

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989

Voerman, Gerrit; Lucardie, Anthonie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1990

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G., & Lucardie, A. (editors) (1990). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

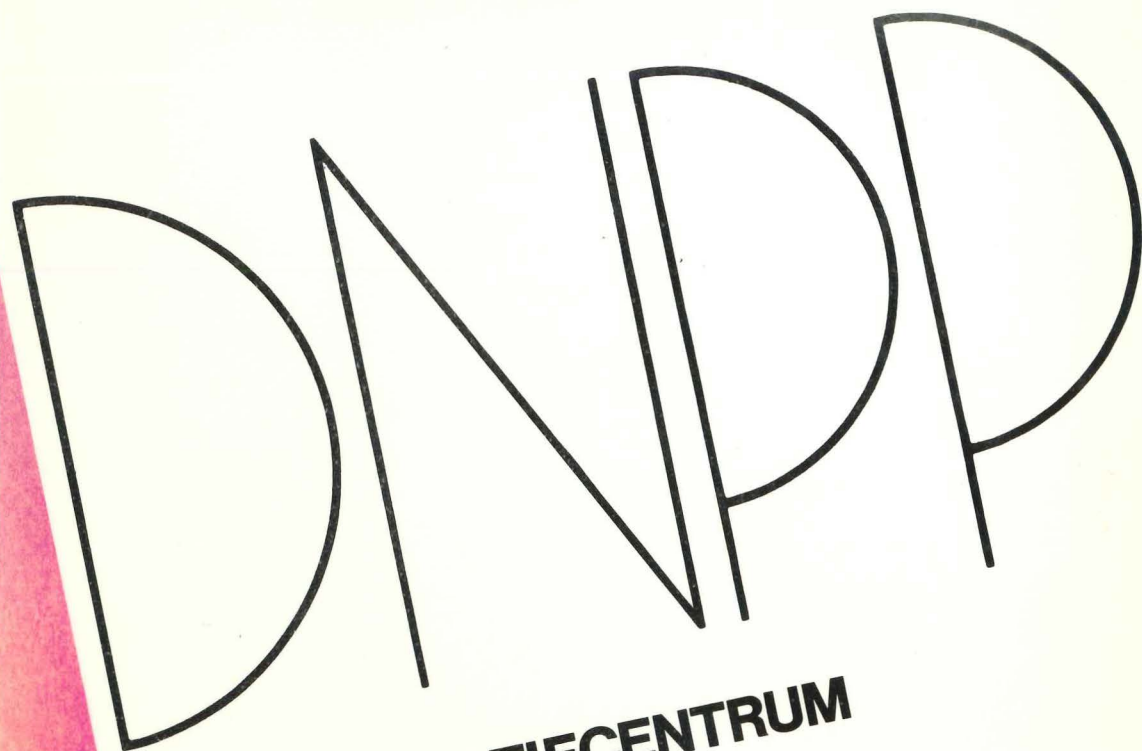
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**

JAARBOEK 1989

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1989

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDER BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-636830

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen - RU Groningen
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman en A.P.M. Lucardie
omslag:	J.D. de Visser
lay-out:	M. Dallinga, G. Voerman
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door f 21,50 over te maken op giro
2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaar-
boek DNPP 1989'.

VOORWOORD

In 1989 werden tot tweemaal toe verkiezingen gehouden: in juni voor het Europees Parlement en in september voor de Tweede Kamer. Op dit moment staan de gemeenteraadsverkiezingen voor de deur. Politieke partijen leveren voor al deze vertegenwoordigende lichamen de kandidaten, dragen ideeën aan die de bouwstenen moeten vormen voor het te voeren beleid en voeren campagne om de gunst van de kiezer. In deze periode waarin de stemlokalen veelvuldig open gaan wordt zo het belang van politieke partijen opnieuw aangetoond. Het toont eens te meer de centrale plaats aan die partijen innemen in het politieke bestel. Tevens wordt hiermee het belang van documentatie en studie van de activiteiten van politieke partijen onderstreept. Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen vervult in dezen een belangrijke rol.

Met dit Jaarboek wordt een inzicht gegeven van de documentatie inzake politieke partijen die op het DNPP wordt verricht. Daarnaast zijn in dit Jaarboek bijdragen opgenomen waarin de resultaten van deze documentatiearbeid en van op het DNPP of elders verricht onderzoek betreffende Nederlandse politieke partijen voor het voetlicht worden gebracht. Ik hoop dat dit Jaarboek hiermee voor velen een bron van informatie en een stimulans tot verder onderzoek van politieke partijen zal vormen.

Op deze plaats wil ik graag twee 'oudegedienden' bedanken, die in 1989 hun werkzaamheden op het DNPP verruilden voor een werkring elders. In de eerste plaats de heer Koole, die vanaf 1981 het Centrum op bezielende wijze heeft geleid en een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de eigen positie die het DNPP binnen de universitaire en 'documentaire' gemeenschap heeft ingenomen. Daarnaast wil ik mevrouw Koeneman dank zeggen voor de vele diensten die zij als documentaliste bijna tien jaar lang aan het DNPP heeft bewezen.

Groningen
1 maart 1990

G. Voerman
Hoofd DNPP a.i.

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1989 DNPP	3
Paul Lucardie en Gerrit Voerman, Kroniek 1989 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989	15
R.A. Koole, De arme VVD. Partijfinancien in historisch perspectief	60
M.F.J. van Tilburg en P.W. Tops, Partijen en lijsten in Nederlandse gemeenten (1946-1986)	73
R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei, In het belang van de partij. Lidmaatschap en participatie	92
H. Anker en E. Oppenhuis, De breker betaalt. De kabinetscrisis van 2 mei 1989. De kabinetscrisis van 2 mei 1989	113
A.P.M. Lucardie, Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem	126
B. Niemöller en C. van der Eijk, Partij en kiezer. Herwaardering van een relatie	144
M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman, Klein links en de nieuwe sociale bewegingen	163
G. Voerman, DS'70 in de bestanden van het DNPP . Overzicht van het archief- en documentatiemateriaal betreffende de politieke partij Democratisch Socialisten'70	189
Aawinstenlijst 1989	197
Auteurs	229

JAARVERSLAG 1989 DNPP

inleiding

Het jaar 1989 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen een veelbewogen jaar. In de loop van het jaar verruilden twee 'oudgedienden' hun betrekking op het DNPP voor een werkring elders. Het Centrum zelf veranderde van onderkomen; in het najaar vond de verhuizing plaats. Voorafgaande aan deze veranderingen werd in maart met een symposium over "De Franse Revolutie en de Nederlandse Politieke Partijen" het 15-jarig bestaan van het DNPP herdacht. De bijdragen op dit symposium verschenen in de zomer in de bundel *Van Bastille tot Binnenhof*. Met de verkiezingen voor het Europees Parlement en voor de Tweede kamer was 1989 voor het DNPP ook een druk jaar. Als gevolg van deze verkiezingen en van aanzienlijke schenkingen nam de hoeveelheid te verwerken materiaal verder toe. Daarnaast vormde de dienstverlening zoals gebruikelijk een hoofdbestanddeel van de werkzaamheden van het DNPP.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege t.b.v. het DNPP ingesteld. In 1989 waren de leden de volgende:

- prof.dr. M.G. Buist, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. J.J. Vis, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. P. Valkenburgh, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen;
- drs. G.W.H. Heynen en
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), beiden op voordracht van de Bibliothecaris;
- prof.dr. I. Lipschits en
- dhr. J.F.H.M. Lammers, beiden als andere deskundigen in de zin van art. 9 van de regeling DNPP;
- mr. W.R.H. Koops, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege kwam in het verslagjaar tweemaal plenair bijeen. Op 5 april werd vooral gesproken over de impasse die was ontstaan bij de invulling van de vacature van de functie hoofd DNPP als gevolg van het vertrek van de heer Koole (zie ook onder 'personeel'). Deze impasse was het gevolg van een budgetair meningsverschil tussen de Bibliothecaris en het College van Bestuur inzake het DNPP. Het

Adviescollege stelde zich op het standpunt dat zo spoedig mogelijk in de vacature zou moeten worden voorzien. Met de benoeming van de heer Voerman op 1 juni tot interim-hoofd werd aan deze wens voldaan. Na afloop van de bijeenkomst in april nam het Adviescollege afscheid van de heer Koole.

Op de vergadering van 16 november vormde de nieuwe huisvesting van het DNPP onderwerp van bespreking. Eerder al had het Adviescollege aangedrongen op een adequate, representatieve accommodatie voor het DNPP. Dit standpunt werd eveneens naar voren gebracht in het overleg dat enkele leden van het Adviescollege op 27 september over deze problematiek voerden met de directeur van de Dienst Huisvesting en Bouwzaken (DHBZ). Het Adviescollege toonde zich ingenomen met de toezegging dat het nieuwe onderkomen van het DNPP op redelijk korte termijn in aanmerking zou komen voor een grondige opknapbeurt. Verder besprak het Adviescollege op deze vergadering het uitblijven van de definitieve invulling van de vacature hoofd DNPP.

beheer

Op 15 december 1988 besloot de Universiteitsraad dat de oormerking van de formatieplaatsen van het DNPP binnen de begroting van de Universiteitsbibliotheek niet diende te vervallen. Namens het College van Bestuur werd door de heer Bleumink in december meegedeeld "dat over deze aangelegenheid overleg plaatsvindt met het Wetenschappelijk Adviescollege, de leiding van de Universiteitsbibliotheek en het betreffende personeel". In het verslagjaar hebben de gesprekken met het Adviescollege en het personeel nog niet plaatsgevonden.

In de zomer van 1989 werd door de Rijksuniversiteit het pand Hoge der A 10, waarin onder meer het DNPP gehuisvest was, afgestoten. In tegenstelling tot de oorspronkelijke plannen werd het DNPP niet ondergebracht in het pand Oude Kijk in't Jatstraat 9, alwaar reeds speciale voorzieningen waren aangebracht, maar in het pand Oude Boteringestraat 52. In de laatste week van oktober vond de verhuizing plaats. Evenals het aanvankelijk toegezegde pand was het nieuwe onderkomen gesitueerd in de nabijheid van gebruikers als de Faculteiten der Rechtsgeleerdheid, Letteren, en Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen en de Universiteitsbibliotheek. De grotere oppervlakte van de nieuwe behuizing stelde het DNPP in staat haar uitdijende collecties beter onder te brengen. Mede op aandrang van het Wetenschappelijk Adviescollege (zie hierboven) werden door DHBZ in het pand onder meer speciale voorzieningen getroffen ten behoeve van een deugdelijke opslag van archivalia. Tevens werd het pand voorzien van een alarminstallatie bij

brand of inbraak.

Evenals dat in vorige jaren het geval was, bleek ook in 1989 het exploitatiekrediet van *f* 27.000 niet toereikend. Als gevolg van de bezuinigingsmaatregelen die in september 1988 waren getroffen, nam het cumulatieve tekort van *f* 10.000 niet verder toe. Echter gezien de voortdurende stijging van de kosten van abonnementen, boeken, inbinden en dergelijke betekende dit evenwel dat de budgetaire speelruimte van het DNPP in het verslagjaar afnam. Voor 1990 werd door de Universiteitsbibliotheek een verhoging van het exploitatiekrediet tot *f* 34.000 toegezegd, waardoor naar verwachting het cumulatieve tekort aanmerkelijk zal kunnen worden teruggebracht. Tevens toonde de Universiteitsbibliotheek zich bereid de contributie die het DNPP aan PICA verschuldigd is in ieder geval tot het eind van 1991 voor haar rekening te nemen.

personeelsformatie

Per 1 januari 1989 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevr. M. Dallinga - secretaresse (1,0 fte)

mevr. drs. A.A. Koeneman - documentaliste (0,5 fte)

drs. R.A. Koole - hoofd (0,5 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,5 fte)

drs. G. Voerman - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

Op 1 april nam de heer Koole afscheid als Hoofd van het DNPP. De part-time betrekking als universitair docent aan de Rijksuniversiteit Leiden die hij jarenlang met zijn werkzaamheden op het DNPP had gecombineerd, werd vanaf die datum omgezet in een volledige. Op 15 februari 1981 had de heer Koole de leiding van het DNPP overgenomen van prof. Lipschits. Voortbouwende op het grondleggende werk van prof. Lipschits groeide onder zijn deskundige leiding het DNPP in aanzien. Op basis van de uitdijende collecties en de wetenschappelijke kwaliteit van de Jaarboeken verwierf het DNPP zich in die jaren in toenemende mate een eigen positie in Nederland, waarnaar media, wetenschappers, studenten en andere geïnteresseerden de weg wisten te vinden. Met ingang van 1 juni werd door de heer Voerman de vacature die door het vertrek van de heer Koole was ontstaan, waargenomen. In verband met zijn benoeming tot interim-Hoofd werd zijn aanstelling uitgebreid tot 1,0 fte.

Als gevolg van het zwangerschapsverlof van één der documentalistes werd in de zomer de aanstelling van de heer Lucardie tot 0,7 fte uitgebreid. Mevrouw I. Heijs, sinds de zomer van 1988 als vrijwilligster aan het DNPP verbonden, werd in dit verband tijdelijk voor 0,3 fte

aangesteld. Aan het eind van het verslagjaar nam zij afscheid van het DNPP, evenals drs. B. Freriks, die vanaf 1 december 1987 op het Centrum vrijwilligerswerk verrichtte. Hun vertrek is voor het DNPP een gemis; dankzij hun zeer gewaardeerde inzet konden werkzaamheden ter hand worden genomen waarvoor stafmedewerkers onvoldoende tijd vrij konden maken, zoals bijvoorbeeld de 'retro'-invoer in het geautomatiseerde bibliografische bestand en onderzoek ten behoeve van het Partij-Data-Systeem. Ook drs. J. Hippe verrichtte dit jaar weer vele diensten voor het DNPP.

Aan het einde van het jaar kondigde mevrouw Koeneman haar vertrek aan, waarmee na de heer Koole een tweede gewaardeerde oudgediende afscheid nam. Sinds 1980 was mevrouw Koeneman als documentaliste werkzaam op het DNPP. Aan de hierboven genoemde uitbouw van het Centrum heeft zij eveneens een belangrijke bijdrage geleverd. Vanaf 1 januari 1990 is mevr. Koeneman benoemd aan de Universiteit van Amsterdam als bibliothecaris van het Filosofisch Instituut. Na het afronden van de sollicitatieprocedure kon in december mevr. M. Nieboer tot opvolgster worden benoemd. Haar aanstelling zal ingaan op 1 februari 1990.

In februari rondde de heer P. Bouwman, student aan de Rijkshogeschool Groningen - studierichting Bibliotheek- en Documentaire Informatie - zijn stage op het DNPP af. Op 9 oktober begon mevr. A. Huisman, studente aan dezelfde studierichting, aan haar stage. In de zomer van 1989 liep de heer P. Pot, student geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, stage op het DNPP. In oktober nam de stage van de heer M. Brinkman, student politicologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, een aanvang.

dienstverlening

De dienstverlening die steeds een groot beslag op de arbeidstijd legt, vindt gewoonlijk op drieërlei wijze plaats: rechtstreeks aan gebruikers die ter plaatse de bestanden raadplegen; als reactie op schriftelijke verzoeken en als reactie op telefonische verzoeken. Het aantal gebruikers dat het DNPP in 1989 bezocht lag op ongeveer 900. Het aantal gebruikers dat uitsluitend schriftelijk dan wel telefonisch om informatie vroeg bedroeg ook dit jaar circa 800. De groep gebruikers bestond grotendeels uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines, maar ook HBO studenten, leden van politieke partijen, journalisten, leraren en leerlingen van middelbare scholen en anderen deden een beroep op het Centrum.

Dienstverlening vond ook plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het onderwijsveld'). Medewerking werd tevens verleend

aan een tentoonstelling van verkiezingscampagnemateriaal van het CDA en aan een verkiezingsfilm van de VVD. Door de heer Lucardie werd voor de Stichting Burgerschapskunde een vergelijking van de programma's van de Europese en de Kamerverkiezingen en een zogenaamde 'stemwijzer' opgesteld, die werden gepubliceerd in het *Algemeen Dagblad* respectievelijk *Panorama*.

documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in het najaar van 1987 gepubliceerde, geheel herziene *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*. Een globale aanduiding is hier echter wel op zijn plaats. In 1989 werden op het DNPP de volgende bestanden bijgehouden en uitgebreid:

1. *systematische bibliografie*, waarin artikelen van en over partijen uit alle partijbladen en opinieweekbladen en voorts uit enkele dagbladen en wetenschappelijke tijdschriften, alsmede boeken en brochures worden verwerkt. De belangrijkste hoofdrubriek "A" van de bibliografie is sinds 1978 per partij in 29 subrubrieken onderverdeeld naar beleidsterreinen, interne partijaangelegenheden en biografische informatie over politici. De hoofdrubriek "B" van deze systematische bibliografie handelt over theoretische aspecten van partijvorming en politieke systemen. In de hoofdrubriek "E" wordt literatuur ontsloten over ideologieën en maatschappijvisies, die niet zonder meer aan een specifieke partij in de hoofdrubriek "A" gerelateerd kan worden (zie ook 'automatisering').
2. *handbibliotheek*, waarin overzichts- en achtergrondwerken van en over politieke partijen. In 1982 werd dit bestand opgezet. De handbibliotheek is beperkt van opzet en omvat geselecteerde werken, die evenals de overige bestanden niet worden uitgeleend, maar wel ter plaatse raadpleegbaar zijn. Eind december 1989 omvatte de handbibliotheek circa 1100 titels.
3. *brochurecollectie*. Bij dit bestand, dat eveneens in 1982 werd opgezet, wordt naar volledigheid gestreefd. Dat wil zeggen: alle door partijen of verwante organisaties gepubliceerde brochures, nota's en rapporten worden aangeschaft. Eind december 1989 omvatte de brochurecollectie 2450 titels. Vanzelfsprekend worden alle brochures ontsloten via de systematische bibliografie.
4. *knipselarchief*, waarin op basis van vier dagbladen (NRC-Handelsblad, De Volkskrant, Trouw en Nieuwsblad van het Noorden) relevante

artikelen per partij chronologisch worden geordend.

5. *collectie dag- week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen (7 landelijke, 4 regionale), opinieweekbladen (in 1989: 7) en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid. Vanwege het structurele tekort op het exploitatiekrediet werd besloten om de abonnementen op en het inbinden van de volgende dagbladen per 1 januari 1989 stop te zetten: Algemeen Dagblad, Nieuwsblad van het Noorden (blijft wel opgenomen in het knipselarchief), De Telegraaf, Drentse en Asser Courant, Winschoter Courant en Leeuwarder Courant.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijcongressen.

7. *affiche-collectie*. In 1986 is begonnen de groeiende hoeveelheid affiches systematisch te ordenen, te fotograferen en te ontsluiten. Eind 1989 bezat het DNPP ruim 750 verschillende affiches van politieke partijen. In het verslagjaar werden 75 affiches gefotografeerd en ontsloten. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.

8. *archivalia*. De laatste jaren ontvangt het DNPP regelmatig archivalia van partijen en particulieren. Per 31 december 1989 had het DNPP de volgende, voor onderzoek beschikbare, collecties in beheer:

- J.G. Bettink (comité-Oud/oprichting VVD; 1947-1948)
- B. de Boer (D66; 1967-1986)
- R.A.P. van den Bree (EVP; 1979-1971)
- H. Dekker (PPR; 1967-1971)
- J.M. Drees (DS'70; 1970-1983)
- Dr. W. Drees (DS'70; 1970-1983)
- DS'70 (partijarchief; 1970-1983)
- mr. H.C. Dresselhuys (Vrije Liberalen en Vrijheidsbond; ca. 1915-1926)
- JOVD-afdeling Groningen (JOVD; 1952-1984)
- Liberale Studenten Vereniging Nederland (1963-1976)
- A.J. Meerburg (D66; 1968-1974)
- D. Ploeger (socialisme, anarchisme, PSP; ca. 1900-1975)
- PSP-afdeling Groningen (1957-1968)
- PSP-gewest Groningen (1973-1981)
- A. Russchen (DS'70; 1970-1983)
- J. Schilthuis (VDB; 1919-1946)
- N.F.I. Schwarz (D66; 1967-1974)
- dr. G. Taal (over Nederlands liberalisme; ca. 1900-1956)
- dr. G. Taal (VVD; 1950-1974)

- VVD (inclusief archiefstukken inzake LSP en PvdV; ca. 1900-1982)

In verband met de beperkende voorwaarden, die soms aan de toegang van een archiefcollectie zijn gesteld, verdient het aanbeveling bij raadpleging van tevoren contact op te nemen. Vanaf 1988 is het in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor de raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefschenker. Hiertoe zijn speciale formulieren beschikbaar.

9. *overig*. Zonder uitputtend te zijn noemen we hier nog enkele bestanden:

- het Partij-Data-Bestand (PDS). (In 1989 zijn met de retrospectieve invulling hiervan grote vorderingen gemaakt door de inzet van de heren Brinkman, Freriks, Hippe en Pot, die respectievelijk de PPR, de PvdA, de RPF en D66 voor hun rekening namen.)
- collecties Statuten, Reglementen, Jaarverslagen en Programma's. (Het opnemen van deze collecties in een speciale standcatalogus werd in 1989 door mevrouw Heijs afgerond.)
- personenbestand
- congresstukken (congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen)

Om deze bestanden, vooral de systematische bibliografie, ook voor een vroege periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden zogenaamde bibliografische projecten opgezet. Naast het nog lopende project over "*de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1991*" werd tevens een begin gemaakt met twee nieuwe projecten. Door de heer Voerman wordt een bibliografie betreffende het Nederlandse liberalisme voorbereid, die zal worden uitgegeven in samenwerking met de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting. Naast zijn werkzaamheden aan het documentatieproject over "*de PvdA en het buitenlands beleid*" begon de heer Freriks met de opstelling van een bibliografie over de PSP. Deze bibliografie zal in samenwerking met het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) worden gepubliceerd.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Toch kon ook in 1989 een deel van dit soort materiaal worden verwerkt, zoals de persoonlijke archieven van J.M. Drees (DS'70) en van B. de Boer (D66) en een deel van het partijarchief van de VVD. In het Jaarboek 1990 zal een uitgebreide en van een index voorziene plaatsingslijst van het VVD-archief verschijnen, waarin tevens een overzicht van het op het DNPP op micro-fiche raadpleegbare archiefmateriaal van de VVD uit de periode 1948-1978 zal worden opgenomen. Verder werd in het verslagjaar onder andere het archief van de landelijke JOVD ontvangen.

automatisering

In 1986 is - na geruime tijd van voorbereiding - een begin gemaakt met de automatisering van de DNPP-bestanden. Titelbeschrijvingen voor de systematische en alfabetische bibliografie worden verwerkt met behulp van de computer. Deze verwerking vindt plaats via het systeem van PICA, het samenwerkingsverband van de wetenschappelijke bibliotheken. Per 31 december 1989 waren 7620 titels verwerkt; dit houdt in dat er in 1989 2556 titels werden ingevoerd, vrijwel evenveel als in 1988. Dat de invoer ongeveer op hetzelfde peil bleef was vooral te danken aan de continue personele bezetting van het secretariaat en de inzet van vrijwilligers. Hierdoor kon ook voortgang worden geboekt met de retro-invoer van al eerder in het manuele systeem ontsloten titels. In 1987 werd een begin gemaakt met het 'retrieval-systeem'. Dit systeem waarin door gerichte zoekopdrachten de gewenste bibliografische gegevens kunnen worden verkregen zal naar verwachting in 1990 voor (institutionele) gebruikers beschikbaar komen. De eerste voorbereidingen hiertoe werden aan het eind van 1989 getroffen. Tevens is veel tijd gestoken in het verder ontwikkelen van de thesaurus van in het DNPP-bestand voorkomende trefwoorden. Naast het geautomatiseerde systeem blijft voorlopig het manuele systeem (de kaartenbakken) gehandhaafd.

onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en de dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. Verschillende - meestal elders geïnitieerde - onderzoeksprojecten werden in 1989 door het DNPP ondersteund:

- Met de Prof.Mr. B.M. Teldersstichting werd in 1989 overeengekomen dat het DNPP een bibliografie betreffende het Nederlandse liberalisme zou verzorgen die door beide instellingen gezamenlijk zal worden uitgegeven.
- Met het IISG werd een gezamenlijke uitgave overeengekomen van een grotendeels door het DNPP op te stellen bibliografie betreffende de PSP.
- Documentatiearbeid werd verricht ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt), een losbladige uitgave die in 1986 begon te verschijnen bij Samsom en waarin de heer Koole het hoofdstuk 'Politieke Partijen' verzorgde.

- "Ricerca C.N.R. Gli statuti dei partiti politici Europei 1870-1950"; onderzoeksproject gecoördineerd door het Dipartimento di Politica, Istituzioni, Storia (Università degli Studi di Bologna).
- "Research Project on Western-European Communism"; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre) en M. Waller (Department of Government; University of Manchester).
- 'Party Organization and Organizational Adaptation in the Last Third of the Twentieth Century'; onderzoek gecoördineerd door Peter Mair (University of Manchester) en Dick Katz (University of Baltimore).
- "Comparative Political Finance", onderzoeksproject geïnitieerd door het IPSA Research Committee on Political Finance and Political Corruption; gecoördineerd door University of Southern California; in de loop van het verslagjaar afgerond.
- 'Politieke machtsvorming van vrouwen'; onderzoek uitgevoerd bij de vakgroep politieke wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden, gecoördineerd door mevrouw dr. M.H. Leyenaar; in de loop van het verslagjaar afgerond.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben ook individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: ECPR (Parijs), Politicologenetmaal (Enschede), 'Liberty, Equality, Ecology: Around the Ethical Foundations of Basic Income' (Louvain-La-Neuve), 'Het socialisme op sterk water' (Wiardi Beckmanstichting, Amsterdam), studiedag 'ecofilosofie' (Boxtel), 'Liberalisme en conservatisme' (Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag), Research Group on Western-Europe Communism (Parijs).

Verskillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek DNPP 1988* werd in april gepubliceerd, waaraan in de media aandacht werd besteed. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1989 de volgende papers en publikaties:

- J. Hippe, "GPV, SGP en de vrijheid van de burgers: enige verkenningen", in: *Jaarboek 1988 DNPP*. Groningen, 1989, blz. 73-101.
- Lidie Koeneman, Ida Noomen en Gerrit Voerman, "Kroniek 1988. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1988", in: *Jaarboek 1988 DNPP*. Groningen, 1989, blz. 16-58.
- R.A. Koole, "De transformatie van de Nederlandse politieke partijen", in: *Jaarboek 1988 DNPP*. Groningen, 1989, blz. 198-223.

- R.A. Koole, "The 'modesty' of Dutch party finance", in: H.E. Alexander (ed.), *Comparative Political Finance in the 1980s*. Cambridge, 1989, blz. 200-219.
- R.A. Koole, "Politieke partijen op de drempel van de jaren negentig", in: I. Hartman en H. Vlug (red.), *Tussen burgerschap en eigenbelang: participatie, legitimiteit en politieke vorming in de jaren '90*. Leiden, 1989, blz. 79-98.
- R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof: de Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*. Houten, 1989.
- R.A. Koole, "De doorwerking van Revolutie-ideeën. Introductie op een thema", in: R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof: de Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*. Houten, 1989, blz. 9-14.
- A.P.K. Lucardie, 'Individualisering, beambtendom en populisme: politieke partijen in de greep van het post-modernisme', in: *Jaarboek 1988 DNPP*. Groningen, 1989, blz. 172-197.
- A.P.M. Lucardie, 'Met de Franse slag - de symbolische revolutie van de jaren zestig', in R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof: de Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*. Houten, 1989 blz. 115-135.
- A.P.M. Lucardie, 'Verval van ideologieën of verschuivende panelen?', in: *LEF*, 24, blz. 50-54.
- A.P.M. Lucardie, 'Ideologieën zijn minder sterfelijk dan mensen', in: *NRC Handelsblad*, 14 september.
- A.P.M. Lucardie, 'Extreem rechts in Europa', in: *Europa in Beweging*, 10 (1989) 15, blz. 9-11.
- A.P.M. Lucardie, 'Politieke partijen', in R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland*. Alphen aan den Rijn, 1989 (derde druk), blz. 60-78.
- A.P.M. Lucardie, 'The Liturgy of the Logocrats: New Left Politics and New Middle Class Interests'. Paper presented for the ECPR Joint Sessions in Parijs, april 1989.
- A.P.M. Lucardie, *Nederland Stroomland: een geschiedenis van de politieke stromingen*. Leiden, 1989 (derde, ongewijzigde druk).
- A.P.M. Lucardie, Programvergelijkingen voor verkiezingen van het Europese Parlement en van de Tweede Kamer, in samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde.
- A.P.M. Lucardie, 'Stem Wijzer': stembulp bij de Tweede Kamerverkiezingen, in samenwerking met de Stichting Burgerschapskunde; ook verschenen in *Panorama*, 36: blz. 62-63,68.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, "Crisis is gevolg van zwak

- leiderschap VVD", in *De Volkskrant*, 6 mei 1989.
- G. Voerman, "Liberalen op een tweesprong: Liberale Unie, Vrijzinnig Democratische Bond en Bond van Vrije Liberalen aan het begin van deze eeuw (1901-1921)", in: *Jaarboek 1988 DNPP*. Groningen, 1989, blz. 102-130.
 - G. Voerman, "The CPN between adaptation and separation: Dutch communism and the international communist movement 1945-1970". Paper presented for the seminar of the Research Group on Western-European Communism. Parijs, september 1989.
 - G. Voerman, "Now away, with all your superstitions: the de-leninization of the CPN and its causes". Paper presented for the ECPR Joint Sessions in Parijs, april 1989.
 - G. Voerman, "CPN-rood op sterven na dood", in: *Trouw*, 8 juli 1989.
 - G. Voerman, "D66 zou broedermoord op de PvdA moeten bezuren", in: *De Volkskrant*, 28 september 1989.
 - G. Voerman, "Grenzen aan de democratie", in: *Intermediair*, 25 (1989), blz. 53.
 - G. Voerman, "The political scene", in: *Netherlands Country Report: analysis of economic and political trends every quarter*. Londen, 1989, no. 3, blz. 7-8.
 - G. Voerman, "The political scene", in: *idem*, no. 4, blz. 8-9.
 - G. Voerman, "Het liberalisme in België - 200 jaar geschiedenis", in: *Liberaal Reveil*, 30 (1989), 6 (dec.), blz. 185-187.
 - Gerrit Voerman, "Wonderbaarlijke herrijzenis", in *Intermediair*, 25 (1989), 48 (dec.), blz. 69.

relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Van sommige partijen werden ook archivalia ontvangen. Het DNPP participeert in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (een zogeheten 'AIO-netwerk'); de cursisten van dit programma bezochten op 26 september in het kader van een studiedag in Groningen ook het DNPP. De heer Lucardie onderhield namens het DNPP de contacten met de Stichting Burgerschapskunde te Leiden.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1989 door medewerkers van het DNPP ook gastcolleges gegeven en cursussen

verzorgd of ondersteund. De heer Koole nam op 15 maart in Amsterdam deel aan de 'Ronde Tafel' gesprekken over de 'toekomst van politieke partijen', georganiseerd door het Centrum voor Politiek en Cultuur 'De Balie' en het Ministerie van Binnenlandse Zaken. De heer Lucardie verzorgde onder andere op 18 januari een inleiding voor de PSP-afdeling Groningen over linkse samenwerking en op 27 september een voordracht over Nieuw Links voor de Geschiedeniswerkgroep van de Wiardi Beckmanstichting. Het DNPP ondersteunde de organisatie van een PAO-cursus "Politiek en Democratie", waarin de heren Koole en Lucardie in januari elk een college hebben verzorgd.

speciale activiteiten

Op 3 maart werd het 15-jarig bestaan van het DNPP gevierd in de vorm van een symposium over "De Franse Revolutie en de Nederlandse Politieke Partijen". Voor een gehoor van ongeveer honderd personen presenteerden negen prominente historici en politicologen onder voorzitterschap van prof.dr. E.H. Kossmann en prof.dr. I. Lipschits hun bijdragen, waarin zij de doorwerking van de Franse Revolutie op de Nederlandse politieke partijen in een zestal op elkaar volgende periodes onderzochten. In de zomer verschenen hun beschouwingen in de bundel *Van Bastille tot Binnenhof: de Franse Revolutie en de Nederlandse politieke partijen*. Met de eindredactie van deze bundel besloot de heer Koole zijn activiteiten als Hoofd van het DNPP.

KRONIEK 1989

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989

Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. inleiding

Het jaar 1989 was voor de politieke partijen een uitermate druk jaar. In de eerste helft van het jaar werden voorbereidingen getroffen voor de Europese verkiezingen, die op 15 juni werden gehouden. Daarvoor was echter al duidelijk dat het bij deze verkiezingen niet zou blijven. De val van het kabinet Lubbers op 2 mei leidde tot vervroegde verkiezingen voor de Tweede Kamer op 6 september. Naast deze twee verkiezingscampagnes wierpen de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 bij een aantal partijen een schaduw vooruit.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die activiteiten buiten het parlement plaats grepen. Handelingen van ministers en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit artikel werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- knipsels uit de dagbladen NRC Handelsblad, Trouw en De Volkskrant; deze knipsels worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselbestand van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, eveneens op het DNPP verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende politieke partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1989 kort belicht.

2. hoofdmomenten

kabinetscrisis

Op de avond van 2 mei viel het tweede kabinet-Lubbers over het voorstel om het reiskostenforfait af te schaffen. De Tweede Kamerfractie van de VVD was het niet eens met dit voornemen dat mede ertoe diende om het Nationaal Milieubeleidsplan van het kabinet te financieren. Hoewel het kabinetsvoorstel werd gesteund door de liberale ministers, diende fractie-

voorzitter Voorhoeve een afkeurende motie in. Voordat deze in stemming kwam, trok premier Lubbers echter het kabinetsvoorstel in, waarbij hij het ontslag van zijn kabinet aankondigde.

De kabinetscrisis stond niet op zich, maar vormde het sluitstuk van een periode waarin de betrekkingen tussen de beide coalitiepartners CDA en VVD danig waren bekoeld. Vooral binnen de VVD leefde irritatie over de behandeling die de partij door het veel grotere CDA ten deel viel. Bij zaken als euthanasie en commerciële televisie bijvoorbeeld zouden de liberalen steeds hebben moeten zwichten voor de christen-democratische verlangens. Niettemin leidde de val van het kabinet tot grote spanningen binnen de VVD (zie voor een gedetailleerd overzicht van de kabinetscrisis en haar aanloop de bijdrage van H. Anker en E. Oppenhuis elders in dit Jaarboek).

Europese verkiezingen

Op 15 juni werden de verkiezingen voor het Europese Parlement gehouden. De campagne werd overschaduwd door de kabinetscrisis; nationale aangelegenheden domineerden over Europese. De officiële uitslag werd enkele dagen later bekend gemaakt. De opkomst van de kiezers was 47,2% en bleef daarmee ruim 3% achter bij de Europese verkiezingen van 1984. Klein links en klein rechts hadden ook deze keer weer voor een samenwerkingsverband gekozen. CPN, PPR en PSP namen samen met EVP en zogeheten 'onafhankelijke' kandidaten deel onder de naam 'Regenboog'. De orthodox-christelijke partijen SGP, GPV en RPF waren een gemeenschappelijk program op hoofdpunten en een gezamenlijke kandidatenlijst overeengekomen.

Tabel 1. Uitslag Europese Verkiezingen

	1984		1989	
	%	zetels	%	zetels
PvdA	33,7	9	30,7	8
CDA	30,0	8	34,6	10
VVD	18,9	5	13,6	3
Regenboog	5,6	2	7,0	2
SGP-GPV-RPF	5,2	1	5,9	1
D66	2,3	-	5,9	1
Janmaat	2,6	-	0,8	-
SP	-	-	0,7	-
Overige	1,7	-	0,8	-
Opkomst	50,5		47,2	

In commentaren werd op de 'come-back' gewezen die Janmaat met de Centrumdemocraten bij de Europese Verkiezingen had gemaakt. In 1984 had hij als lijsttrekker van de Centrumpartij weliswaar 2,6% van de stemmen gehaald, maar na zijn breuk met die partij leken beide van het politieke toneel te zullen verdwijnen. De groei van de Centrumdemocraten stond overigens niet op zichzelf: ook in andere Westeuropese landen groeide extreem-rechts.

Tweede Kamerverkiezingen

Na een wat tamme campagne werden op 6 september de verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden. 8.891.508 kiezers brachten hun stem uit; waarmee de opkomst lager uitviel dan in 1986: 80,1% respectievelijk 85,5%. Opvallend was dat het milieubeleid, struikelblok voor de CDA-VVD coalitie, slechts een bescheiden rol in de campagne speelde.

Aan de verkiezingen namen 25 partijen deel. Hiervan behaalden negen partijen één of meer zetels. Onder hen was één nieuwkomer: de Centrumdemocraten. Tot ontsteltenis van de overige partijen keerde derhalve Janmaat na een afwezigheid van drie jaar in de Kamer terug (zie voor de partijen die onder de kiesdrempel bleven en de Centrumdemocraten de beschouwing van A.P.M. Lucardie elders in dit Jaarboek). Onder de naam Groen Links namen CPN, PPR, PSP en EVP voor het eerst onder één noemer aan de verkiezingen deel. De communiste I. Brouwer vierde zodoende haar come-back in de Kamer.

Tabel 2. Uitslag Tweede Kamerverkiezingen

	1986		1989	
	%	zetels	%	zetels
CDA	34,6	54	35,3	54
PvdA	33,3	52	31,9	49
VVD	17,4	27	14,6	22
D66	6,1	9	7,9	12
Groen Links	3,3*	3*	4,1	6
SGP	1,8	3	1,9	3
GPV	1,0	1	1,2	2
RPF	0,9	1	1,0	1
Centrumdemocraten	0,1	-	0,9	1
Overigen	1,5	-	1,2	-
Opkomst	80,1		85,7	

* totaal van CPN, PPR, PSP en EVP.

kabinetsformatie

Op 8 september benoemde de Koningin de CDA-bewindsman J. de Koning tot informateur. Zijn opdracht luidde de mogelijkheden in kaart te brengen voor de vorming van een kabinet dat "mag rekenen op een vruchtbare samenwerking met de Staten-generaal". Tijdens deze 'pre-informatie' betrokken de partijen hun stellingen. PvdA en D66 waren voorstander van een coalitie bestaande uit deze twee partijen en het CDA. De VVD wilde de samenwerking met het CDA voortzetten, eventueel aangevuld met D66. Het CDA streefde eveneens naar continuering van de zittende coalitie, op voorwaarde dat D66 zou toetreden. Wanneer D66 hiertoe niet bereid was, dan zou een kabinet van CDA met PvdA zonder D66 in aanmerking komen. Uit de gesprekken die De Koning met de fractievoorzitters voerde bleek evenwel dat aan de wensen van het CDA geen gevolg werd gegeven. D66 was niet bereid aan de eerste optie van het CDA mee te werken en de PvdA wilde D66 niet missen in een coalitie met het CDA, waarmee de tweede voorkeur van de christen-democraten in rook opging.

Nadat De Koning over zijn bevindingen verslag aan de Koningin had uitgebracht, benoemde deze op 13 september Lubbers tot informateur. In het verlengde van de rapportage van De Koning hield zijn opdracht in de de mogelijkheden te onderzoeken van de vorming van een centrum-links kabinet. Tegen de zin van het CDA werd D66 bij de formatie betrokken, mede doordat de PvdA zich neerlegde bij de door Lubbers voorgestelde zetelverdeling, waarbij de D66-zetel in het nieuwe kabinet geheel voor rekening van de sociaal-democraten zou komen. Ongeveer een week later, op 21 september, haakte D66 echter af, vanwege de concessies die van de partij werden gevergd inzake zetelverdeling en euthanasie.

Na het vertrek van D66 werden de gesprekken tussen CDA en PvdA voortgezet. Voor het CDA onderhandelden fractievoorzitter De Vries en zijn beoogde opvolger, Brinkman; de PvdA werd door W. Kok en financieel specialist Th. Wöltgens vertegenwoordigd. Half oktober kwamen zij tot overeenstemming. Het concept-regeerakkoord werd op 16 oktober aan de fracties voorgelegd. In hoofdlijnen stemden deze met het ontwerp in; op enkele gebieden, zoals defensie, onderwijs en milieu, werden wijzigingsvoorstellen ingediend.

Binnen enkele weken waren de opmerkingen van de fracties verwerkt in het definitieve regeerakkoord, dat deze slechts in zijn geheel konden aanvaarden of verwerpen. Op 26 oktober stemden de beide fracties unaniem in met het bereikte akkoord. Ook was er overeenstemming over de zetelverdeling bereikt. Zowel CDA als PvdA kregen zeven ministers-posten in het nieuwe kabinet. Het CDA kreeg Algemene Zaken (+ Minister-President); Buitenlandse Zaken; Justitie; Verkeer en Waterstaat; Economische Zaken; Landbouw, Visserij en Natuurbehoud; Sociale Zaken

en Werkgelegenheid. De PvdA bezette Financiën; Binnenlandse Zaken; Onderwijs; Defensie; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer; Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur; Ontwikkelings-samenwerking. Op 27 oktober werd Lubbers tot formateur benoemd. Toen hij de personele samenstelling van de coalitie rond had, moest alleen het PvdA-congres zijn fiat nog geven. Dit gebeurde vrijwel zonder wanklank op 6 november. Eén dag later, op 7 november werd vervolgens het nieuwe kabinet geïnstalleerd door Koningin Beatrix. Hiermee was het derde kabinet-Lubbers een feit.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 29 november werden in verband met gemeentelijke herindelingen in Oost-Groningen en Noord-Holland gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Vergeleken bij de Kamerverkiezingen van september ging de VVD in Groningen iets vooruit, verloor de PvdA licht en bleef het CDA stabiel. In Beerta, de vroegere standplaats van CPN-burgemeester H. Jagersma die bij de herindeling haar functie was kwijtgeraakt, boekte de CPN aanzienlijke winst. In Noord-Holland deden zich geen opvallende verschuivingen voor.

3. ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt echter een overzicht van het ledental van elke partij, op 1 januari 1989 of daaromtrent, volgens opgave van de partijsecretariaten.

Tabel 3. Ledental per 1 januari 1989

CDA	122.486*
CPN	6.500
D66	8.543
GPV	12.639
PPR	5.785**
PSP	4.478
PvdA	96.722
RPF	7.954
SGP	22.467
VVD	68.735

* 21 november 1988

** 1 april 1989

Centrumdemocraten (CD)

Voor de Centrumdemocraten bracht 1989 een kleine electorale doorbraak. Won de partij in juni met 0,8% van de stemmen uiteraard geen zetel in het Europees Parlement, in september haalde zij met 0,9% ruim voldoende voor een zetel in de Tweede Kamer. Gemakkelijk ging dat overigens niet. In de campagne voor het Europees Parlement maakte lijsttrekker Janmaat opmerkingen over buitenlanders die tot een kort geding aanleiding gaven. Nadat hij eerst de president van de Haagse rechtbank had gewraakt wegens vermoede partijdigheid, werd hij op 27 juli door de vice-president van die rechtbank verplicht tot rectificatie van zijn uitspraken in de televisieuitzending van de partij.

Het vergaren van handtekeningen bij de kandidaatstelling voor de Tweede Kamer verliep evenals in voorgaande verkiezingsjaren niet geheel vlekkeloos. In negen kieskringen diende het Landelijk Bureau Racismebestrijding samen met andere organisaties klachten in over misleiding: de naam van de partij zou niet genoemd zijn bij het ophalen van handtekeningen. Een uit de partij getreden bestuurslid, H. Krol, gaf toe dat bedrog gepleegd was. In een kort geding beschuldigden de CD het Landelijk Bureau Racismebestrijding van leugens, maar ook dit geding verloor de partij. De hoofdstembureaus en de Raad van State erkenden echter wel de geldigheid van de handtekeningen.

Janmaat keerde dus terug in de Tweede Kamer. Reeds bij de beëdiging kwam hij in conflict met voorzitter Dolman. Andere kamerleden negeerden hem, evenals in de periode 1982-1986.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

In 1989 bleef het CDA de grootste partij van het land, zowel in ledental als in stemmental. Na de kabinetscrisis onbeschadigd te hebben doorstaan, behield de partij het overwicht in de verkiezingsstrijd en de kabinetsformatie; tenslotte werd zij opnieuw regeringspartij. Lubbers bleef onbetwist politiek leider.

interne ontwikkelingen

Hiermee zij niet gezegd dat er nooit een wolkje aan de lucht was.

De jongerenorganisatie van het CDA uitte kritiek op de 'technocratische' koers van de partij en in het bijzonder van partijvoorzitter Van Velzen. Het Christen Democratisch Jongeren Appèl verlangde meer uitgaven voor milieu, ontwikkelingssamenwerking en bestrijding van de 'nieuwe armoede'. Soortgelijk advies kreeg het CDA van de Raad van Kerken, waarmee in april een gesprek plaats vond. De aftredende directeur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA, A.M. Oostlander, deelde eveneens de kritiek van de jongeren op de partij en haar voorzitter. Van

Velzen wees die kritiek echter van de hand en waarschuwde op zijn beurt tegen "tendenties om de getuigenispolitiek meer centraal te stellen..ook in het CDJA" (Perspectief, 7 (1989) nr. 2).

De voorzitter van de Amsterdamse raadsfractie, Th. Heijne, leverde kritiek op technocratische trekken in het stadsbestuur en werd daarop in januari uit de fractie gezet.

Deze wolkjes dreven echter snel voorbij. Na de val van het kabinet sloot het CDA terstond de rijen en ging eensgezind de verkiezingen in.

verkiezingen

Met een congres in Apeldoorn op 18 maart opende het CDA de campagne voor de verkiezing van het Europees Parlement, die ongewild zou overgaan in de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen. In een toespraak tot de partijraad nam Lubbers afstand van zowel PvdA als VVD. J.J.M. Penders werd tot lijsttrekker voor de Europese verkiezingen gekozen. Het CDA ging die in onder de leuze 'Samen sterk voor Nederland in Europa', met een verkiezingsprogramma dat zij met haar zusterpartijen in de Europese Volkspartij (EVP) had samengesteld. Na een klacht van de Evangelische Volkspartij werd het CDA overigens door de rechtbank in Den Haag verboden om de afkorting 'EVP' bij de Europese verkiezingen te gebruiken.

Op 27 mei kwam de partijraad van het CDA bijeen in Hilversum om over milieubeleid te spreken en zich op de Europese verkiezingen voor te bereiden. Het Europese karakter van die verkiezingen werd echter - ondanks de onaangekondigde komst van de Duitse bondskanselier, Kohl - door de val van het kabinet en de vervroegde Kamerverkiezingen enigszins naar de achtergrond gedrongen.

Verschillende sprekers op de partijraad uitten kritiek op de VVD. Op sociaal-economisch gebied leek toenadering tot de PvdA op gang te komen, met name over de koppeling van uitkeringen aan de loonontwikkeling. Het standpunt van de PvdA ten aanzien van euthanasie en gelijke behandeling stuitte de christen-democraten echter tegen de borst. De aanscherping van het milieubeleid, die de partijraad ten dele tegen de zin van het dagelijks bestuur doordrukte, bracht de partij weer meer in de buurt van de PvdA dan van de VVD.

Op 30 mei publiceerde het partijbestuur het ontwerp-programma voor de Tweede Kamerverkiezingen, Verantwoord voortbouwen. Zoals de titel al suggereert, wilde men het kabinetsbeleid grotendeels voortzetten. Milieubescherming kreeg echter een belangrijker plaats, gelijkwaardig met het streven naar economische groei, werkgelegenheid en vermindering van het financieringstekort. Voor verhoging van sociale uitkeringen wilde het CDA 12 miljard gulden uittrekken, evenveel als de PvdA. De fiscale aftrek van reiskosten zou geleidelijk afgeschaft worden. De uitgaven voor

defensie zouden niet meer dan 0,6% mogen stijgen. De arbeidsvoorzieningen moesten 'getripartiseerd' worden, wat wil zeggen, dat ze gezamenlijk beheerd worden door overheid, werkgevers- en werknemersorganisaties. Rijks- en gemeentepolitie dienden in regionale organisaties geïntegreerd te worden.

Werkgevers- en werknemersorganisaties reageerden koel op het ontwerp-program. VVD en PvdA toonden meer enthousiasme, al misten beide duidelijke keuzes en een degelijke financiële verantwoording in het program. Dat gebrek aan financiële onderbouwing werd ook door de demissionaire minister van financiën, Ruding, betreurd.

Ruding stelde zich niet meer kandidaat voor de Tweede Kamer, evenals zijn collega-ministers Van Dijk en De Koning, alsmede de staatssecretarissen De Graaff-Nauta en Korte-van Hemel. Het partijbestuur zette de overige bewindslieden wel op de advieslijst, die op 16 juni bekend gemaakt werd. Lubbers stond bovenaan, gevolgd door fractievoorzitter De Vries, de zes ministers, de vice-voorzitter van de fractie, Eversdijk, en de vanwege de paspoort-kwestie voortijdig afgetreden staatssecretaris Van der Linden. De rest van de lijst werd voornamelijk gevuld door zittende kamerleden. Een opvallende nieuwkomer was de voorzitter van de Algemene Christelijke Politiebond, Kofferman.

Staatssecretaris De Graaf, ook op de lijst geplaatst, trok zich kort daarna terug toen hij tot voorzitter van de Ziekenfondsraad benoemd werd - overigens tot ongenoegen van de raad, die zijn voorkeur had uitgesproken voor het PvdA-lid Opheikens.

Het verkiezingsprogram en de kandidatenlijst werden definitief vastgesteld op de partijraad van 15 juli te Bussum. De Europese verkiezingen waren voor het CDA gunstig verlopen, de stemming was dus opgewekt. Toch raakte het partijbestuur af en toe in conflict met de afgevaardigden. Voorstellen tot versoepeling van de Winkelsluitingswet en verandering van openbare scholen in (neutrale) bijzondere scholen stuitten op zoveel weerstand dat het bestuur ze weer introk. De voorgestelde wijziging van het asielrecht ging de partijraad ook op enkele punten te ver. Commerciële televisie daarentegen kon bij veel afgevaardigden op meer steun rekenen dan bij het partijbestuur; een voorstel van de afdeling Den Haag voor toelating daarvan werd in een deelraad met de kleinst mogelijke meerderheid verworpen. Het bestuur besloot daarop het verkiezingsprogram aan te passen. In plaats van "Het omroepsysteem blijft gebaseerd op non-commerciële omroepverenigingen" luidde de tekst nu: "Het (publieke) omroepsysteem blijft gebaseerd op non-commerciële omroepverenigingen". Deze voorzichtige opening voor commerciële omroepen kon de goedkeuring van de partijraad wegdragen.

Ook de adviezen van het partijbestuur voor de kandidatenlijst kwamen niet geheel ongeschonden door de partijraad - die in feite de besluiten van de afdelingen hierover bekrachtigde. Zo ruilde minister Deetman plaats 4 met

minister Braks en belandde zelf op plaats 6; Van der Linden zakte van 10 naar 14. Lubbers bleef zonder problemen nummer 1. Het kamerdebat in juni over zijn bemoeienis met een vordering van zijn familiebedrijf Hollandia-Kloos op de staat Koeweit had zijn aanzien niet geschaad. 'Verder met Lubbers' werd de verkiezingsleus van het CDA.

De meeste zittende kamerleden werden opnieuw op verkiesbare plaatsen gekandideerd. Een opvallende uitzondering vormde W. de Kwaadsteniet, oud-secretaris van de Anti-Revolutionaire Partij en kamerlid sinds 1973. In december kwam hij plotseling te overlijden.

Aan de verkiezingscampagne nam Lubbers slechts af en toe deel: hij verkoos de rol van (demonstrant) minister-president boven die van partijleider. Wel deed hij een aantal opmerkelijke uitspraken. Op 28 augustus weet hij in het Politiek Café van de KRO de (gedeeltelijke) mislukking van zijn werkgelegenheidsbeleid mede aan de komst van buitenlanders naar Nederland. Met die uitspraak wekte hij verontwaardiging bij verscheidene deskundigen op het gebied van buitenlandse minderheden. Op 26 augustus verklaarde Lubbers op een bijeenkomst in Boxtel de uitstoot van kooldioxide de komende vier jaar met 8% te willen terugdringen. Deze uitspraak betekende voor de milieubeweging een aangename verrassing. Het CDA verkiezingsprogramma bleef op dit punt vager.

Het CDA voerde over het algemeen een rustige campagne. Men bleef afstand bewaren tot de VVD, maar toonde evenmin duidelijke voorkeur voor de PvdA. Zoals te verwachten viel werd de toon op het laatst iets feller. Lubbers en De Vries verweten PvdA-lijsttrekker Kok kiezersbedrog toen laatstgenoemde ontkende dat hij de belastingen wilde verhogen voor hogere inkomens. Kok werd op zijn beurt boos op het CDA. De verstandhouding verslechterde verder door de benoeming van een nieuwe burgemeester in 's Hertogenbosch. Oud-minister van defensie Stemerink (PvdA) voelde zich daarbij als sollicitant niet serieus genomen. Tegen de zin van de vertrouwenscommissie uit de gemeenteraad werd een christendemocraat benoemd: D.C.B. Burgers, burgemeester van Rosmalen en lid van het partijbestuur van het CDA.

Na de verkiezingen ontstond enige opschudding toen bekend werd dat de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond het CDA 80.000 gulden zou schenken (voor de periode 1989-93), op verzoek van het Brabantse CDA. Het partijbestuur bleek niet erg gelukkig met een gift van deze omvang.

kabinetsformatie

Het CDA kwam als overwinnaar uit de verkiezingsstrijd en kon dus het voortouw nemen bij de kabinetsformatie. Het maakte bovendien gebruik

van zijn sterke positie door de sociaal-democraat Dolman als kamer-voorzitter te vervangen door partijgenoot Deetman. De nieuwe fractie koos voorlopig Lubbers tot voorzitter. De formatie verliep voorspoedig, maar niet helemaal vlekkeloos. In september ontstond enige wrijving tussen Lubbers en zijn fractie, die vond dat hij als formateur het regeerakkoord wel erg vaag wilde houden en bovendien in haar ogen teveel gehecht leek aan deelname van D66. Wat betreft D66 kreeg de fractie haar zin: de Democraten vielen uit de boot. Volgens het opinieblad van de partij was deze gang van zaken 'niet iets waarop het CDA trots mag zijn'(CDActueel 9 (1989) nr. 17, blz. 3).

Na de kabinetsformatie koos de fractie op 7 november oud-minister Brinkman tot voorzitter en F. Wolters tot vice-voorzitter naast G. Gerritse. Brinkman zou aan het eind van het jaar door Lubbers als mogelijke opvolger genoemd worden.

De partijraad van 16 december accepteerde zonder discussie de resultaten van de kabinetsformatie. Het partijbestuur had eerder kritiek geleverd op de verdeling van portefeuilles, met name die van onderwijs en WVC - voor het eerst geheel in handen van sociaal-democraten - en het Vrouwen-beraad had liever een derde van de posten aan vrouwen toegekend gezien; maar achteraf werd niet gezeurd. Ook het Hervormd Beraad, een informeel overleg van de christelijk-historische bloedgroep in het CDA, toonde zich na aanvankelijke bezorgdheid tevreden met het kabinet waar minister Andriessen deze bloedgroep vertegenwoordigde.

De partijraad keek meer vooruit dan achteruit. De Vries prees de samenwerking met de PvdA onder het motto 'sociale vernieuwing' en wilde die ook op lokaal niveau ontwikkelen. De PvdA zou dan het CDA niet meer uit de bestuurscolleges van grote steden moeten weren na de gemeenteraadsverkiezingen in 1990. Lubbers sprak eveneens over sociale vernieuwing, maar maakte tevens van de gelegenheid gebruik om de CDA-fractie in de Eerste Kamer onder druk te zetten opdat nog voor 1990 de verhoging van het huurwaardeforfait goedgekeurd zou worden. Even leek deze kwestie tot een crisis in de partij te zullen leiden, maar ook deze wolk dreef voorbij - totdat de zaak in 1990 opnieuw aan de orde kwam.

verwante instellingen en publikaties

Het wetenschappelijk bureau van het CDA publiceerde in april Economische groei: een christen-democratische beschouwing, geschreven door een commissie onder leiding van oud-minister Zijlstra. De commissie achtte economische groei mogelijk en noodzakelijk, niet alleen ter wille van de werkgelegenheid en de zorg voor de zwakken, maar ook om het milieu beter te beschermen. De overheid diende zich daarbij bescheiden op te stellen. Op 22 april werd het rapport besproken op een conferentie, waar niet alleen Zijlstra maar ook minister Ruding en oud-minister Albada het

woord voerden.

In mei verscheen Zuid-Afrika: mensenrechten en buitenlands beleid, waarin niet alleen gepleit werd voor economische sancties zoals stopzetting van koleninvoer en van luchtverbindingen met Zuid-Afrika zolang daar geen ingrijpende hervormingen doorgevoerd werden, maar ook voor een 'kritische dialoog' met Pretoria. Op een conferentie op 23 september over dit onderwerp stelde staatssecretaris Van Voorst tot Voorst echter voor de Zuidafrikaanse president De Klerk wel het voordeel van de twijfel te gunnen en de economische druk op dat land voorlopig niet op te voeren. Kort daarop bracht het Wetenschappelijk Instituut een derde rapport uit, Ruimte voor kwaliteit, geschreven door een commissie onder leiding van A.M. Oostlander - als directeur van het instituut afgetreden vanwege zijn verkiezing tot lid van het Europees Parlement. Dit geschrift bevat voorstellen voor grotere zelfstandigheid en autonomie van scholen, organisatorisch en financieel. Op 18 november werd hierover een conferentie gehouden.

Communistische Partij van Nederland (CPN)

1989 was voor de CPN een belangwekkend jaar. Na een absentie van drie jaar keerden de communisten terug in de Tweede Kamer, waarin zij vanaf 1918 vertegenwoordigd waren geweest. De come back werd niet op eigen kracht ondernomen, maar vond plaats op de wieken van Groen Links.

congres

Op 7, 8 en 9 april hield de CPN haar 31ste congres. Aangenomen werd het 'Sociaal kernpuntenprogramma 1988/1989', waarin de partij haar sociaal-economische eisen uit de doeken deed. Met de vereiste twee-derde meerderheid stemde het congres in met de invoering van nieuwe statuten en een nieuw huishoudelijk reglement. "De vernieuwing van de partij, die begin jaren tachtig vorm kreeg in een nieuw partijprogramma, is daarmee tot voltooiing gebracht", aldus de CPN-ledenkrant (1989, nr.3). Het leninistische partijmodel van het democratisch centralisme werd ingeruild voor een 'gefeminiseerde', pluriforme en open organisatiestructuur. Aan de afdelingen werd grotere zelfstandigheid toegekend; controlecommissies werden vervangen door uitgebreide beroepsprocedures en groepsvorming van met name 'vrouwen, potten/flikkers en zwarte communisten' werd gestimuleerd. Het door het congres gekozen partijbestuur herkoos op 21 mei E. Izeboud tot voorzitter. In het nieuwe bestuur kwam J. Wolff, die er meer dan 30 jaar deel van had uitgemaakt, niet meer terug.

voorbereiding Kamerverkiezingen

Onder de leuze 'De Kamer heeft communisten nodig' startte de CPN op het congres in feite de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen 1990. Besprekingen over een gemeenschappelijke lijst met PPR en PSP waren inmiddels begonnen, op initiatief van de PSP. Het bestuur van de CPN had hierop wat terughoudend gereageerd. Samenwerking mocht er niet toe leiden dat de zelfstandigheid van de CPN in het geding raakte, maar zou moeten bijdragen tot de terugkeer van de partij in de Tweede Kamer. Op aandrang van het partijbestuur sprak het congres zich niet uit over de vraag of de CPN geheel zelfstandig dan wel in samenwerking met PPR en PSP de Kamerverkiezingen in zou gaan. In de partij was men over dit probleem verdeeld: het partijbestuur had vooral oog voor de voordelen, wanneer de zetelloze CPN tenminste op basis van gelijkwaardigheid door haar partners zou worden behandeld. Daarnaast was er een stroming - vooral afkomstig uit de districten Noord-Holland-Noord en Groningen - die liever op eigen kracht de verkiezingen in wilde gaan. Het bestuur zei toe de partij in de zomer in te lichten over de stand van zaken in de verkennende besprekingen tussen CPN, PPR en PSP. Een speciale partijconferentie zou in het najaar het laatste woord krijgen over het verkiezingsprogramma, de kandidatenlijst en de wijze van deelneming.

Groen Links

Op het stopzetten van de onderhandelingen met CPN en PSP door het PPR-bestuur in april reageerde de CPN afwijzend. De PPR had vooral kritiek geuit op de CPN, die teveel zou vasthouden aan haar identiteit. Het CPN-bestuur verklaarde in een gemeenschappelijke lijst meer te zien dan een gelegenheidscoalitie, maar wilde voorlopig nog niet spreken over de totstandkoming van een geheel nieuwe politieke formatie.

Toen de onderhandelingen tussen CPN, PSP en een informele PPR-vertegenwoordiging in mei waren afgerond, stemde het partijbestuur unaniem in met het Groen Links akkoord. Binnen de partij leidde dit hier en daar tot verzet. In de Groningse districtsleiding schortte onder andere J. Jagersma - (nog) burgemeester van Beerta - haar werkzaamheden op, omdat ze van mening was dat de CPN zichzelf had uitgeleverd aan Groen-Links. Later keerden zich ook communistische gemeenteraadsleden in Oost-Groningen publiekelijk tegen Groen Links.

verkiezingsconferentie

De verkiezingsconferentie van 25 juni stemde echter met grote meerderheid in met de overeenkomst tussen CPN, PPR, PSP en EVP. Circa dertig van de driehonderd stemgerechtigden verklaarden zich tegen,

hoofdzakelijk afkomstig uit de districten Noord-Holland-Noord en Groningen. Dit laatste district voelde zich ook erg tekort gedaan bij de verkiezing van de kandidaten. De conferentie wees I. Brouwer aan als de eerste CPN-kandidaat op de lijst van Groen Links, gevolgd door M. Ernsting. Voor de eerste Groningse kandidaat, G. Lameris, was pas een vierde plaats weggelegd.

partijconferentie 17 december

Na de Kamerverkiezingen, toen de organisatorische opbouw van Groen Links op de agenda stond, bleek dat de CPN zeer behoedzaam te werk wilde gaan bij de vorming van een nieuwe politieke formatie. In een notitie kondigde het partijbestuur in november aan dat de partij in de komende jaren moet beslissen "welke dingen zij in de Groen Linkse samenwerking wil onderbrengen". Veel belang werd daarbij gehecht aan "een analytische werkwijze van marxistische herkomst" en "de noodzaak van een socialistische maatschappij" (CPN-Ledenkrant, 1989, nr.6).

De partijconferentie die op 17 december werd gehouden, stelde zich eveneens terughoudend op. Hoewel de conferentie zich kon vinden in het ontwerp-reglement van de Groen Linkse Raad, wilde zij - in tegenstelling tot PSP en PPR - zich niet uitspreken vóór een spoedige opheffing van de eigen partij. Vice-voorzitter M. Ernsting schatte dat het nog wel tot 1993 kon duren voordat de CPN toe zou zijn aan de vraag of de partij moet worden opgeheven (Trouw, 18 december 1989). De meer traditioneel ingestelde districten Noord-Holland-Noord en Groningen vonden overigens dat de CPN ook nu al te ver ging in haar toenadering tot de andere partijen.

De partijconferentie wees 14 vertegenwoordigers aan voor de Groen Linkse Raad.

H. Jagersma

Aan het eind van het jaar verloor de CPN de enige burgemeesterspost die zij ooit heeft bezet. Door een gemeentelijke herindeling in Groningen verviel de standplaats van burgemeester H. Jagersma. De Commissaris der Koningin in Groningen, Vonhoff, had daarbij op voorhand laten doorschermen dat Jagersma niet in aanmerking zou komen voor het burgemeesterschap van één der nieuw te vormen gemeenten.

Verbond van Communisten in Nederland (VCN)

Vóór de Kamerverkiezingen ondernam het bestuur van de CPN een poging om het VCN bij Groen Links te betrekken. Dit aanbod werd door het Verbond echter afgeslagen, omdat in zijn ogen de CPN aanstuurde op

verdwijning van van de eigen partij. Het VCN besloot vervolgens met een "zelfstandige communistische lijst" bij de Kamerverkiezingen uit te komen. Op deze lijst hadden zich ook enkele CPN-leden laten plaatsen, waaronder W. Klinkenberg. Ook op andere wijze kreeg het VCN steun uit de hoek van over Groen Links verontruste CPN-ers. Tijdens de verkiezingscampagne riepen enkele vooraanstaande Oost-Groningse CPN-leden, onder wie H. Jagersma, hun achterban openlijk op om niet Groen Links, maar VCN te stemmen. Ondanks deze steun haalde het VCN evenals in 1986 amper 0.1% van de stemmen, te weinig voor een zetel.

De Waarheid

Als gevolg van voortgaand abonneeverlies en tekorten op de exploitatie stelde het partijbestuur in het najaar een commissie in die de mogelijkheden van verbreding van het draagvlak van het dagblad De Waarheid moest onderzoeken. In het tussentijdse commissieverslag werden een drietal keuzemogelijkheden aangeboden. Zo zouden andere Groen Linkse organisaties bij de uitgave van De Waarheid kunnen worden betrokken. Deze zouden dan ook financieel een ondersteuning moeten leveren. Als tweede mogelijkheid werd genoemd de instelling van een "identiteitsorgaan" waarin deze organisaties zitting zouden kunnen nemen, terwijl de CPN verantwoordelijk zou blijven voor de uitgave. Tenslotte zou De Waarheid tot weekblad kunnen worden omgevormd. Uit de gesprekken die tot dan toe met Groen Links waren gevoerd, bleek deze laatste optie een lichte voorkeur te genieten.

Democraten 66 (D66)

Winnaar in de verkiezingen, verliezer in de formatie: zo zou men 1989 voor D66 kunnen samenvatten.

Europese verkiezingen

In 1988 was binnen de partij verdeeldheid gerezen over het lijsttrekkerschap bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. De kandidatuur van de in de partij relatief onbekende diplomaat J.W. Bertens had weerstand opgeroepen. In een schriftelijke stemming gaven de Democraten voorkeur aan de gewezen senator en partijbestuurder B.R.A. van den Bos boven Bertens. De Algemene Ledenvergadering besliste op 17 februari anders: Bertens werd met 272 stemmen lijstaanvoerder, J. Boogerd-Quaak met 143 stemmen nummer 2 en Van den Bos met 135 stemmen nummer 3.

Het congres deelde de voorkeur van de partijtop voor vorming van een

onafhankelijke fractie in het Europees Parlement met Spaanse en Deense partijen links van het midden. Mocht dat niet lukken, dan kon D66 zich aansluiten bij de Europese Liberale Democraten en Reformisten (ELDR). De politieke leider, H.A.F.M.O. van Mierlo, sprak in zijn congresrede steun uit aan de looneisen van verpleegkundigen. Verder pleitte hij voor bevrozing van defensieuitgaven en uitstel van modernisering van kernwapens.

De Europese verkiezingen leverden D66 slechts één zetel op, een lichte teleurstelling. Toen de Spaanse Europarlementariërs van het CDS zich bij de ELDR aanmeldden, besloot Bertens hun voorbeeld te volgen. De VVD, vanaf het begin lid van de ELDR, verheugde zich hierover en verklaarde te verwachten dat D66 zich ook in de Tweede Kamer bij de liberale fractie zou aansluiten. Binnen D66 was niet iedereen verheugd; A. de Goede, van 1979 tot 1984 lid van het Europees Parlement voor D66, vreesde dat de Democraten met deze stap hun geloofwaardigheid als partij links van het midden dreigden te verliezen.

Tweede Kamerverkiezingen

D66 moet weer gaan meeregeren, stelde oud-minister Terlouw in een toespraak tot de jubilerende Jonge Democraten op 2 april in Heemskerk. Zelf zag hij overigens af van politieke ambities. Van Mierlo, die hem als politiek leider van de partij was voorafgegaan (1966-73), koesterde na de kabinetscrisis ook hoop op regeringsdeelname. Een coalitie met CDA en VVD wees hij echter al in mei af. Zijn voorkeur ging uit naar een kabinet met PvdA en VVD.

Het ontwerp-verkiezingsprogramma, dat in juni verscheen, oogstte waardering van PvdA en CDA maar niet van de VVD. Evenals CDA en PvdA pleitte D66 voor koppeling van uitkeringen aan lonen. Voorts wensten de Democraten naast publieke omroepen commerciële omroepen toe te laten en meer geld te besteden aan milieu, onderwijs en kinderopvang. De uitgaven voor defensie moesten bevroren worden, maar modernisering van kernwapens werd niet uitgesloten. De Algemene Ledenvergadering scherpte dit programma op 30 juni en 1 juli aan op enkele onderdelen. Het defensiebudget moest omlaag - maar hoeveel werd niet gezegd. Kerncentrales moesten op termijn gesloten en chloor-fluorkoolwaterstoffen (CFK) in 1991 verboden worden.

Het congres bevestigde de uitkomsten van een schriftelijke stemming over de kandidatenlijst. Van Mierlo werd lijsttrekker, Wolffensperger nummer 2. De zittende kamerleden Nypels en Engwirda - fractievoorzitter van 1982 tot 1986 - stelden zich niet herkiesbaar.

D66 bleef in de verkiezingscampagne streven naar regeringsdeelname, maar niet meer met PvdA en VVD. Van Mierlo hoopte nu op een coalitie met CDA en PvdA. Zijn voorganger Terlouw beval een coalitie met CDA

en VVD aan; de gewezen bewindslieden Zeevalking en Brinkhorst vielen hem daarin bij (in idee 66, 10 (1989) nr. 4). Het milieubeleid van de VVD vond echter geen genade in de ogen van de Democraten. Op dat punt bestond meer overeenstemming met Groen Links, dat het milieu ook prioriteit gaf. Het Groen-Linkse program, en met name de 'groentax' op vervuilende produkten, achtte Van Mierlo echter onuitvoerbaar, 'een schreeuw in de nacht'.

De vrees dat D66 door Groen Links bij de verkiezingen ingehaald zou worden, bleek op 6 september ongegrond: D66 won tweemaal zoveel zetels. Van Mierlo, die bedreigd had op te zullen stappen indien zijn partij minder dan 9 zetels zou halen, kon blijven zitten als fractievoorzitter. Hij eiste nu twee ministerzetels voor D66 in het centrum-linkse kabinet, dat na de verkiezingen gevormd zou worden. CDA en PvdA vonden dat teveel gevraagd. De sociaal-democraten wilden wel één ministerspost aan de Democraten toekennen, de christen-democraten liefst geen enkele. D66 trok zich daarop uit de formatiebesprekingen terug. De VVD-fractievoorzitter Voorhoeve verwelkomde de Democraten in de oppositiebanken en bood samenwerking aan. De JOVD pleitte reeds voor een fusie van VVD en D66. D66 bleef echter liever zelfstandig, ook in de oppositie.

verwante instellingen en publikaties

Het wetenschappelijk bureau van D66 publiceerde in januari de nota Werk maken is werk willen maken van de hand van F.L. Jansen. In februari verscheen de bundel Ambtenaar en politicus: twee handen aan het stuur van de samenleving? met bijdragen van een twaalfstal wetenschappers, ambtenaren en politici, naar aanleiding van een symposium over 'De actieve overheid'. Het wetenschappelijk bureau gaf tenslotte nog een nota uit over energiebeleid en organiseerde in 1989 studiedagen over de nota Werk maken is werk willen maken, over landelijke gebieden en over de ethische grondslagen van het milieubeleid.

Het Politieke Emancipatie Activeringscentrum (PEAC) hield op 7 oktober een landelijke emancipatiedag met als thema 'veranderend vaderschap'.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het GPV kan met enige tevredenheid terugzien op 1989: de partij won stemmen en zetels, zijn jongerenorganisatie leden. De ledenaanwas van het GPV zelf stagneerde echter in 1989.

jongeren

Het Landelijk Verband van Gereformeerde Politieke Jeugdstudieclubs (GPJC) vierde op 4 maart zijn 25-jarig bestaan. De feestvreugde werd

vergroot door de spectaculaire ledenwinst van de laatste vijf jaar: van 1100 naar 2500 leden.

verkiezingen en samenwerking

De Algemene Vergadering van 22 april in Zwolle stond grotendeels in het teken van de Europese verkiezingen. Blokland, die herkozen werd als voorzitter, had op 27 februari met de voorzitters van RPF en SGP een overeenkomst voor samenwerking bij die verkiezingen getekend. In zijn rede tot de Algemene Vergadering verdedigde hij die samenwerking, maar wees een voorstel van RPF-zijde tot uitbreiding daarvan in de richting van een federatie beslist af. De politieke verdeeldheid kon niet eerder worden opgeheven dan de kerkelijke verdeeldheid in protestants-christelijk Nederland. E. van Middelkoop, nummer 2 op de kandidatenlijst van GPV/RPF/SGP voor het Europees Parlement, viel in een politieke rede het CDA aan. In zijn ogen was dit de meest 'supranationale' partij in ons land, die nu echter een nationale toon aansloeg.

Ondanks de stemmenwinst voor de protestants-christelijke combinatie kwam Van Middelkoop net niet in het Europees Parlement. Bij de Tweede Kamerverkiezingen zou het hem beter vergaan. De Generale Verbondsraad koos op 1 juli Schutte tot lijsttrekker en Van Middelkoop tot tweede kandidaat op de lijst. De Verbondsraad stelde eveneens het verkiezingsprogramma 'Leven, nu en straks', vast. Daarin werd veel aandacht besteed aan het milieu, dat volgens het GPV 3 miljard gulden meer mocht kosten dan volgens de plannen van het kabinet; niet alleen de burger maar ook de overheid zou meer geld aan milieubehoud moeten besteden. Het programma bevatte ook een voorstel voor samenvoeging van de ministeries van Justitie en Binnenlandse Zaken.

In de verkiezingscampagne - onder de leus 'Kies voor het leven, stem lijst zeven' - legde het GPV niet alleen nadruk op het milieu, maar ook op euthanasie en abortus. Schutte verweet met name minister-president Lubbers dat hij euthanasie in de praktijk zou accepteren. In de campagne verscheen Schutte vaak met Van Middelkoop op een tandem: symbool voor de twee zetels die het GPV hoopte te winnen.

Op 6 september kwamen beiden inderdaad in de Kamer. Mede dankzij de lijstverbinding met RPF en SGP wist het GPV zijn zeteltal te verdubbelen. De stemmenwinst kwam vooral van voormalige CDA-kiezers. Opvallend was de winst in de overwegend katholieke provincies Limburg, Noord-Brabant en Gelderland. Volgens onderzoek bij stembureaus hadden GPV-kiezers verschillende godsdienstige achtergronden: de meerderheid was (Vrijgemaakt) Gereformeerd, een belangrijke minderheid Nederlands Hervormd, een klein deel Rooms-Katholiek en enkelen zelfs buitenkerkelijk. Deze gegevens vormden aanleiding tot bezinning over de vraag of het Verbond de toelating van leden buiten de Vrijgemaakt Gerefor-

meerde Kerk zou moeten vergemakkelijken.

verwante instellingen en publikaties

Op 1 oktober nam H. Timmermans afscheid als directeur van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijke bureau van het GPV, om een betrekking bij het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond te aanvaarden. Op 1 november werd hij opgevolgd door A. Poelman, politicoloog en tot dan medewerker van de GPV/RPF/SGP fractie in het Europees Parlement.

De Groen van Prinsterer Stichting publiceerde in januari in samenwerking met het GPJC en de Stichting Mandaat Een vaste burcht: basisboek voor de politiek van het GPV. Dit boek, bestemd voor 'de mensen aan de basis' in de partij, was geschreven door Th. Haasdijk, medewerker van het wetenschappelijk bureau en voorzitter van het GPJC.

In februari verscheen Mensenrechten wereldwijd: een gereformeerde politieke visie geschreven door een commissie onder voorzitterschap van E. Bos.

Groen Links

Met de uitslag van een PSP-referendum eind februari werd het proces in gang gezet dat uiteindelijk zou leiden tot de totstandkoming van Groen Links in mei. In het referendum had de achterban van de PSP zich in meerderheid uitgesproken voor een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen links van de PvdA. Het partijbestuur van de PSP nodigde daarop de besturen van PPR en CPN uit om hierover 'verkennende' besprekingen te starten. Op deze invitatie gingen de twee partijen in.

Het initiatief van de PSP werd ondersteund door een open brief, die in maart verscheen. In deze brief werden PPR, PSP en CPN opgeroepen om te komen tot "één aansprekende lijst bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1990". De ondertekenaars waren niet alleen afkomstig uit de klein-linkse partijen, maar ook uit de vakbond (G. Lubbi, H. Bode, K. Adelmund), de milieubeweging (L. Reijnders en J. Cramer) en de culturele sector (R. van Dantzig, H. Vrienten, E. de Wijn). Allen pleitten ervoor de huidige verdeeldheid in te ruilen voor "een sterke, links-groene formatie".

In maart begonnen de gesprekken tussen PPR, PSP en CPN over een samenwerkingsverband. De doelstelling van de PSP daarbij was bekend. De CPN stelde dat haar zelfstandig voortbestaan niet in het geding was en richtte zich vooral op de terugkeer van de partij in de Tweede Kamer. De partijraad van de PPR had op 25 februari verklaard dat het resultaat niet beperkt behoorde te blijven tot een optelsom van bestaande partijen, maar moest leiden "tot verbreding en vernieuwing welke zich zal dienen te uiten

in plaatsen voor niet-partijgebonden op de lijst".

Ongeveer anderhalve maand later, op 24 april, besloot het partijbestuur van de PPR de onderhandelingen af te breken. Gesteund door de Tweede Kamerleden Beckers en Lankhorst zette het bestuur vraagtekens bij de bereidheid van met name de CPN om de beoogde gemeenschappelijke lijst te laten uitgroeien tot een "nieuwe politieke formatie, een groenprogressief alternatief voor kabinetsbeleid en sociaal-demokratische oppositie" (Radikalenkrant, 1989, nr. 5). De CPN zou te zeer vasthouden aan het behoud van de eigen identiteit, waardoor het PPR-bestuur vreesde dat van de totstandkoming van een verbrede en vernieuwde, "groen/progressieve combinatie", waarin de deelnemende partijen uiteindelijk zouden moeten opgaan, niets terecht zou komen. PSP en CPN reageerden teleurgesteld op deze stap van het PPR-bestuur. Beide partijen verklaarden in een gemeenschappelijke lijst meer dan een gelegenheidscoalitie te zien, maar nog niet te denken aan fusie en opheffing van de eigen partijen, zoals de PPR.

Binnen de PPR leidde het bestuursbesluit bijna tot een crisis. Op 6 mei, enkele dagen na de val van het kabinet Lubbers, kwam een extra partijraad van de PPR bijeen om zich over de impasse in de onderhandelingen te beraden. Met 26 tegen 19 stemmen droeg de partijraad het bestuur van de PPR op, de gesprekken met PSP en CPN te hervatten. Toen het bestuur weigerde deze motie uit te voeren, besloten de indieners ervan onder leiding van oud-partijvoorzitter De Boer op eigen gezag de onderhandelingen voort te zetten. Het partijbestuur verbond voorlopig geen consequenties aan zijn nederlaag en bleef met het oog op de door het aftreden van de regering vervroegde verkiezingen aan.

Op 19 mei kwamen bestuursdelegaties van CPN, PSP en EVP en de informele PPR-afvaardiging tot overeenstemming. Op de valreep was de EVP bij de onderhandelingen betrokken. Onder de naam 'Groen Links' zouden de partijen samen met partijlozen met een gemeenschappelijk program en met één kandidatenlijst aan de Kamerverkiezingen deelnemen en daarna één fractie vormen. In het akkoord was over de nieuwe politieke formatie verder overeengekomen dat in de komende jaren zou moeten worden gezien "of en zo ja in welke vorm, deze (..) verder gestalte moet krijgen".

Eind mei stemden de partijbesturen van PPR, CPN, PSP en EVP in met de samenwerkingsovereenkomst. In de zomer spraken de leden van alle betrokken partijen zich in meerderheid uit voor de nieuwe combinatie. Begin juni ging de partijraad van de EVP akkoord, al werd er wel een lans gebroken voor een meer evangelische toonzetting van het verkiezings-program. Op 17 juni stemde het PPR-congres in met het bereikte resultaat, op 25 juni gevolgd door de partijconferentie van de CPN. De congressen van PSP en EVP gingen op 1 juli akkoord.

Verder kijken

In het programma van Groen Links, 'Verder kijken', werden de sociaal-economische, internationale, ecologische, sociale, democratische en sociaal-culturele mensenrechten opgesomd op basis waarvan een rechtvaardige en schone samenleving kon worden ingericht. Het program koos voor "het respect voor de menselijke waardigheid en het behoud van de aarde als hart van haar politiek". Als een concrete maatregel tegen de milieuverontreiniging stelde het program de groentax voor, een ecologische belasting op produkten die het milieu schaden. Dit idee werd nader uitgewerkt in de eerste Groen Linkse brochure Groentax, de prijs voor een schoon milieu, van de hand van B. van Ojik (PPR) en A. de Roo (PSP). Na de presentatie in mei kreeg men veel kritiek op de matige financiële onderbouwing van het program. In een reactie merkte de PvdA op dat het "een hoog Sinterklaas-gehalte" had. Enige tijd later publiceerde Groen Links de financiële toelichting op het program.

kandidatenlijst

De deelnemende partijen waren overeengekomen de rangorde op de kandidatenlijst te bepalen op grond van de onderlinge krachtsverhoudingen. De eerste drie plaatsen werden toebedeeld aan achtereenvolgens de fractievoorzitter van de PPR in de Tweede Kamer, R. Beckers; haar collega van de PSP, A. van Es; en de oud-fractievoorzitter van de CPN, I. Brouwer. De eerste kandidaat van de EVP, partijvoorzitter C. Ofman, kwam pas op de elfde plaats. Vanwege het feit dat de EVP hiermee vrijwel kansloos was voor een Kamerzetel, werd het de partij toegestaan een voorkeursactie voor Ofman te voeren.

Op de lijst waren ook plaatsen ingeruimd voor personen uit geestverwante sociale bewegingen. Nadat J. Cramer, oud-voorzitter van de Vereniging Milieudefensie voor de eer had bedankt, toonde de Rotterdamse vakbondsleider P. Rosenmöller zich bereid de vierde plaats in te nemen. De juriste E. Robles, actief in de zwarte vrouwenbeweging, bezette als tweede onafhankelijke kandidate de negende positie. Als lijstduwers werden choreograaf Rudi van Dantzig en schrijfster Astrid Roemer aangezocht.

Tweede Kamerverkiezingen

Onder het motto 'Groen Links komt eraan' begon Groen Links op 12 augustus de verkiezingscampagne met een treinreis van Roodeschool naar Groenlo. In de verkiezingsstrijd kwam het samenwerkingsverband regelmatig in aanvaring met D66, vooral met betrekking tot het milieubeleid. Ook de PvdA bekritiseerde de Groen Linkse milieu-

paragraaf. Eerder al hadden D66 en PvdA een verzoek van Groen Links om samen een lijstverbinding aan te gaan van de hand gewezen. Groen Links nam deel aan het lijsttrekkersdebat dat aan de vooravond van de verkiezingen voor de televisie werd uitgezonden. De verkiezingsuitslag kwam als een zware teleurstelling: in tegenstelling tot de verwachte acht à tien zetels kreeg Groen Links er slechts zes. Vergeleken met 1986 was Groen Links in zeteltal flink vooruitgegaan, maar procentueel viel de groei van 3,3% naar 4,1% nogal tegen.

De campagne-commissie kraakte achteraf in de evaluatie enige harde noten over de Groen Linkse verkiezingscampagne. Zij laakte met name het feit dat "de pariteit belangrijker werd gevonden dan de kwaliteit" (Radikaal Magazine, december 1989) en leverde zware kritiek op lijsttrekker Beckers.

Groen Links Bestuur

Vanaf 1 juli functioneerde het voorlopige Groen Linkse Bestuur, bestaande uit twee vertegenwoordigers van de besturen van de deelnemende partijen en van de Vereniging Groen Links. Deze Vereniging, die de rechtstreekse leden van het nieuwe samenwerkingsverband organiseert, werd op 28 oktober formeel opgericht en telde toen ongeveer 700 leden.

Tot voorzitter van het Groen Linkse Bestuur (GLB) was L. Platvoet (PSP) benoemd. Het GLB coördineerde naast de Groen Linkse verkiezingscampagne ook de verdere organisatorische ineenschuiving van de partijen. Daarnaast moest het de reglementen van de nieuw te vormen Groen Linkse Raad opstellen. Verder werden deelcommissies in het leven geroepen die de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 en de fusies van de wetenschappelijke bureaus en scholings- en vormingsorganisaties dienden voor te bereiden.

Op andere niveaus wierp de samenwerking ook vruchten af. Al in juni waren de klein-linkse fracties in de Eerste Kamer tot gezamenlijk optreden overgegaan. De jongerenorganisaties hadden weliswaar besloten voorlopig zelfstandig te blijven, maar namen zich voor te komen tot een Groen Linkse Jongerenraad. De emancipatiemedewerksters van CPN, PSP en PPR werkten aan de vorming van een Groen Links Vrouwenburo. In februari 1990 zou het eerste nummer moeten verschijnen van de Groen Linkse ledenkrant, die de bestaande ledenorganen zou vervangen. De penningmeesters werkten samen in de Beleidsgroep Financiën aan de samenvoeging van de partijsecretariaten in een verenigd Groen Links beheer.

Groen Linkse Raad

In het Groen Linkse akkoord was de oprichting van een gemeenschappe-

lijk orgaan aangekondigd, dat aan het verdere verloop van het samenwerkingsproces vorm moest geven. In de herfst verscheen het ontwerp-reglement van deze Groen Linkse Raad (GLR). In november en december werd dit reglement door de congressen van PSP en EVP, door de partijraad van de PPR en de partijconferentie van de CPN aangenomen. De Vereniging Groen Links sprak eveneens haar goedkeuring uit.

De Raad, die in januari 1990 voor het eerst zal vergaderen, bestaat uit delegaties van de vijf betrokken organisaties en telt 49 leden. Op grond van hun ledental leverden zowel PPR als CPN 14 afgevaardigden, de PSP 11, de EVP en de Vereniging Groen Links elk 5.

Tot de taken van de GLR behoren onder andere de controle op de fracties in Eerste en Tweede Kamer en in het Europees Parlement (die alle verantwoording schuldig zijn aan de Raad), de controle op het Groen Links Bestuur (GLB) en het stimuleren van het verdere samenwerkingsproces. Wat dit laatste punt betreft reiken de bevoegdheden van de Raad niet ver. Niet alleen is de Raad afhankelijk van wat door het GLB aan de Raad wordt voorgelegd, daarnaast moet elke Raadsbeslissing met betrekking tot samenwerking weer ter goedkeuring worden voorgelegd aan de deelnemende organisaties.

problemen bij gemeenteraadsverkiezingen

Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Groningen op 29 november ten gevolge van gemeentelijke herindelingen, liep de Groen-Linkse samenwerking enkele deuken op. In Delfzijl konden CPN, PPR, PSP en EVP niet tot overeenstemming komen over de aanwijzing van de lijsttrekker. De CPN eiste het lijsttrekkerschap voor een communist op; de andere partijen waren voor een PPR-kandidaat. Omdat de CPN de lijst Groen Links al had laten registreren, maakte zij van de mogelijkheid gebruik om samen met 'onafhankelijken' onder deze naam aan de verkiezingen deel te nemen. Het voorlopige bestuur van Groen Links veroordeelde unaniem de handelwijze van de CPN in Delfzijl. Op haar beurt verklaarde het bestuur van de CPN deze uitspraak te betreuren.

Bij de voorbereidingen van de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1990 liep in Groningen de samenwerking ook spaak. PPR, PSP en EVP wilden niet ingaan op de eis van de CPN om twee kandidaten voor de eerste zes op de lijst te leveren. De CPN besloot hierop onder eigen naam zelfstandig de verkiezingen in te gaan.

opheffing?

Aan het eind van het jaar bestond er tussen PPR, PSP, CPN en EVP geen overeenstemming over de vraag of en zo ja op welke termijn de partijen moesten fuseren. Het PSP-congres van 25 november en de partijraad van

de PPR van 16 december wilden het liefst zo snel mogelijk Groen Links tot één partij omvormen. De partijconferentie van de CPN deelde deze opvatting allerm minst, evenals het EVP-congres van 25 november. De EVP miste vooralsnog de ideologische onderbouwing van Groen Links, waarbij het voor de EVP vooral om de erkenning van het evangelie als inspiratiebron ging. Het najaarscongres in 1990 zou het verloop van het integratieproces dienen te beoordelen. Alle betrokken partijen spraken echter hun voornemen uit om in 1990 te komen tot de invoering van het dubbellidmaatschap, waarmee alle leden van PPR, PSP, CPN en EVP automatisch lid worden van de Vereniging Groen Links tenzij men toestemming weigert.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Verliezer van de verkiezingen, winnaar van de formatie: zo zou men de PvdA in 1989 kunnen betitelen. Het vernieuwingsproces van de sociaal-democratie scheen dit jaar (voorlopig) afgesloten te worden.

vernieuwing en interne ontwikkelingen

Op 10 januari sloot het partijbestuur de discussie over programmatische vernieuwing voorlopig af met de verklaring Om de kwaliteit van de toekomst. De sociaal-democraten wezen het ideaal van een 'terugtrekkende overheid' af; collectieve lasten konden niet drastisch dalen. Voor onderwijs en milieu was juist meer geld nodig, terwijl de sociale uitkeringen weer aan de loonontwikkeling gekoppeld dienden te worden. Linkse sociaal-democraten rond de gewezen vice-voorzitter en oud-kamerlid C. (Stan) Poppe vonden de ideologische vernieuwing toch te ver naar rechts gaan en vormden een 'projectgroep Socialisme 2000'. Een enkeling als oud-partijbestuurder P. Reckman stapte (in september) over naar Groen Links. Ook de cabaretier F. de Jonge verliet de PvdA, die in zijn ogen idealisme en cultuurbesef miste. Het bestuur van het gewest Noord-Holland Zuid uitte soortgelijke klachten.

Partijvoorzitter Sint vroeg in haar rede op het congres van 24 en 25 februari ook aandacht voor cultuur. Zij kondigde bovendien aan dat het vernieuwingsproces verder zou gaan. Het congres koos haar opnieuw tot voorzitter. Secretaris Van Velzen werd niet herkozen; voor zijn opvolging meldden zich verscheidene kandidaten. Een krappe meerderheid op het congres gaf de voorkeur aan A. Beck, secretaris van het gewestelijk bestuur in Gelderland, boven de meer vernieuwingsgezinde kandidaten P. Rombouts en B.J. van den Boomen, die hadden gepleit voor meer openheid in organisatie en partijcultuur.

Openheid en vernieuwing stonden ook de redactie van het partijblad Voorwaarts voor ogen. In december boden de twee redacteuren hun

ontslag aan omdat ze hun onafhankelijkheid in gevaar zagen komen - ten onrechte, meende het partijbestuur.

verkiezingen

Het program voor de Europese verkiezingen werd door het PvdA-congres op 24 en 25 februari vastgesteld. Het congres ging verder dan het partijbestuur in kritiek op de NAVO en wilde streven naar vermindering van defensie-uitgaven met 5%.

De kandidatenlijst werd vastgesteld op de partijraad van 11 maart. Een onafhankelijke commissie onder voorzitterschap van het kamerlid Ter Beek had een advieslijst gemaakt die de goedkeuring van het partijbestuur kreeg, maar niet die van de partijraad. Gewestelijke bestuurders hadden in een besloten vooroverleg een alternatieve lijst opgesteld, die vanaf de vijfde plaats afweek van de advieslijst. Voor die plaats had de commissie A. Goedmakers, vice-voorzitter van de partij, voorgedragen. Door de gewestelijke lobby verloor zij die plaats en 'gleed' steeds verder omlaag tot ze met stakende stemmen en loting uiteindelijk de negende plaats kreeg. Van Velzen, juist afgetreden als partijsecretaris, kwam op de zesde plaats. J.N. Scholten, oud-kamerlid voor het CDA, belandde tot zijn teleurstelling op een onverkiesbare veertiende plaats.

P. Dankert, opnieuw lijstaanvoerder, baarde aan het begin van de campagne opzien met onthullingen over een enorme boterfraude. In juni zwakte hij zijn beschuldigingen enigszins af. Het is niet zeker of dit de poevere resultaten van de verkiezingen voor de PvdA (mede) kan verklaren. Goedmakers, die in maart nog net zeker leek van een verkiesbare plaats, bleef buiten het Europees Parlement - althans tot november, toen Dankert en d'Ancona hun zetels in dat parlement opgaven voor een staats-secretariaat respectievelijk ministerszetel en Goedmakers alsnog tot de fractie kon toetreden.

Voor de Tweede Kamerverkiezingen presenteerde het partijbestuur op 21 mei een ontwerp-program dat een tamelijk gematigde indruk maakte. Te gematigd, in de ogen van de Jonge Socialisten (JS) en de FNV. Bevriezing van defensie-uitgaven en een werkweek van 35 uur ging de jongeren niet ver genoeg; de vakcentrale vond de voorgestelde inkomenspolitiek te mager voor de minima. De uitkeringen zouden volgens het ontwerp wel aan de lonen gekoppeld moeten worden, mits die lonen niet te snel zouden stijgen. CDA en D66 konden zich daar wel in vinden, maar niet in het streven de belastingverlaging (volgens het plan-Oort) voor hogere inkomensgroepen ongedaan te maken. De VVD ging veel verder in haar kritiek en vond het hele program te duur.

Een coalitie tussen PvdA, D66 en VVD leek aanvankelijk nog een serieuze optie, maar verdween langzamerhand uit het gezichtsveld. Op de -

voornamelijk aan huishoudelijke zaken gewijde - partijraad van 24 juni stelde PvdA-leider Kok dit met zoveel woorden vast.

Op het buitengewoon congres van 6 en 7 juli in Den Haag werd Kok bij acclamatie herkozen als lijsttrekker. Bovendien werd het verkiezings-program vastgesteld, in iets scherpere bewoordingen dan het ontwerp. Het partijbestuur had dat voordien al aangescherpt op enkele punten. De defensie-uitgaven moesten omlaag - al werd niet gezegd met hoeveel - en de uitkeringen zouden met terugwerkende kracht verhoogd worden. Het congres ging hiermee akkoord. Het eiste echter ook een kortere werkweek - 32 in plaats van 35 uur - en een sterkere positie voor het openbaar onderwijs. Desondanks heette het in de pers een mild en volgbaar congres.

Kok leverde in zijn toespraak kritiek op CDA en VVD, terwijl partij-voorzitter Sint Groen Links hard aanpakte in haar rede. De PvdA wees een lijstverbinding met Groen Links af en richtte zich nu duidelijk op een coalitie met het CDA. Toen de christen-democraten aanstoot namen aan de congresbesluiten over het onderwijs, zwakte de partijtop die besluiten af. Tegelijkertijd bleef het CDA de grootste concurrent in de verkiezingsstrijd. In het heetst van de strijd werd de toon dan ook scherper.

Euthanasie, belastingverlaging en werkgelegenheid vormden de belangrijkste twistpunten. Bij zijn pleidooi voor een Zweeds model van werkgarantie kreeg Kok steun van de Zweedse minister-president, de sociaal-democraat Carlsson, die daartoe op 4 september in Rotterdam kiezers toesprak. De verkiezingscampagne van de PvdA werd ook begeleid door het Britse reclamebureau Saatchi en Saatchi; maar kort na de verkiezingen besloten beide hun samenwerking te beëindigen wegens een te grote 'cultuurkloof'.

De slechte verkiezingsuitslag, voorspeld in verschillende peilingen, werd door de sociaal-democraten laconiek opgevat. Een groot aantal oud-gedienden keerde niet in de Kamer terug, om uiteenlopende redenen. Zo hadden H.J. Roethof, W. Jabaaij, I. Muller-van Ast en J. M. Worrell zich niet kandidaat gesteld. H. Knol en R. P. Hummel lagen moeilijk in de partij; de laatstgenoemde stond op een onverkiesbare plaats en kreeg ondanks een actie van zijn Limburgse vrienden te weinig voorkeurs-stemmen voor een zetel. P. de Visser en J.J. Feenstra stonden hoger op de lijst maar niet hoog genoeg. De fractie telde acht nieuwe leden en bestond voor meer dan een kwart uit vrouwen.

formatie

Op 9 september kwam de partijraad bijeen om de verkiezingen te bespreken. Over het verlies van drie zetels werd echter nauwelijks gesproken, de blikken richtten zich voornamelijk op de toekomst. Kok koesterde hoop op een coalitie met CDA en D66, mits dat geen 'vecht-

kabinet' zou worden zoals in 1981/82. De partijraad volgde hem en stelde geen lastige voorwaarden, zoals destijds. Alleen de Jonge Socialisten verzetten zich en verdedigden een coalitie met de VVD. Politiek leider Kok kreeg zo voldoende ruimte in de formatie-onderhandelingen.

Op 6 november legde hij de resultaten van die onderhandelingen voor aan een buitengewoon partijcongres in Amersfoort. Ook nu morden slechts de jongeren; maar zelfs zij stemden uiteindelijk in met het regeerakkoord. De meeste afgevaardigden toonden zich enthousiast, ook over de ministerkeuze.

In de partij toonde een enkeling zich ontevreden, zoals oud-minister van defensie Stemerink, die in augustus al gepasseerd was bij de benoeming van een nieuwe burgemeester in 's Hertogenbosch en nu de portefeuille van defensie toebedeeld zag worden aan partijgenoot Ter Beek. Stemerink had kritiek op de personele invulling, maar ook op de inhoud van het regeerakkoord dat teveel christen-democratische elementen zou bevatten (De Tijd, 10 november 1989). Een ander vooraanstaand partijlid, het kamerlid Kombrink, betwijfelde of Kok er verstandig aan had gedaan naast vice-premier ook minister van financiën te worden. De portefeuille van financiën zou Kombrink overigens zelf niet zonder meer aanvaard hebben (Vrij Nederland, 4 november 1989).

Na de kabinetsformatie traden enkele nieuwe leden tot de Tweede Kamerfractie toe, waaronder B. Middel, in 1988 voorzitter van de 'Commissie C' die de organisatie van de partij kritisch had doorgelicht. Milieudeskundige J.J. Feenstra keerde in de Kamer terug. Als fractievoorzitter werd Kok opgevolgd door Th. Wöltgens, die pas een jaar daarvoor vice-voorzitter was geworden. Als vice-voorzitters koos de fractie F. Leijnse en J. van Nieuwenhoven.

voorbereiding gemeenteraadsverkiezingen en interne ontwikkelingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 1990 wierpen een schaduw vooruit op de PvdA, vooral in de grote steden. Soms kwamen latente spanningen daarbij aan de oppervlakte.

In Rotterdam trad in december het gewestelijk bestuur in zijn geheel af naar aanleiding van de kandidaatstelling. Het kamerlid Kombrink, die door het bestuur als kandidaat-wethouder voor de vierde plaats was voorgedragen, werd nummer 7 en bedankte toen voor de eer. Kort daarvoor was een probleem ontstaan toen een groep Turkse leden uit de partij dreigde te stappen omdat er geen Turkse kandidaat op een verkiesbare plaats zou komen. Het landelijke partijbestuur stelde een commissie in om te bemiddelen in Rotterdam.

Bemiddeling bleek niet nodig in Amsterdam, waar wethouder P. Jonker op een minder eervol geachte zesde plaats kandidaat gesteld werd en waar oud-fractievoorzitter P. Mug een onverkiesbare plaats toebedeeld kreeg.

In Den Haag was al eerder een crisis ontstaan rond de plannen voor een nieuw stadhuis. Twee PvdA-wethouders, G. van Otterloo en A. Duivesteijn, stonden daarbij tegenover elkaar. In juni namen beiden ontslag. Zij stelden zich ook niet meer kandidaat voor de raad. Naast persoonlijke tegenstellingen speelden ideologische verschillen een zekere rol, meende Duivesteijn. Met deze crisis kwam ook een eind aan het linkse meerderheidscollege in de hofstad; vanaf juli bestuurdde de PvdA de stad samen met CDA en VVD.

Ideologische verschillen kwamen ook aan het licht bij een hele andere kwestie: de Palestijnse. Op 23 november hielden vertegenwoordigers van de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie PLO een solidariteitsbijeenkomst in Den Haag, waarbij vertegenwoordigers van alle grote partijen uitgenodigd waren. VVD, CDA en D66 besloten de bijeenkomst niet bij te wonen. In de PvdA ontstond hierover enige discussie. Het partijbestuur wilde uiteindelijk geen spreker leveren, maar het Europees Parlementslid Metten voerde op eigen initiatief het woord.

verwante instellingen en publikaties

De Rooie Vrouwen in de PvdA bezonnen zich in 1989 op hun toekomst. Er werd wel eens aan hun bestaansrecht getwijfeld, nu de tweede feministische golf weg leek te ebben en de partij veel verlangens van de vrouwenbeweging had overgenomen. De vrouwenorganisatie dacht daar echter anders over. I. van Dijk, op 28 en 29 januari tot voorzitter gekozen als opvolger van G. Faber, noemde onder meer voldoende kinderopvang en ouderschapsverlof als doelstellingen op korte termijn.

Ook de leiding van het wetenschappelijk bureau van de PvdA werd in 1989 vernieuwd. J. Th. J. van den Berg aanvaardde in november de leerstoel voor Nederlandse politiek en parlementaire geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden en werd opgevolgd door zijn adjunct-directeur, P. Kalma. Diens geschrift *Socialisme op sterk water*, gepubliceerd in 1988, vormde aanleiding voor een conferentie van de Wiardi Beckman Stichting op 28 oktober. Het wetenschappelijk bureau organiseerde ook in 1989 een studiedag over de arbeidsmarkt (in april) en over massa-werkloosheid in grote steden (mei). Het publiceerde verscheidene rapporten: *Kwaliteit in discussie: woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering*, onder redactie van N. de Vreeze; *M.A. Hajer, De stad als publiek domein*, en in samenwerking met het Centrum voor Lokaal Bestuur: *(Voor)uitzicht op een lokaal huisvestingsbeleid*, geschreven door R. Blom en J. Schuyt.

De Evert Vermeer Stichting gaf in 1989 onder redactie van N. Schrijver de bundel *Mensenrechten, voor armen weggelegd?* uit.

De Jonge Socialisten vervulden in 1989 niet alleen een kritische, maar ook een ondersteunende rol. Op 3 september organiseerde de jongerenorganisatie een groot pop-festival in Haarlem, waar de lijsttrekker ruim

20.000 bezoekers kon toespreken.

Niet formeel met de PvdA verbonden maar wel verwant is de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, die op 15 april in Bentveld haar zeventigjarig bestaan vierde. Voorzitter C. Huijsen en PvdA-voorzitter Sint spraken over het thema 'Naar een nieuw beginselprogramma voor de PvdA'.

personalia

Op 11 juni overleed P. Liefstinck, van 1945 tot 1952 minister van financiën. Van huis uit christelijk-historisch, sloot hij zich in 1946 aan bij de Partij van de Arbeid. In 1970 stapte hij over op DS'70, voor korte tijd. Na zijn ministerschap had hij functies vervuld bij de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds.

In augustus overleed F. de Jong Edz., oud-directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Tot kort voor zijn dood was hij actief in de discussie over de grondslagen van de partij -onder meer in de projectgroep 'Socialisme 2000'.

Politieke Partij Radikalen (PPR)

1989 stond voor de PPR in het teken van de totstandkoming van Groen Links en van een aantal interne kwesties.

Groen Licht

In de eerste maanden van 1989 werd het debat in de PPR over 'Groen Licht' voortgezet. Dit discussiestuk dat door het partijbestuur in oktober 1988 in Radikale Notities (1988, nr.3) was gepubliceerd, diende - samen met de reacties erop - als basis voor het ontwerp-verkiezingsprogramma 1990-1994. 'Groen Licht' werd beschouwd als de inhoudelijke component van de partijvernieuwing die onder de noemer 'Vrolijk Links' was ingezet. In het stuk werden "enkele heilige PPR-huisjes" omver gehaald. Zo werd onder andere voorgesteld de rol van de overheid als sturingsmechanisme in te perken ten voordele van het marktmechanisme. Daarnaast werd economische groei positiever gewaardeerd, mits deze was gericht op de verbetering van de kwaliteit van het bestaan. Binnen de PPR riep de nota grote weerstanden op. In kolommen van de Radikalenkrant richtte de kritiek zich vooral op de pragmatische inslag van 'Groen Licht' en op het gemis van thema's als feminisme en Derde Wereld. Met de publikatie van het ontwerp-verkiezingsprogramma in maart werd de discussie over 'Groen Licht' afgesloten.

Regenboog

Na moeizame onderhandelingen waren in het najaar van 1988 CPN, PPR, PSP, Groene Partij Nederland en EVP tot overeenstemming gekomen over samenwerking bij de Europese Verkiezingen van 15 juni 1989. Anders dan in 1984 maakte de EVP nu ook deel uit van het stembusakkoord. Het samenwerkingsverband, dat in 1984 Groen Progressief Akkoord (GPA) was genoemd, werd vooral op aandringen van de PSP - die zich stoorde aan de term 'groen' - omgedoopt tot 'Regenboog'. In deze benaming kon elke partij de kleur van haar gading vinden; bovendien maakte het GPA in het Europees Parlement deel uit van de Regenboogfractie.

Het gemeenschappelijk program verscheen in maart onder het motto 'De toekomst begint vandaag'. In het program werd gekozen voor "een pluri-form Europa met kulturele verscheidenheid". Prioriteit werd gegeven aan een gelijke verdeling van macht en inkomen, bestrijding van de milieuvervuiling en aan ontspanning tussen Oost en West.

Na moeizame onderhandelingen was men het ook eens geworden over de kandidatenlijst. Afgesproken werd dat - in het waarschijnlijke geval dat Regenboog net als het GPA in 1984 twee zetels zou behalen - lijsttrekker H. Verbeek (afkomstig uit de PPR) na twee-en-een-half jaar plaats zou maken voor PSP-er J. Hontelez, nummer drie op de lijst. Omdat de vierde kandidaat eveneens een man was, zou de op de tweede plaats staande CPN-kandidate N. van Dijk de hele zittingsperiode dienen vol te maken. Op deze wijze zou namelijk worden voldaan aan de in het Regenboog-akkoord opgenomen norm, dat de helft van het aantal zetels werd ingenomen door een vrouw. Met tegenzin stemde een extra PPR-partijraad op 4 februari in met deze oplossing die de CPN zou overbedelen. Men was er echter niet in geslaagd een tot de electorale verbeelding sprekende onafhankelijke vrouwelijke kandidaat te vinden, die Van Dijk halverwege had kunnen aflossen.

Met twee zetels haalde Regenboog op 15 juni inderdaad hetzelfde resultaat als GPA in 1984. Maar waar toen de tweede zetel te danken was aan een lijstverbinding met de PvdA, werd deze nu op eigen kracht binnengehaald: in plaats van 5,4% van de stemmen in 1984 scoorde Regenboog nu 7,0%. In het Europees Parlement sloot men zich aan bij de groen-linkse Europese fractie.

Kamerverkiezingen

In november 1987 had het congres besloten dat de PPR zelfstandig de eerstkomende verkiezingen voor de Tweede Kamer in zou gaan, "tenzij zich ontwikkelingen voordoen, die uitzicht bieden op verbreding en politieke vernieuwing". De PPR-partijraad van 25 februari vatte de uitslag van het PSP-referendum als zodanig op en besloot in te gaan op de uitnodiging

van de PSP om gesprekken te beginnen over een gemeenschappelijke lijst bij de Kamerverkiezingen van 1990. Wel werden daar bepaalde voorwaarden aan verbonden. De gesprekken moesten voor 1 mei zijn afgerond en inhoudelijk moest de uitkomst meer zijn dan een optelsom van de deelnemende partijen. Daarom moesten ook niet-partijgebonden personen erbij worden betrokken.

Ondertussen gingen de voorbereidingen voor de Kamerverkiezingen gewoon door. In april presenteerde de PPR haar ontwerp-partijprogram, 'Een kwestie van beschaving: pleidooi voor een ecologische democratie'. Centraal hierin stond het milieu. "Groen-links is onze plaats, het uitgangspunt is een ecologische democratie", aldus partijvoorzitter Van Ojik in een toelichting. In het program werd een extra belasting op milieubelastende produkten voorgesteld. Deze zogenaamde 'groentax' zou per jaar 50 miljard gulden opleveren, die deels aan de verbetering van het milieu ten goede zouden moeten komen en voor het overige aan lastenverlichting voor de lagere inkomens. Verder bepleitte de PPR opnieuw de invoering van een basisinkomen.

interview Broersma

In februari zorgde R. Broersma, secretaris publiciteit van het partijbestuur, voor enige opschudding door in een interview in de Radikalenkrant (1989, nr.2) te pleiten voor een nieuwe lijsttrekker. In plaats van de twee à drie zetels, waar R. Beckers garant voor zou staan, achtte hij met een 'ander gezicht' het mogelijk er vijf in de wacht te slepen. In de optiek van Broersma zou partijvoorzitter B. van Ojik de lijst moeten aanvoeren, gevolgd door "een leuke jonge vrouw". Beckers en het andere PPR-Kamerlid P. Lankhorst zouden dan als lijstduwers kunnen fungeren. Broersma's bespiegelingen sorteerden slechts een tegengesteld effect. Nadat Beckers zich in april weer kandidaat had gesteld, werd zij door het partijcongres in juni aangewezen als lijsttrekker van Groen Links.

Groen Links

Het afbreken van de gesprekken met PSP en CPN door het partijbestuur leidde tot een vertrouwensbreuk met de partijraad, toen deze op 6 mei in extra zitting bijeen het bestuur opdroeg de besprekingen te hervatten (zie ook Groen Links). Toen het bestuur weigerde deze motie uit te voeren, nam de partijraad het heft in eigen hand. Staande de vergadering werd een delegatie aangewezen, die onder leiding van ex-partijvoorzitter W. de Boer de draad van de onderhandelingen met CPN en PSP weer oppakte. Nadat onderling overeenstemming was bereikt, keurde op 20 mei de partijraad het akkoord goed. Zelfs B. de Gaay Fortman, van oudsher afwijzend tegenover te nauwe banden met CPN en PSP, sprak zijn instemming uit.

Op 22 mei volgde het partijbestuur. Het rechtvaardigde zijn ommezwaai door te verwijzen naar de gewijzigde politieke omstandigheden door de val van het kabinet-Lubbers. Daarnaast herkende het in het program veel van het radicale gedachtengoed.

Het partijcongres volgde op 17 juni. De behandeling van 'Een kwestie van beschaving', het ontwerp-program van de PPR, was van de agenda afgevoerd. Met overgrote meerderheid sprak het zich uit voor het Groen Linkse Akkoord. Op het ontwerpprogram van Groen Links werden enkele amendementen aangenomen. Beckers werd tot lijsttrekker gekozen, waarmee zij automatisch de koppositie op de lijst van Groen Links zou innemen. Lankhorst, net als Beckers aanvankelijk niet zo geporteerd voor samenwerking, werd aangewezen als tweede PPR-kandidaat. Oud-partijvoorzitter J. van der Plaat, één van de drijvende krachten achter de klein linkse samenwerking binnen de PPR, bedankte als lid vanwege de lage plaats die zij kreeg toegewezen op de kandidatenlijst.

PPR-jongeren

De kandidatuur van studentenleider M. van Poelgeest namens de 'onafhankelijken' schoot de voorzitter van de PPR-jongeren, M. Plugge, in het verkeerde keelgat. Volgens Plugge was Van Poelgeest een "anti-samenwerker, die alleen maar zijn eigen carrière nastreeft" (Radikalenkrant, 1989, nr.7). Het bestuur van de PPR-jongeren distancieerde zich van de uitspraken van de voorzitter. Wel was men het eens met zijn klacht over het gebrek aan inspraak voor de PPR-jongeren bij de totstandkoming van Groen Links.

interview Van Ojik

In een interview in oktober in Radikale Notities (1989, nr.2) uitte partijvoorzitter Van Ojik kritiek op de aanloop van Groen Links naar de Kamerverkiezingen, waarbij hij de PPR niet spaarde. Het was de zwakte van de deelnemende partijen dat ze in Groen Links weer "met de oude gezichten" op de proppen waren gekomen. Volgens Van Ojik had een deel van de partij lange tijd met het hoofd in de wolken gelopen: van mening dat het de PPR op eigen kracht goed zou vergaan in de verkiezingen, zou men geringschattend op PSP en CPN hebben neergezien "als fossielen uit een ver verleden".

opbouw Groen Links

Na de Kamerverkiezingen wilde de PPR spoed zetten achter de totstandkoming van één Groen Linkse partij. Het partijbestuur was van mening dat het gescheiden voortbestaan van PPR, PSP, CPN en EVP schadelijk zou

zijn voor de werfkracht van Groen Links. Partijvoorzitter Van Ojik vond samensmelting van de verschillende partijorganisaties vanzelfsprekend en wees erop dat de PPR al vóór het ontstaan van Groen Links vond "dat je ook moet fuseren als je wilt samenwerken" (De Volkskrant, 13 december 1989). De partijraad van 18 november aanvaardde het ontwerpreglement van de Groen-Linkse Raad. Op de partijraad van 16 december oogste Van Ojik bijval voor zijn voorstel om het integratieproces binnen een jaar af te ronden, zodat de PPR op 1 januari 1991 kon worden opgeheven. Op deze partijraad werden de 14 PPR-gedelegeerden in de Groen-Linkse raad aangewezen.

Rechts Forum

Uit verontrusting over de Groen Linkse koers die de PPR was ingeslagen kwam aan het eind van het jaar een tiental PPR-leden bijeen. In plaats van de oriëntatie op klein links wilden zij dat de PPR toenadering tot PvdA en D66 zocht. De verontruste leden kondigden voor begin 1990 de vorming aan van 'Rechts Forum', naar analogie van het 'Links Forum', dat eerder door voor het merendeel anti-Groen Linkse PSP-leden was opgericht.

Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)

Evenals voor PPR en CPN stond ook voor de PSP 1989 in het teken van Groen Links. Was in 1985 de binnen handbereik liggende klein linkse samenwerking door toedoen van de PSP spaak gelopen, nu was zij gangmaker van de electorale krachtenbundeling.

referendum

In het najaar van 1988 had het congres van de PSP besloten om een referendum onder de achterban te houden over de strategie voor de komende Tweede Kamerverkiezingen. De leden kregen twee elkaar uitsluitende mogelijkheden voorgelegd. Eind februari werd de uitslag bekend gemaakt: 70,2% van de reagerende leden wenste dat de PSP zou streven "naar een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen ter linkerzijde van de PvdA"; 29,8% koos voor een "zelfstandig" deelnemende PSP. Aan het referendum had 63,6% van de in totaal 4465 leden van de PSP deelgenomen, waardoor was voldaan aan de door het congres gestelde voorwaarde dat minimaal de helft van de leden zich zou uitspreken. PSP-Tweede Kamerlid Van Es en partijvoorzitter Saar Boerlage toonden zich content met deze uitslag. Ook CPN en PPR reageerden positief.

totstandkoming Groen Links

Na deze uitspraak nodigde het partijbestuur direct CPN, PPR, EVP en SAP uit om 'verkennde' besprekingen te beginnen. De partijraad boog zich op 18 maart over de hoofdlijnen van het program waarmee de PSP de onderhandelingen in wilde gaan. In eerste aanleg zouden uitsluitend gesprekken worden gevoerd met PPR en CPN, waarna later zou moeten worden gezien hoe SAP en EVP bij de onderhandelingen konden worden betrokken.

Toen de PPR eind april de onderhandelingen afbrak, reageerde de PSP zeer teleurgesteld. In een verklaring stelde het partijbestuur te blijven streven "naar een sterke rood-groene formatie ter linkerzijde van de PvdA", desnoods zonder PPR. De PSP toonde zich bereid de gesprekken voort te zetten met de afvaardiging uit de PPR-partijraad. Op 21 mei stemde het bestuur in met het Groen Linkse akkoord. De SAP nam uiteindelijk geen deel aan Groen Links. Pogingen van PSP-zijde om deze partij nog bij het eindresultaat te betrekken stuitten op bezwaren van CPN en PPR. Het voorstel van de PSP om op één van haar plaatsen een SAP-afgevaardigde te kandideren vond wel genade, maar werd door de SAP afgewezen.

congres 1 juli

Op 1 juli stemde het partijcongres in met de vorming van Groen Links. Het akkoord kreeg ongeveer 85% van de stemmen. Wel werd een motie aangenomen waarin PSP-ers binnen Groen Links werd gevraagd een "rebels, radikaal-socialistisch geluid" te vertolken. Op het ontwerp--program en met name de defensieparagraaf werden vele amendementen ingediend, waarbij werd gewezen op het feit dat het woord socialisme niet in de tekst voorkwam. Het congres koos A. van Es tot eerste PSP-vertegenwoordiger op de kandidatenlijst van Groen Links. Over de tweede plaats ontbrandde enige strijd. Door de groep die sceptischer stond tegenover samenwerking werd T. Pitstra naar voren geschoven, teneinde "de linkervleugel mee te krijgen". Het congres bleek niet gevoelig voor dit argument en koos voor het oud-Kamerlid W. Willems.

Links Forum

Binnen de PSP was niet iedereen gelukkig met de uitkomst van het referendum. Het bestuur van de afdeling Groningen gaf een verklaring uit, waarin men zei de keus tot samenwerking te betreuren. Op 16 april kwamen circa 35 voorstanders van een zelfstandige lijst bijeen. Enkele dagen voor het congres van 1 juli besloten de verontruste PSP-ers tot de vorming van een zogenaamd Links Forum. Deze naam was ontleend aan

een vergelijkbare groepering binnen de Westduitse Grünen. Doel van Links Forum was een ontmoetingsplaats te bieden aan "gelijkgezinde linkse mensen uit PPR, PSP, CPN en andere partijen, of ook zonder (huidige) binding aan een partij, die samen vorm willen geven aan een sterke, rebelse en radikale linkse vleugel bij Groen Links" (Bevrijding, 1989, nr.9). De initiatiefnemers besloten na het voor hen teleurstellend verlopen congres zich bij de besluiten neer te leggen. Wel waren zij van plan zich met Links Forum te mengen in de verwachte discussie over de doelstellingen van Groen Links.

Op 9 september, enkele dagen na de Kamerverkiezingen, vond de eigenlijke oprichtingsvergadering van Links Forum plaats. Voor een honderdtal aanwezigen werd het blad van de groepering Achter de zeewering ten doop gehouden. Over de plaatsbepaling ontspon zich een uitgebreide discussie, die echter geen helder antwoord bood op de vraag of Links Forum nu als linkervleugel binnen Groen Links diende te opereren of dat het daarbuiten moest staan.

Boerlage

In de zomer raakte partijvoorzitter S. Boerlage in opspraak. Volgens de redactie van Bevrijding (1989, nr.9) zou zij door "chantage" alsnog zijn afgevaardigd in het voorlopig bestuur van Groen Links, nadat het partijbestuur H. Branderhorst en L. Platvoet al had aangewezen. Vanwege het dreigement van Boerlage om op het partijcongres van 1 juli te zullen opstappen als voorzitter van de PSP, besloot Branderhorst zich terug te trekken om een rel te voorkomen. Wel beklagde hij zich in een brief aan de partijraad over deze gang van zaken. Nadat een onderzoekscommissie verslag had uitgebracht, werd de handelwijze van Boerlage door het partijbestuur gelaakt. Het bestuur plaatste daarbij het conflict tegen de achtergrond van het feit "dat een merendeel van de partijbestuursleden weinig vertrouwen heeft in haar voorzitter" (Bevrijding, 1989, nr.11). De partijraad was op 16 september eveneens van mening dat Boerlage's handelwijze als chantage getypeerd kon worden.

congres 25 november

Op het congres van 25 november werd Boerlage als voorzitter opgevolgd door het Eerste Kamerlid J. Vogt. Na zijn verkiezing zei Vogt te hopen dat hij de laatste voorzitter van de PSP zou zijn: "Ik ben er voor om de partij te termineren. Maar voordat ik de euthanasie toepas, wil ik zeker zijn van een wedergeboorte van de PSP in Groen Links" (de Volkskrant, 27 november 1989). Het congres had eerder al in overgrote meerderheid het partijbestuur gevraagd zich in te zetten "om op zo kort mogelijke termijn te komen tot de omvorming van het Groen Linkse samenwerkingsverband

tot één partij" (Bevrijding, 1989, nr.13). Opheffing van de PSP was evenwel nog niet aan de orde; daarover kon pas een besluit worden genomen wanneer de pacifistisch-socialistische inbreng binnen het Groen Linkse gedachtengoed gewaarborgd zou zijn.

Het congres wees eveneens de 11 PSP-vertegenwoordigers aan voor de Groen Linkse Raad die de partij kreeg toebedeeld op basis van de ruim 4.000 leden die zij in november telde. Onder het elftal waren ook enkele representanten van de stroming die kritisch stond ten aanzien van Groen Links. Verder werd zonder enige discussie het ontwerpreglement van de Groen Linkse Raad goedgekeurd.

veertigjarig bestaan van de NAVO

Met de organisatie van een manifestatie op 8 april in Amsterdam stond de PSP stil bij het veertigjarig bestaan van de NAVO. De opkomst viel met 80 personen nogal tegen. Ter gelegenheid van het NAVO-jubileum werd eveneens een brochure uitgegeven, Voor een toekomst zonder NAVO, met een overzicht van de standpunten die de PSP in haar bestaan tegenover deze organisatie had ingenomen.

Henk Gortzak

Op 31 maart overleed Henk Gortzak, van 1966 tot 1975 lid van de PSP. In deze periode was hij onder meer Tweede Kamerlid en hoofdredacteur van Bevrijding geweest. Voordat Gortzak lid werd van de PSP maakte hij deel uit van de CPN. Ook namens deze partij had hij zitting in de Tweede Kamer. In het conflict dat aan het einde van de jaren vijftig binnen de CPN ontstond naar aanleiding van de destalinisatie van Chroestsjov, werd hij door het CPN-bestuur geroyeerd. Nadat de mede door hem opgerichte Socialistische Werkerspartij op een mislukking was uitgelopen, trad hij toe tot de PSP. In het kielzog van de 'Oosterhesselengroep', die op samenwerking met de PvdA aanstuurde, verliet hij de PSP in 1975. In 1985 verschenen zijn memoires onder de titel Hoop zonder illusies.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1989 een jaar van stabiliteit en gestage vooruitgang.

verkiezingen

Op 20 mei kwam de Federatieraad in Putten bijeen om de verkiezingen voor het Europees Parlement voor te bereiden. De sprekers, lijsttrekker De Waal (SGP) en nummer 3 op de lijst, R. van Dam (RPF), wezen beide een 'Verenigde Staten van Europa' af.

Eén dag daarvoor had de RPF haar ontwerp-program voor de Tweede Kamerverkiezingen gepresenteerd, 'Geroepen tot Gerechtigheid'. Milieu-zorg kreeg hierin veel aandacht, maar ook de euthanasie-kwestie en het bezuinigingsbeleid. Bovendien werd voorgesteld de zittingsduur van de Staten-Generaal tot 5 jaar te verlengen. De Federatieraad behandelde het ontwerp op 24 juni, ook in Putten. Het program werd op enkele punten geamendeerd; zo werd tegen de zin van het Federatiebestuur een voorstel aangenomen eens per maand een autoloze zondag in te voeren. Ook de kandidatenlijst die het bestuur had ontworpen kwam niet ongeschonden door de Federatieraad. Leerling werd moeiteloos opnieuw tot lijsttrekker gekozen en ook nummer 2, N.C. van Velzen, directeur van de Evangelische Hogeschool te Amersfoort, kon op volledige steun van de raad rekenen. Zo niet A. Rouvoet en G. P. A. Beukema - respectievelijk directeur van het wetenschappelijk bureau en lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland. Zij maakten plaats voor A.P. de Boer en A.G. Knevel, beiden werkzaam bij de Evangelische Omroep. De Boer was bovendien tot 1 januari hoofdredacteur geweest van het partijblad Nieuw Nederland. Leerling richtte de verkiezingscampagne voornamelijk op kiezers van het CDA. Op een verkiezingscongres in Apeldoorn op 26 augustus noemde hij het CDA "gekleuterd in machtsdenken" en vervreemd van het "getuigend rentmeesterschap" dat christenen in de politiek zouden moeten nastreven. Op 6 september scheen een tweede zetel voor de RPF even binnen handbereik; maar Leerling toonde zich ook dankbaar voor één zetel. De extra stemmen kwamen nu dank zij de lijstverbinding aan SGP en GPV ten goede. De RPF zag daarin wel een aanleiding, de discussie over nauwere samenwerking te heropenen. Op de Federatieraad van 18 november kwam dit onderwerp ook ter sprake, naast huishoudelijke zaken. Een fusie tot één protestants-christelijke partij leek niet haalbaar, maar misschien wel een 'convenant' of een federatie. In het parlement werkten de partijen overigens al samen: in de Tweede Kamer verdeelden ze lidmaatschappen van commissies, in de Eerste Kamer wezen ze zelfs gemeenschappelijke woordvoerders aan. De Federatieraad koos in november vier nieuwe leden in het Federatiebestuur: C. Smits, D. van der Goot, H. van Kamp en L.A. Verwey.

verwante instellingen en publikaties

Op 18 maart hield de Reformatorische Politieke Jongerenorganisatie (RPJO) haar jaarlijkse ledenvergadering; tevens vierde zij haar vijf-jarig bestaan. Het lidmaatschap werd formeel losgekoppeld van dat van de partij, maar inhoudelijk bleef de band sterk. Op 4 november organiseerde de jongerenorganisatie een conferentie over het milieu onder de titel 'Schone schepping; schone schijn?'. Het wetenschappelijk bureau, de Marnix van Sint Aldegonde Stichting,

hield op 11 maart een congres over de gevolgen van de Franse Revolutie. Dit leidde tot publikatie van Reformatie en Revolutie: 200 jaar Franse Revolutie. De stichting publiceerde bovendien Land zonder grenzen: Nederland en Europa op weg naar 1992 van de hand van A. van Oortmerssen.

De vaste medewerker van het bureau, A. Rouvoet, was vanaf 1 januari als directeur aangesteld.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Terwijl andere partijen zich in 1989 vooral met verkiezingen bezig hielden, bezon de SGP zich op haar beginselen.

op weg naar een nieuw beginselprogram

Reeds in 1985 had de SGP een commissie ingesteld om een nieuw program van beginselen te ontwerpen. In 1988 had het Hoofdbestuur het ontwerp goedgekeurd en aan de plaatselijke kiesverenigingen toegezonden. De Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen vond de vernieuwing te ver gaan en stelde een alternatief concept op, dat eveneens aan de kiesverenigingen werd toegestuurd. De belangrijkste verschillen betroffen het actieve kiesrecht van de vrouw en de opvattingen over de overheid, haar wetgevende macht en haar houding ten opzichte van openbaar en bijzonder onderwijs. De Landelijke Stichting wees het kiesrecht van de vrouw zonder voorbehoud af. De overheid werd in haar ogen belichaamd door de regering, die derhalve niet alleen alle uitvoerende maar ook de wetgevende macht diende uit te oefenen. Het parlement kende zij slechts een "adviserende en controlerende taak" toe. De overheid behoorde volgens artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis alles wat in strijd is met Gods Woord uit het openbare leven te weren. Door haar gesubsidieerde openbare en bijzondere scholen zouden dan ook Gods Woord dienen te gehoorzamen. Tegelijkertijd koesterde de Stichting bezwaren tegen de door de overheid opgelegde leerplicht, die inbreuk zou maken op de rechten van de ouders.

Op 15 april hield de SGP in Putten een bijzondere huishoudelijke vergadering over het beginselprogram. Een voorstel van de kiesvereniging Barneveld om het oude program te handhaven werd verworpen. De discussie spitste zich toe op de kwestie van het vrouwenkiesrecht. Het voorstel van het Hoofdbestuur kreeg steun van 220 van de 410 afgevaardigden. Aangezien het hele program niet in één keer behandeld kon worden, kwam men op 20 mei opnieuw in Putten bijeen. Nu concentreerde de discussie zich op de onderwijskwestie. De bezwaren tegen het ontwerp op dit punt werden met name verwoord door P.H. op 't Hoff, voorzitter van de Kontaktvereniging van Leerkrachten en

Studerenden op gereformeerde grondslag en tevens bestuurslid van de Landelijke Stichting. De bezwaren vonden zoveel weerklank dat het Hoofdbestuur besloot zich hierover opnieuw te beraden.

B.J. van der Vlies, politiek leider van de SGP, presenteerde op de jaarvergadering van de Kontaktvereniging op 23 september te Gouda een nieuwe tekst over het onderwijs, die grotendeels aan de bezwaren tegemoet kwam: al het onderwijs, openbaar of bijzonder, diende overeenkomstig de norm van Gods Woord plaats te vinden. De leerplicht zou echter gehandhaafd blijven. Ook het artikel over vrouwenkiesrecht werd door het Hoofdbestuur herzien, en luidde nu:

"De opvatting van het vrouwenkiesrecht, voortkomend uit het in artikel 9 genoemde emancipatiestreven, strijdt met de roeping van de vrouw. Dat laatste geldt ook voor het zitting nemen van de vrouw in politieke organen, zowel vertegenwoordigende als bestuurlijke. De vrouw zij in haar eigen consciëntie overtuigd of zij haar stem kan uitbrengen met inachtneming van de haar door God gegeven plaats".

Met 295 stemmen vóór en 91 tegen werd dit herziene artikel goedgekeurd door de huishoudelijke vergadering die op 25 november in Gouda het beginselprogram definitief vaststelde. Het program werd uiteindelijk met 291 stemmen tegen 116 aangenomen; iets meer dan de vereiste tweederde meerderheid.

verkiezingen

Van der Vlies werd op de Algemene Vergadering op 26 februari te Utrecht aangewezen als lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen - toen nog verwacht voor 1990. Hij sprak een partijrede uit onder de titel 'Gehoorzaamheid ontzegd!?' Op dezelfde vergadering werden D. Slagboom en C. Harinck herkozen als voorzitter respectievelijk gewoon lid van het Hoofdbestuur. Als hoofdredacteur van het partijblad De Banier werd Slagboom opgevolgd door de tweede voorzitter, W.Chr. Hovius. J. van der Haar, die zich na 28 jaar bestuurslidmaatschap niet meer herkiesbaar gesteld had, werd opgevolgd door D.J. Budding, eveneens predikant in de Nederlands Hervormde Kerk.

Voor de Europese verkiezingen had de SGP al in 1988 L. de Waal als lijsttrekker herkozen. Evenals in 1984 voerde hij een lijst aan met kandidaten van GPV en RPF. In de campagne waarschuwde De Waal voor een 'Verenigde Staten van Europa' waarin Nederland zijn identiteit en zijn koningshuis zou verliezen. Hij werd opnieuw als enige kandidaat van de gecombineerde lijst in het Europees Parlement gekozen.

Op 2 juni stelde het Hoofdbestuur in samenwerking met de Raad van Advies de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen vast. De zittende kamerleden stonden opnieuw op verkiesbare plaatsen, al had C.N. van Dis overwogen vanwege zijn leeftijd (66) de Kamer vaarwel te

zeggen. Op 20 juli presenteerden de kamerleden het verkiezingsprogramma 'Bij leven en welzijn'. Het onderscheidde zich van vroegere programma's door groter aandacht voor het milieu, een genuanceerder standpunt ten aanzien van Zuid-Afrika, defensie en kernenergie - nieuwe centrales werden afgewezen. De SGP kantte zich wel scherp tegen euthanasie en normvervaging; en tegen 06-telefoonlijnen voor seksueel en ander amusement. In de campagne zette lijsttrekker Van der Vlies zich vooral af tegen het CDA, dat euthanasie buiten de verkiezingsstrijd had willen houden. Hij pleitte niet alleen voor het verbod op euthanasie, maar ook voor betaald verlof voor verzorgers van stervende familieleden. Bovendien waarschuwde hij dat het CDA met de PvdA zou gaan regeren, tenzij de VVD zich zou herstellen.

verwante instellingen en publikaties

Terwijl de SGP zelf in 1989 slechts een bescheiden ledenwinst kon boeken, verdubbelde haar jongerenorganisatie haar ledental en passeerde daarbij de jongerenorganisaties van de grote partijen. Vooral op 'Wegwijs', de gezinsbeurs voor de gereformeerde gezindte, kon het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen duizenden nieuwe leden noteren. Het debat over euthanasie droeg daar wellicht toe bij; maar ook het verschijnen van een nieuw blad, Klik, bestemd voor gereformeerde jongeren tussen 12 en 16 jaar onder redactie van C.L.M. van den Berge. De jongerenorganisatie liet in 1989 ook een brochure verschijnen over van de hand van A.A. van der Schans, De Franse Revolutie.

Rond de jaarwisseling 1988/1989 verscheen Van Medelanders naar Nederlanders? Staatkundig gereformeerde visie op de migrantenproblematiek in Nederland, geschreven door C. Dubbeld en anderen.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

De eenheid en rust die de VVD in 1988 hersteld had, werd in 1989 weer wreed verbroken. De breuk met de coalitiepartner in het voorjaar bracht tweespalt in eigen gelederen met zich mee, die slechts moeizaam in de loop van de zomer hersteld kon worden. 'Wie breekt, betaalt' gold daarna: een zwaar verlies bij de verkiezingen en terugkeer in de oppositie (zie ook de bijdrage van H. Anker en E. Oppenhuis elders in dit Jaarboek).

crisis in kabinet en partij

Al in januari bleek de verhouding tussen VVD en CDA enigszins gespannen, naar aanleiding van negatieve uitspraken van minister-president Lubbers over commerciële televisie. Eind april liep de spanning

echter veel hoger op. Terwijl de liberale ministers Nijpels en Smit-Kroes evenals hun christen-democratische collegae het reiskostenforfait wilden afschaffen en de benzineaccijns en huurwaardeforfait verhogen in het kader van het milieubehoud, kwam de Tweede Kamerfractie daartegen in opstand. Hierbij speelden alarmerende berichten in De Telegraaf een rol, maar ook een spreekbeurt van Wiegel op 25 april te Rhenen, waarin de vroegere politieke leider zijn partij waarschuwde voor "verschuiving naar het midden" (Nieuwsblad van het Noorden, 26 april 1989). Op 26 april voerde fractievoorzitter Voorhoeve tijdens een diner overleg met Wiegel en partijvoorzitter Ginjaar. Laatstgenoemde was voorzitter van de Centrale Raad voor Milieuhygiëne en voorganger van Nijpels als minister van milieuzaken (1977-1981); niettemin steunde hij Voorhoeve en Wiegel in hun kritiek op Nijpels. Milieubeleid moest volgens hem uit de algemene middelen bekostigd worden en niet uit middelen die voor andere doeleinden waren ontworpen. De financiële woordvoerder van de VVD in de Tweede Kamer, F. de Grave, had berekend dat het Milieubeleidsplan uit de economische groei betaald zou kunnen worden - "niet verstandig", volgens de minister van financiën, Ruding. De ministers Nijpels en Smit-Kroes deelden op dit punt de mening van hun collega. Overleg tussen de liberale ministers en de partijtop leidde niet tot overeenstemming. Op zaterdag 29 april besloot de liberale fractie unaniem tot een breuk met het kabinet: "een kwestie van zelfrespect", werd gezegd, "In een coalitie is het geven en nemen. En Lubbers geeft niets" (Trouw, 1 mei 1989). De fractie kreeg daarbij steun van de voorzitters van de kamercentrales - de gewestelijke 'baronnen' van de VVD - die door het Hoofdbestuur op 1 mei voor spoedberaad naar Utrecht waren geroepen. De volgende dag viel het kabinet.

Voorhoeve koesterde nog hoop dat de breuk gelijmd zou kunnen worden, maar het CDA zag daar geen heil in. De VVD dreigde verdeeld de verkiezingen in te gaan. Immers, Nijpels en Smit-Kroes handhaafden hun standpunt. Smit-Kroes sprak dat duidelijk uit op een partijbijeenkomst in Honselersdijk, op 8 mei. Op 10 mei kondigde zij op een persconferentie echter haar vertrek uit de politiek aan. Voorhoeve zei haar stap te betreuren, maar verweet haar twee dagen later de breuk met de fractie geforceerd te hebben. Nijpels volgde zijn collega van Verkeer en Waterstaat niet; hij liet zich opnieuw kandidaat stellen voor de Tweede Kamer, verdedigde het Milieubeleidsplan maar beloofde ook het verkiezingsprogramma van zijn partij loyaal te zullen uitdragen.

Europese verkiezingen

De kabinetscrisis en vervroegde Tweede Kamerverkiezingen doorkruisten de voorbereidingen voor de Europese verkiezingen. De VVD leed daar meer onder dan andere partijen, omdat zij als hoofdschuldige aan de crisis

niet alleen in de Tweede Kamer maar ook in het Europees Parlement zetels zou verliezen. Daar kwam bij dat G. de Vries, op een algemene vergadering in Maassluis op 4 maart tot lijsttrekker verkozen, relatief weinig bekend was zodat 'crisis-maker' Voorhoeve ook bij de Europese verkiezingen in het voetlicht stond. De Vries, oud-voorzitter van de Jongerenorganisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD) en sinds 1984 lid van het Europees Parlement, volgde H.R. Nord op die niet meer verkiesbaar gesteld was. Ook landbouw-specialist H.J. Louwes zou niet meer in dat parlement terugkeren. Nieuwe kandidaten kregen geen kans: twee van de vijf zetels gingen in juni verloren.

Tweede Kamerverkiezingen

Al in maart verscheen het ontwerp-program van de VVD voor de (toen nog voor 1990 verwachte) Tweede Kamerverkiezingen, geschreven door een commissie onder leiding van E.H. Toxopeus, oud-minister en politiek leider in de jaren zestig, nu lid van de Raad van State. Het program, 'Een kansvolle toekomst', ademde een progressieve, sociaal-liberale geest. AOW- en WAO-uitkeringen zouden met de lonen mee mogen stijgen, andere uitkeringen zouden in koopkracht gehandhaafd moeten worden. Uitgaven voor defensie zouden slechts met 1% mogen toenemen. Milieubeleid kreeg veel aandacht; inpoldering van het Markermeer en bouw van nieuwe kerncentrales werden - in tegenstelling tot vorige programma's - niet meer verlangd. Het CDA reageerde positief op het program, de PvdA tamelijk kritisch.

Op 23 en 24 juni werd het program in Amersfoort door de algemene vergadering vrijwel ongewijzigd goedgekeurd. Het hoofdstuk over milieubeleid stuitte aanvankelijk op kritiek, maar oud-minister P. Winsemius weerde alle aanvallen met succes af. Minister Korthals Altes had minder succes: het congres nam tegen zijn advies het voorstel uit het ontwerp-program over om de politie bij Binnenlandse Zaken onder te brengen. Minister Bolkestein moest eveneens berusten: zijn defensie-budget zou ook volgens het definitieve program maar 1% mogen groeien. In zijn rede tot het congres viel kandidaat-lijsttrekker Voorhoeve PvdA en CDA aan, vooral op hun mediabeleid. Hij pleitte bovendien voor een stimulerende in plaats van een verzorgende staat.

De kandidaatstelling verliep minder soepel dan de vaststelling van het verkiezingsprogramma. Over het lijsttrekkerschap bestond geen verschil van mening: Voorhoeve's positie was in feite onomstreden. Hij werd algemeen als politiek leider erkend, ook door vice-premier De Korte die aanvankelijk dat leiderschap met hem zou delen. Bij vrij veel kiezers leefde weliswaar heimwee naar Wiegels - ongeveer 100 van 300 onder-vraagde VVD-kiezers gaven in mei aan hem de voorkeur boven Voorhoeve - maar de Commissaris van de Koningin in Friesland had zich

niet kandidaat gesteld. Zeer omstreden was echter de positie van Nijpels op de kandidatenlijst. Afdelingen in het Zuiden gaven hem in hun adviezen een hoge plaats, in de Randstad stond hij vaak onderaan op de lijst. Op de besloten partijraad van 20 mei te Bussum trachtten de voorzitters van de kamercentrales Den Haag en Leiden hem te bewegen zich geheel terug te trekken, maar zonder succes. Ook de druk die de strijd bare voorzitter van de Eerste Kamerfractie, D. Luteijn, op hem uitoefende, mocht niet baten. Bij de achterban bleef Nijpels intussen populair.

Op de algemene vergadering van 26 en 27 mei te Middelburg, bedoeld als startsein voor de Europese verkiezingen, trachtte Voorhoeve de eenheid in zijn partij te herstellen. Nijpels zou in de Kamer terugkeren en loyaal het partijstandpunt uitdragen. In zijn rede viel Voorhoeve fel uit naar het CDA. De Korte daarentegen waarschuwde voor onderwaardering van de (voormalige) coalitiepartner. JOVD-voorzitter M. Rutte pleitte voor een progressievere koers, gericht op samenwerking met de PvdA. De overgrote meerderheid van de congresgangers leek echter tevreden met de koers die Voorhoeve had uitgestippeld.

In juni stelden de kamercentrales hun kandidatenlijsten vast. In de meeste gevallen kwam Nijpels op de vijfde plaats, onder M.L.H.A. Hermans (vice-voorzitter van de fractie), F. Bolkestein en E.G. Terpstra (de eerste vrouw op de lijst). De zittende kamerleden R. Braams, L.M. de Beer, G.W. Keja en J. Scherpenhuizen hadden zich niet verkiesbaar gesteld. Vanwege de onrust in de partij besloot ook defensiespecialist A. Ploeg - van 1982 tot 1986 bovendien staatssecretaris voor Landbouw en Visserij - zich terug te trekken. Het kamerlid Th. Joekes, in 1986 door een voorkeursactie verkozen, was opnieuw op een onverkiesbare plaats gezet; om geen tweedracht in de partij te zaaien zag hij deze keer af van een voorkeursactie en nam na 26 jaar afscheid van de Tweede Kamer. Zijn Limburgse fractiegenoot J.F.B. van Rey gaf wel zijn zegen aan een voorkeursactie. Van Rey was begin mei in opspraak geraakt door enkele krachtige uitspraken in het JOVD-blad Driemaster (41 (1989) nr. 3), zoals "Kamerleden mogen van mij ook naar de hoeren" en "ik rijd geregeld 160 km/uur". Dientengevolge belandde ook hij in juni op een onverkiesbare plaats.

Het Hoofdbestuur bracht nog enkele wijzigingen in de ontwerp-kandidatenlijst aan, waarbij de bewindslieden Korthals Altes en De Korte iets hogere plaatsen kregen. De Verkiezingsraad en de algemene vergadering keurden die wijzigingen op 30 juni respectievelijk 1 juli goed. Eén dag daarvoor, op 29 juni, had staatssecretaris A.J. Evenhuis echter zijn ontslag genomen en zich van de lijst laten schrappen, mede op advies van de partijtop. Hij was al eerder in opspraak gekomen door een lening die hij had afgesloten bij een bedrijf dat door zijn toedoen een regionale investeringspremie had ontvangen. Hierover had hij de Tweede Kamer niet juist ingelicht, bleek uit een artikel in NRC Handelsblad (29 juni

1989). Zo kwam de 24e plaats op de kandidatenlijst beschikbaar.

Met de leuze 'De VVD werkt' ging de partij de campagne in. Belangrijkste thema's waren de economische groei, bezit van eigen woning, bestrijding van criminaliteit en het omroepbeleid - 'baas op eigen buis'. Op een massale slotmanifestatie op 4 september in Bleiswijk voerde naast Voorhoeve ook Wiegel het woord. Voorhoeve streefde nog steeds naar een coalitie met het CDA en zag de verkiezingen voornamelijk als een strijd tussen liberalisme en socialisme. Hij ontkende dat zijn partij het milieu weinig aandacht schonk, maar bleef onverkorte handhaving van het reiskostenforfait verdedigen.

Niettemin verloor de VVD op 6 september ook veel stemmen in de forensengemeenten waar woon-werkverkeer meer zou moeten gaan kosten.

De liberalen verloren bovendien veel steun van boeren, zo was al gebleken bij een peiling onder de lezers van het blad De Boerderij. Zes kamerleden raakten hun zetel kwijt: J.D. Blaauw, A.A.M.E. van Erp, M.M.H. Kamp, H.Th.M. Lauxtermann en N. Rempt-Halmmans de Jongh. Tengevolge van regionale verschillen in de lijsten dreigde F.W. Weisglas zijn zetel te moeten afstaan aan de lager geplaatste Van Erp, maar die trok zich tenslotte terug. Van Rey keerde evenmin in de Kamer terug, al had hij met hulp van zijn Limburgse vrienden 13.000 voorkeursstemmen verworven. Nijpels en 'lijstduwer' Winsema haalden overigens veel meer voorkeursstemmen: 37.000 respectievelijk 74.000. Nijpels had wellicht meer gewonnen indien hij in alle kieskringen kandidaat had gestaan.

Op 9 september kwamen de voorzitters van de kamercentrales weer met de partijtop in Utrecht bijeen om de toestand te evalueren. Anders dan in 1986 wilde men geen 'bloed zien' maar juist de rust in de partij handhaven. Voorhoeve bleef dan ook fractievoorzitter en politiek leider. De partijraad die op 23 september eveneens in Utrecht werd gehouden, verliep al even rustig. Op de agenda stond niet de verkiezingsuitslag maar de miljoenennota. Ter evaluatie van de verkiezingen vond op 11 november een besloten zitting van de partijraad in Apeldoorn plaats. Om het stemmen- en ledenverlies tot stilstand te brengen diende de partij eenheid en orde te handhaven, was de conclusie. Daartoe zouden Hoofdbestuur en Tweede Kamerfractie nauwer contact onderhouden en zou de partijraad meer toezicht op de kandidaatstellingsprocedure uitoefenen. Voorhoeve pleitte voor een "sociaal en ecologisch verantwoord liberalisme" en voor samenwerking met D66 in de oppositie.

regionale en lokale ontwikkelingen

Op nationaal niveau leek de VVD in het najaar de rijen gesloten te hebben; in sommige delen van het land was dat nog niet het geval.

In Apeldoorn was de VVD in mei ernstig verdeeld geraakt over de bouw

van een nieuw raadhuis aan de Markt. Het conflict liep zo hoog op dat de VVD-wethouders in december uit de afdeling stapten en met een nieuwe Liberale Volkspartij Apeldoorn aan de gemeenteraadsverkiezingen wilden deelnemen.

In Drente bleef onrust bestaan rond de in 1987 uit de statenfractie gestoten D. Uildriks. In maart stelde het Hoofdbestuur een commissie in om de zaak uit te zoeken. Tegen het advies van die commissie in besloot het Hoofdbestuur Uildriks als lid te schrappen. Zij ging daartegen in beroep en kreeg in oktober gelijk van de Commissie van beroep. Met enige aarzeling nam de statenfractie Uildriks in november weer in haar midden op.

Van geheel andere aard was de ontwikkeling in Amsterdam. Zonder conflict werd daar het Tweede Kamerlid F. de Grave als lijsttrekker voor de gemeenteraadsverkiezingen aangewezen. In de confrontatie tussen VVD-fractie en het kabinet op 2 mei had De Grave als financieel woordvoerder en rechterhand van fractievoorzitter Voorhoeve een sleutelrol gespeeld.

verwante instellingen en publikaties

Op 17 en 18 februari hield de Vrouwenorganisatie van de VVD een congres in Lunteren. Voorhoeve pleitte in zijn toespraak voor meer deeltijdwerk en meer geld voor kinderopvang.

De jongerenorganisatie JOVD vierde op 24 en 25 juni haar veertigjarig bestaan in Veldhoven. Op het jubileumcongres riep voorzitter Rutte op tot samenwerking tussen VVD en PvdA. Tien dagen eerder had zij een kernprogram gepresenteerd dat oudere liberalen enigszins shockeerde met uitspraken voor legalisering van soft drugs, beperking van de rol van de koningin en invoering van een basisinkomen. Dat program werd op 18 en 19 november in Amersfoort besproken. Op 7 december verscheen de nota Mikken op het midden waarin de JOVD stelde dat D66 en de VVD zouden moeten fuseren en dan samen met de PvdA regeren.

De Prof.Mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, publiceerde in 1989 het rapport Tussen hoop en vrees: beschouwingen over de veiligheid van West-Europa, geschreven door een werkgroep onder leiding van M. Patijn. Op 22 november organiseerde de Teldersstichting een symposium over liberalisme en conservatisme in Den Haag.

personalia

Op 3 april werd W.F. van Eekelen benoemd tot secretaris-generaal van de West-Europese Unie. Van 1982 tot 1986 was hij staatssecretaris van buitenlandse zaken geweest, van 1986 tot 1988 minister van defensie; in 1988 was hij afgetreden in verband met de paspoort-kwestie.

Eind april werd G. den Ouden-Dekkers benoemd tot voorzitter van de Emancipatieraad. Aanvankelijk lid van DS'70 had zij zich in 1977 bij de VVD aangemeld; van 1982 tot 1986 was ze lid van de Tweede Kamer geweest.

DE ARME VVD

Partijfinanciën in historisch perspectief

R.A. Koole

1. De huidige preciaire financiële situatie van partijen

Bij de Tweede Kamer verkiezingen in september 1989 verloor de VVD opnieuw aanzienlijk. Het verlies was weliswaar 4 zetels minder dan in 1986, maar werd des te meer gevoeld. Na de triomf van Nijpels in 1982 (van 26 naar 36 zetels), lag een zeker verlies in 1986 voor de hand. Het hoge niveau van 1982 was immers voor een belangrijk deel het gevolg geweest van het débâcle van het tweede kabinet- Van Agt, en kon niet alleen op het conto van de populariteit van de VVD en haar kersverse leider worden geschreven. De reeks van incidenten die de VVD voorafgaande aan de verkiezingen van 1986 teisterde, gevoegd bij het herstel van de eenheid binnen haar electorale concurrent, het CDA, vergrootte het al verwachte verlies nog eens. Negen zetels gingen weer verloren. De VVD hield in 1986 nog 27 zetels over, hetgeen overigens maar een zetel minder was dan Wiegel's electorale topprestatie in 1977 na een 'populistische' oppositie tegen het kabinet-Den Uyl. Een paleisrevolutie volgde. Nijpels werd verbannen naar de 'luwte' van het ministerschap van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Uiteindelijk zou Voorhoeve als de politiek leider van de partij naar voren treden en hij was het die de fractie begin mei 1989 aanvoerde in haar verzet tegen het voornemen van het kabinet om het reiskostenforfait af te schaffen, waardoor het kabinet viel. Na opnieuw een periode

van interne strubbelingen, moest de VVD met Voorhoeve als lijsttrekker in september nog eens vijf zetels inleveren.

De electorale op- en neergang van de VVD heeft niet alleen consequenties voor haar machtspositie, maar raakt ook de financiële positie van haar organisatie. Sinds het begin van de jaren zeventig kunnen politieke partijen overheidssubsidies claimen voor hun wetenschappelijke bureaus, de jongerenorganisatie en het vormingswerk binnen de partij. De hoogte van het maximaal te claimen bedrag hangt af van het aantal zetels dat een partij in de Tweede Kamer bezet. Onder druk van de economische crisis waren de subsidies voor het vormingswerk en de wetenschappelijke instituten in het begin van de jaren tachtig met ongeveer een kwart gereduceerd. VVD-minister Rietkerk overwoog zelfs om ze maar helemaal af te schaffen. De Tweede Kamer heeft daar een stokje voor gestoken en het is de bedoeling dat deze subsidies binnenkort in een speciale wet worden geregeld.¹ Voor de VVD werden de gevolgen van deze reductie door de electorale winst in 1982 gecamoufleerd. Het zetelverlies in 1986 en 1989 heeft evenwel het wetenschappelijk werk en vormingswerk financieel onder druk gezet. Een extra beroep op de partij om de verwante stichtingen geldelijk soelaas te bieden is weinig zinvol, omdat de partij momenteel zelf nauwelijks de eindjes aan elkaar kan knopen. Immers, gedeeltelijk parallel met het aantal kiezers is ook het ledental sterk teruggelopen en daarmee de inkomsten uit de contributiegelden.

De VVD (exclusief de verwante stichtingen) is, net zoals de andere grote partijen, voor ongeveer 80% van haar inkomsten afhankelijk van de jaarlijkse contributieafdrachten van haar leden.² Het ledental is sinds eind 1982, toen het bijna 103.000 bedroeg, drastisch teruggelopen nog geen 70.000. Maar hierbij moet gezegd worden dat het verminderde ledental niet alleen de VVD kenmerkt, al heeft deze partij er door de perikelen van afgelopen jaren wel in versterkte mate mee te maken gekregen.

Het teruggelopen enthousiasme van burgers om lid te worden

van een politieke partij is een algemene trend, waarop alleen de orthodox-calvinistische partijen nog een uitzondering vormen.³ Alle andere partijen, ook die het electoraal voor de wind gaan, hebben met aanzienlijk ledenverlies te kampen. Was in 1946 nog 15% van het electoraat lid van een partij, in 1967 was dit 8% en in 1986 niet veel meer dan 4%. Het grote verlies bij met name de confessionele partijen in de jaren zestig en zeventig werd deels gecompenseerd door het ontstaan van nieuwe partijen en door de ledenwinst bij de VVD. Het gepolitiseerde klimaat in die tijd remde de neergaande beweging tijdelijk af (fluctuaties bij individuele partijen daargelaten). Maar in de jaren tachtig zette deze onderliggende structurele trend weer ongehinderd door, hetgeen tot de bijna algemene tendens van ledenverlies heeft geleid. Door deze ontwikkelingen staan de financiën van alle partijen onder druk. De roep om extra steun van de overheid, nu ook rechtstreeks aan partijen en niet alleen maar aan verwante stichtingen, wordt groter. De VVD stond altijd gereserveerd tegenover overheidssubsidiëring. Bij de introductie van de steun aan wetenschappelijke bureaus verzette zij zich nog uit principiële overwegingen tegen dergelijke subsidies. Toen zij daarna toch geldend recht werden, heeft de VVD er wel gebruik van gemaakt; anders zou er ongelijkheid ontstaan, zo stelde men. Inmiddels is dit standpunt verlaten. Overheidssubsidiëring van specifieke partij-activiteiten wordt niet meer afgewezen. Directe subsidiëring van kernactiviteiten van partijen, zoals de partijorganisatie of de kandidaatstelling, wees de VVD, bij monde van Tweede Kamerlid Wiebenga tot voor kort echter nog af.⁴

2. De traditioneel zwakke financiële basis van de VVD

Vergeleken met de andere grote partijen staat de VVD er momenteel financieel het slechts voor. Hadden het CDA en de PvdA tenminste nog een reserve vermogen van enkele miljoenen guldens, de VVD sloot het boekjaar 1988 af met een exploitatietekort van f 536.000, waardoor het negatief vermogen opliep van f 108.000 tot f 644.000.⁵ Een voorstel om het

partijgebouw aan de Koninginnegracht, het 'Thorbeckehuis', af te stoten, werd uiteindelijk verworpen,⁶ maar wel moest het personeelsbestand worden ingekrompen en de contributiebedragen verhoogd.

Hierboven is al gememoreerd dat het recente ledenverlies net als bij andere partijen het budget onder druk zet. De VVD heeft echter bewezen met een beperkt budget te kunnen omgaan. De gehele geschiedenis van de ruim veertigjarige partij wordt namelijk gekenmerkt door een voortdurende woekering met haar middelen om financieel het hoofd boven water te houden. Deze conclusie moet men trekken uit een analyse van de financiële verslagen en/of accountantsrapporten van de partij vanaf de beginjaren. Steeds schommelde het vermogen van de partij rond de nulgrens. Alleen de ledengroei in de jaren zeventig bood in dit opzicht enige verlichting, al bleven de reserves relatief gering.

Reeds bij de oprichting van de partij in 1948 was gebleken dat zij financieel nauwelijks op eigen benen kon staan. De VVD ontstond als fusie van de in 1946 door Stikker en anderen opgerichte Partij van de Vrijheid (PvdV) en een groep voormalige leden van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) rondom Oud, die teleurgesteld de nieuwe Partij van de Arbeid had verlaten. Het merendeel van de leden van de VVD kwam bij haar oprichting uit de achterban van de PvdV. Maar de offervaardigheid van die achterban had steeds sterk achtergelopen bij de financiële behoefte van de PvdV. Niet ervaren met partijpolitiek had de ondernemer Stikker zelf aanzienlijke bedragen voorgesloten in de verwachting dat contributiegelden en andere giften spoedig een bodem zouden leggen in de schatkist van de partij. Uiteindelijk lukte dat, maar niet nadat Stikker door middel van herhaaldelijke bedelbrieven aan collega-ondernemers de benodigde gelden bijeengeschrapt had.⁷ De ondernemerswereld legde daarmee indirect de financiële basis voor de VVD, zou men kunnen zeggen. Het is echter duidelijk dat het succes van deze manier van fondsenwerving erg afhankelijk was van de persoon van Stikker. Na de oprichting van de VVD moest blijken of de partij ook zonder de

inspanningen van hem de eindjes aan elkaar kon blijven knopen. Stikker werd minister van Buitenlandse Zaken en bemoeide zich niet meer direct met de partijorganisatie. In 1952 zou hij de VVD na een meningsverschil met Oud over de kwestie Nieuw Guinea zelfs voorlopig de rug toekeren.⁸

Vanaf de oprichting van de VVD drukte Oud een stempel op de partij. Oud had jarenlange ervaring in de partijpolitiek, onder andere als secretaris van de vooroorlogse VDB. Het partijapparaat bleef niettemin zwak (het werd 'op vele plaatsen met plakband aan elkaar ... gehouden'⁹), hetgeen in overeenstemming was met de traditionele liberale afkeer van een hechte partijorganisatie. De financiële misère bereikte echter niet meer de omvang die Stikker in zijn naïviteit had laten ontstaan bij de Partij van de Vrijheid. Financiële soberheid werd het kenmerk van de liberale formatie.

Dit blijkt ook uit het overzicht in tabel 1. Hierin zijn gegevens betreffende de inkomsten en uitgaven van het nationale partijsecretariaat van de VVD in Den Haag opgenomen. Deze gegevens, gebaseerd op de officiële financiële verslaglegging van de partij, zijn het resultaat van een herberekening van de oorspronkelijke cijfers ten behoeve van de vergelijking in de tijd. In de tabel zijn noch de financiële overdrachten aan de regionale en lokale partijverbanden, noch de inkomsten en uitgaven van verwante organisaties en partijperiodieken opgenomen. In de vermelde jaren vonden er geen verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer. In 1960 echter hadden zeer onlangs verkiezingen voor de Tweede Kamer plaatsgevonden, hetgeen de tamelijk afwijkende cijfers voor dat jaar kan verklaren. Direct na dat verkiezingsjaar (1959) werden er relatief weinig uitgaven gedaan, behalve dan voor de salarissen van de permanente staf. Aan de krediet-zijde nam het percentage van de giften aanzienlijk af, waarschijnlijk omdat in 1959 al uitvoerig een beroep was gedaan op de goedgevigheid van de schenkers, toen de partij meer dan tien maal zoveel aan giften ontving als in 1960 (*f* 362.341, resp. *f* 33.253).

De traditioneel zwakke financiële basis van de VVD blijkt duidelijk uit de tabel. Zoals reeds opgemerkt, schommelden de kapitaal-reserves rond het nulpunt. Een dergelijke penibele financiële positie kan niet zonder meer als een algemeen kenmerk van politieke partijen worden beschouwd. Integendeel, de VVD nam ten tijde van de verzuiling juist een aparte positie in. Waar andere partijen functioneerden als het politieke centrum in een netwerk van verwante maatschappelijke organisaties, stond de liberale partij tamelijk geïsoleerd. Liberalen hadden zich steeds tegen de verzuiling van de samenleving verzet en, toen die onomkeerbaar leek, slechts schuchtere pogingen ondernomen

tabel 1.a: inkomsten en uitgaven van het nationaal partijsecretariaat van de VVD 1950-1987

	1950		1955	
uitgaven	f	%	f	%
salariskosten (bruto)	47.172	48	41.713	36
subsidies naar verwante org.	3.000	3	3.195	3
partijblad (netto kosten voor partij)	12.870	13	--	-
overig	35.502	36	71.511	61
totaal	98.544	100	116.419	100
dekking door contributies		23%		27%
inkomsten				
contributies (aandeel voor het partijsecretariaat)	23.039	40	29.864	43
speciale fondsenwerving (deel voor lopend budget)	6.040	10	100	0
giften	26.600	46	34.626	50
rente	1.442	3	--	-
overig	711	1	4.664	7

totaal	57.832	100	69.254	100
netto resultaat	40.712-		47.165-	
reserve (31 dec.)	117.143+		28.234-	
ledental (31 dec.)	21.271		30.000±	

Bron: de berekeningen zijn gebaseerd op de financiële jaarverslagen van de VVD; alleen voor 1980 is een samenvatting van het financieel jaarverslag gebruikt.

om verwante liberale organisaties op te zetten. In dat laatste slaagden zij eigenlijk niet. De VVD bleef lange tijd het karakter houden van een politieke club van gelijkgezinden. Het permanente partijbureau was klein; het bedrag wat er omging eveneens. Vanaf 1970 begon de partij te groeien, zowel wat het aantal kiezers als wat het ledental betreft. Van de ontzuiling wist de weinig 'verzuilde' VVD, met enige vertraging, als geen andere partij te profiteren, vooral dankzij het populistische leiderschap van Wiegel. De partijfinanciën floreerden totdat de partij in het midden van de jaren tachtig een belangrijk deel van haar achterban en daarmee van haar inkomsten weer verloor.

tabel 1.b: inkomsten en uitgaven van het nationaal partijsecretariaat van de VVD 1950-1987

1960		1965		1970	
<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
77.052	58	115.004	40	222.612	34
2.772	2	5.220	2	8.125	1
--		156.008	23		
54.123	40	165.761	58	277.675	42
133.947	100	285.985	100	664.420	100

58%		33%		45%	
77.700	70		94.298	40	297.542 37
---		---	-		201.130 25
33.253	30		136.152	58	289.110 36
---	-	---	-	---	-
590	1		3.580	2	6.366 1
111.543	101		234.030	100	794.148 99
22.404-			51.955-		129.728+
3.069+			134.025-		145.965-
35.000±			30.000±		38.000±

2.1 Uitgaven

Relatief gezien hielden de uitgaven voor de salarissen van de staf van het partijsecretariaat gelijke tred met het totaal bedrag aan uitgaven. De subsidies van de partij aan de verwante organisatie groeiden echter aanzienlijk na 1970. Dit moet vooral in verband gezien worden met de introductie van overheidssubsidies aan dit soort instellingen. Omdat het uit te keren bedrag aan overheidssubsidie afhangt van de omvang van de eigen inkomsten van verwante organisaties (tot een zeker maximum), begon de VVD geld te geven om hen zodoende van 'eigen inkomsten' te voorzien. De vormingsstichting van de VVD wordt zo vanaf 1975

tabel 1.c: inkomsten en uitgaven van het nationaal partijsecreta-

riaat van de VVD 1950-1987

	1975		1980	
uitgaven				
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
salariskosten (bruto)	499.997	39	845.000	40
subsidies naar verwante org.	82.572	7	150.000	7
partyblad				
(netto kosten voor partij)	102.230	8	170.000	8
overig	592.354	46	930.000	44
totaal	1.277.153	100	2.095.000	99
dekking door contributies		69%		69%
inkomsten				
contributies (aandeel voor het nat. partijsecreta- riaat speciale fondsen- werving(deel voor	881.484	65	1.444.000	74
lopende budget)	162.974	12	163.000	8
giften	237.971	18	39.000	2
rente	35.249	3	143.000	7
overig	32.913	2	164.000	8
totaal	1.350.592	100	1.957.000	99
netto resultaat	73.439+	138.000-		
reserve (31 dec.)	323.360+	186.000+		
ledental (31. dec.)	82.831	85.881		

gefinancierd. In feite werd deze stichting in dat jaar opgericht om te kunnen profiteren van de op dat moment beschikbaar komende overheidssubsidie voor vormingswerk.

In de jaren tachtig begon de partij ook haar wetenschappelijk instituut op meer structurele wijze geldelijk te ondersteunen. Voor een dergelijk instituut bestond er al sinds 1970 overheids-subsidie, maar de in 1954 opgerichte en formeel zelfstandige Prof. Mr. B.M. Teldersstichting was lange tijd in staat gebleken elders voldoende fondsen te verkrijgen, met name vanuit onder-nemerskringen. De reductie van de overheidssubsidie in het begin van de jaren tachtig werd opgevangen door een grotere inspanning van de partij, die toen nog profiteerde van de ledenaanwas. In 1982 schonk de VVD haar wetenschappelijk instituut *f* 28.000; in 1987 was dit opgelopen tot *f* 140.000,

vergeleken met andere partijen nog steeds erg weinig.¹⁰ Begrotingstekorten noopten de VVD dit bedrag in 1988 en 1989 weer te verminderen tot f 100.000 resp. f 75.000.

tabel 1.d: inkomsten en uitgaven van het nationaal partijsecretariaat van de VVD 1950-1987

1985		1987	
f	%	f	%
934.023	36	943.093	33
421.717	16	435.063	15
90.153	4	36.217-(1)	
1.148.812	44	1.532.862	53
2.594.705	100	2.874.801	101
	57%		49%
1.468.562	57	1.411.832	63
586.416	23	321.577	14
330.736	13	392.746	17
76.258	3	16.679	1
134.131	5	116.562	5
2.596.103	101	2.259.396	100
1.398+	615.405-	526.296	107.921-
86.821	76.282		

Omdat ook de maximaal te claimen overheidssubsidie door de electorale verliezen van de partij verminderde, is de financiële armslag van de Teldersstichting wel erg beperkt geworden, tenzij men er inmiddels in geslaagd is elders (bijvoorbeeld opnieuw in het bedrijfsleven) compensatie te vinden.

De groei van de subsidies van de VVD aan verwante organisaties na 1975, zoals die uit tabel 1 blijkt, sproot ook voort uit de aanzienlijke toename van fondsen ten behoeve van de Organisatie Vrouwen in de VVD. In 1975 werd f 10.000 geschonken, in 1984 was dit f 133.000. Daarna ging dit bedrag fors terug: f 100.000 in 1987; f 30.000 in 1988. Voor 1989 was f 65.000 begroot.

Voor 1989 had de VVD in totaal f 468.500 aan subsidies voor

verwante organisaties in haar begroting opgenomen, waarvan het leeuwedeel bestemd was voor het vormingsinstituut, de Haya van Somerenstichting (f 299.000).

Alles bij elkaar genomen, nam de financiële steun van de VVD aan de gelieerde instellingen toe van 1 à 3% vóór de jaren zeventig tot circa 15% in de jaren tachtig. Niettemin blijft het erg moeilijk om op basis van deze cijfers de mate van verandering in activiteiten van de partij te meten. Betekenen deze gegevens dat de partij - relatief gezien - meer dan vroeger overtuigd is van de noodzaak van wetenschappelijke, vormende en emancipatorische activiteiten? Bij de VVD, die tot de jaren zeventig een tamelijk onderontwikkelde partijorganisatie had, lijkt dit inderdaad het geval te zijn. Maar het verschijnsel van de toegenomen subsidies van de VVD aan verwante instellingen moet, zoals reeds gezegd, tot op zekere hoogte ook worden toegeschreven aan de specifieke vereisten van het systeem van doeluitkeringen door de overheid. Verschillende partijactiviteiten, die vroeger binnen het kader van de nationale partijorganisatie plaatsvonden, werden overgeheveld naar speciale stichtingen, zodra deze stichtingen overheidssubsidie konden claimen. Dit geldt voor alle partijen en onderstreept nog eens het kunstmatige karakter van het onderscheid tussen de partij zelf en de formeel onafhankelijke, maar in de praktijk nauw verbonden stichtingen.

2.2 Inkomsten

Wanneer we naar de inkomsten van de VVD kijken, kunnen we een groeiende afhankelijkheid van contributiegelden waarnemen. Terwijl in 1950 23% van de uitgaven werd gedekt door de jaarlijkse afdracht van lidmaatschapsgelden, steeg dit percentage vervolgens tot 69% in de tweede helft van de jaren zeventig. In dit opzicht voegde de VVD zich bij de groep van 'massa-partijen', zoals gedefinieerd door Duverger, die als één van de kenmerken van dit type partijen de financiële afhankelijkheid van een massale (leden)aanhang noemde.¹¹ Recentelijk echter is dit aandeel weer gedaald tot 57% in 1985 en 44%

in 1988. Net als bij de meeste andere partijen ontwikkelt de VVD zich op dit punt weer in de richting van een kaderpartij, al zal de organisatiestructuur de karakteristieken van een mas-sapartij wel behouden. Bovendien is de VVD niet voornemens zich neer te leggen bij de relatief lage contributie-inkomsten. Een verhoging van de gemiddelde contributie plus een aanzienlijke inkrimping van met name het personeelsbestand moesten volgens de begroting voor 1989 het 'dekkingspercentage' op ruim 80% brengen. Dit zou dan meteen het hoogste percentage in de geschiedenis van de VVD-financiën betekenen, hetgeen wel erg optimistisch klinkt. Indien dit niet lukt, zal de partij naar andere middelen moeten uitzien, want veel meer bezuinigingen lijken zonder aantasting van het partij-apparaat nauwelijks realiseerbaar. Een mogelijkheid is dat partijleden naast hun contributie de partij nog meer geld schenken. De laatste twee decennia zijn speciale fondsenwerfacties onder de leden (zogenoeten 'tientjesacties' of 'financiële acties') gemeengoed geworden. Partijleden worden daarbij opgeroepen de partij kleine extra bedragen te schenken, hetgeen door het relatief lage contributiegemiddelde (f 58 in 1987) en de afwezigheid van grote ledenaanhang onder de laagste inkomensklassen toch enig succes zou moeten opleveren.¹² Soms hadden deze acties inderdaad het beoogde gevolg: in 1970 waren zij goed voor 25% van het totale inkomen van de landelijke partij; in 1985 voor 23%. Maar voor de rekenmeesters van de VVD vormen zij een tamelijk onbetrouwbare bron van inkomsten. In 1987 had men op f 710.000 gerekend, terwijl nog niet eens de helft werkelijk binnenkwam. Een jaar later stelde men de verwachting bij, maar ook toen werd minder ontvangen dan gepland (f 235.000 in plaats van f 300.000). Indien men de opbrengst van de financiële actie in 1987 zou optellen bij de totale inkomsten uit contributiegelden, zou de gemiddelde 'contributie' f 63 bedragen, nog steeds minder dan bij de PvdA, die toen een reëel gemiddelde had van f 85 (het CDA: f 47). Het besluit om de contributie te verhogen lijkt daarom een juiste keuze te zijn geweest. De meeste leden van de VVD kunnen zich een hoger bedrag veroorloven en zijn wellicht blij

niet steeds weer opnieuw lastig gevallen te worden met een bedelactie vanuit de partij, hoe 'liberaal' deze wijze van inkomstenwerving ook moge zijn.

Een andere manier om te partij voor faillissement te behoeden zou een verhoging van de inkomsten vanuit ondernemerskringen zijn. Hieronder zal worden aangestipt dat iets dergelijks niet gewenst lijkt. Bovendien is het ook niet erg waarschijnlijk, gezien de grote terughoudendheid die het bedrijfsleven zelf hierin betracht. Zelfs een partij als de VVD, die ideologisch het 'marktdenken' zeer na staat, hoeft niet te rekenen op uitgebreide financiële steun uit die hoek. Traditionele 'verzuilde' banden met het bedrijfsleven heeft de VVD nooit gehad; het kwam neer op persoonlijke contacten, zoals Stikker al bewees bij de oprichting van de VVD. Deze contacten zijn er veelvuldig geweest,¹³ maar namen de zorgen van de penningmeesters niet zonder meer weg. Sinds de massale instelling van ondernemingsraden in de jaren zeventig lijken ondernemers nog minder dan voorheen geneigd hun bedrijf openlijk ten overstaan van hun werknemers te liëren aan een bepaalde partij. Dit leidde echter meestal niet tot een verdeling van de beschikbare middelen over verschillende partijen, maar juist tot het dichtdraaien van die geldkraan. Bovendien, en waarschijnlijk is dat belangrijker, staan de ondernemerswereld kennelijk andere kanalen open om het overheidsbeleid te beïnvloeden dan via de organisaties van politieke partijen (waarbij te denken valt aan allerlei vormen van tripartite overleg en aan de rechtstreekse contacten met bepaalde ministeries).¹⁴ In ieder geval dient het beeld van de VVD als 'ondernemerspartij' wat betreft de partijfinanciering verworpen te worden. Dit betekent, zoals gezegd, niet dat contacten met de zakenwereld onbekend waren en zijn. Zeker tot 1978 organiseerde de VVD jaarlijks een banket voor leidinggevende personen uit het bedrijfsleven, waarbij ook alle eventuele ministers, de fractieleiders in de Eerste en Tweede Kamer en het partijbestuur aanwezig waren. En de aanzienlijke gift die de VVD in 1987 van de door prominente partijleden bestuurde Dresselhuysstichting ontving (f 320.000 - zie tabel 1)

bestaat mogelijk uit donaties van de zakenwereld via een omweg.¹⁵

3. Slotopmerking

Aan het begin van deze eeuw schreef Max Weber al: "Die Parteifinzen sind ... aus begreiflichen Gründen das wenigst durchsichtige Kapitel der Parteigeschichte und doch eines ihrer wichtigsten".¹⁶ Een vergelijking van financiële verslagen van een partij over een langere periode leidt niet tot een perfect inzicht in alle geldstromen van, naar en binnen partijen. Daarvoor zijn ook die verslagen te globaal. Maar zij kan er toe bijdragen al te simpele voorstellingen van zaken te weerleggen: de door tegenstanders soms als 'partij van de rijken' gekenschetste VVD is zeker geen 'rijke partij' en is dat nooit geweest. Een vergelijking met andere partijen, zoals bijvoorbeeld de KVP of de PvdA, zou dit beeld verder kunnen nuanceren. Een 'financiële geschiedschrijving' van de verschillende partijen is gewenst. Zij zou wel eens tot verrassende inzichten kunnen leiden en in ieder geval tot een beter begrip van het functioneren van partijen. Wie de geldstromen waar kan nemen, heeft immers een uitstekende uitgangspunt om ook machtststructuren, maatschappelijke netwerken en afhankelijkheidsposities in kaart te brengen of te preciseren. De benarde financiële positie van de VVD is, zo blijkt uit deze historische exercitie, bijna structureel. De vraag is of zij in een periode van sterk afnemende participatie van burgers in partijen nog langer verantwoord is. Maar deze vraag geldt niet alleen de VVD, zij raakt alle partijen.

De penibele situatie van de financiën van partijen maakt het vraagstuk van overheidssubsidiëring actueel. Gebrekkig functionerende partijen zijn slecht voor de werking van de parlementaire democratie zoals we die nu kennen. De overheid heeft hier een zekere verantwoordelijkheid, al was het maar om te voorkomen dat partijen zich, veel meer dan tot nog toe gebruikelijk is, gaan wenden tot andere financieringsbronnen - zoals

het bedrijfsleven -, waardoor het beginsel van gelijkheid van kansen voor partijen in het geding komt omdat sommige partijen daar nu eenmaal meer populariteit genieten dan andere. Anderzijds is een grote en eenzijdige afhankelijkheid van de overheid evenmin gewenst. In een komend debat zou men de staatsrechtelijke en financiële positie van partijen grondig moeten bespreken, alvorens over te gaan tot de mijns inziens onvermijdelijke, maar - gezien de belangrijke rol van partijen in het proces van politieke wilsvorming - ook gerechtvaardigde verhoging van overheidssubsidie aan partijen.¹⁷

noten

1. Handelingen Tweede Kamer, no. 19.508.
2. Voor een vergelijking met de partijfinanciën van de PvdA en het CDA zie: R.A. Koole, "Political Parties Going Dutch: Party Finance In The Netherlands", in: Acta Politica, 1990, no. 1.
3. Zie voor een overzicht van de ontwikkeling van de ledentalen: R.A. Koole en G. Voerman, "Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945", in: Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1986, pp. 115-176.
4. CDActueel, jgr. 9 (1989), no. 5 (18 maart), p. 23. Op het moment van schrijven van dit artikel was de preciese stellingname van de VVD in de speciale werkgroep van de grotere politieke partijen, die in februari 1990 gevormd werd om de minister van binnenlandse zaken een voorstel te presenteren met betrekking tot directe overheidssubsidie aan politieke partijen, nog niet bekend (zie o.a. De Volkskrant, 15 februari 1990).
5. Financieel Verslag VVD, 1988.
6. Zie o.a. Trouw, 17 januari 1989.
7. Voor een uitvoeriger beschrijving zie R.A. Koole "Partijfinanciën en bedrijfsleven: de giften vanuit ondernemerskringen aan de Partij van de Vrijheid 1946-1948" in: Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1985, pp. 108-125.
8. Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 40 jaar Vrij

en Verenigd: geschiedenis van de VVD-partijorganisatie, Houten, 1988, met name hoofdstuk 2: 'De oprichting van de VVD'.

9. Ibid., p. 79.

10. In 1987 ontving de Wiardi Beckmanstichting, inclusief het onder haar vallende Centrum voor Lokaal Bestuur, f 905.000 van de PvdA; het Wetenschappelijk Instituut ontving f 495.000 van het CDA.

11. Maurice Duverger, *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*, London, 1954; zie ook Hans Daalder en Ruud Koole, 'Liberal Parties in the Netherlands', in: Emil Kirchner (ed.), *Liberal Parties in Western Europe*, Cambridge, 1988, pp. 151-177.

12. Zie voor de sociale samenstelling van het ledenbestand van de VVD: Ruud Koole e.a. op.cit, pp. 215-217; en : M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, "De achterban van parlementariërs: kiezers en partijleden" in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1988, pp. 116-137.

13. Vgl. A.P.M. Lucardie, "Van ondernemerspartij tot volkspartij? De VVD en haar verhouding tot de werkgeversorganisaties CSWV en VNO", in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, pp. 151-169.

14. Zie o.a. J.G.A. van Mierlo, *Pressiegroepen in de Nederlandse Politiek*, Stichting Maatschappij en Onderneming, 1988; en V.P. Kouwenhoven, "Hoe lobbyt het bedrijfsleven in de politiek?", in: *Namens*, 1 (1986), no. 7 (nov.). pp. 377-379.

15. Zie ook R.A. Koole, "Political Parties Going Dutch: Party Finance In The Netherlands", in: *Acta Politica*. 1990, no. 1.

16. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1925, p. 169.

17. De vraagstukken die in een dergelijk debat aan de orde zouden moeten komen heb ik aangegeven in de bijdrage, genoemd in noot 2.

PARTIJEN EN LIJSTEN IN NEDERLANDSE GEMEENTEN (1946-1986)

M.F.J. van Tilburg en P.W. Tops

1. Inleiding.

In dit artikel zal nader ingegaan worden op het functioneren van lokale politieke actoren. Twee aspecten daarvan staan centraal.

In de eerste plaats zal worden aangegeven dat er in Nederlandse gemeenten sprake is van twee soorten politieke actoren, namelijk actoren die een officiële binding hebben met een landelijke partij-organisatie, en actoren die niet zo'n binding hebben. De eerste soort duiden we aan als lokale partijen, de tweede soort als lokale lijsten. Ingegaan zal worden op de relatieve sterkte van de twee soorten actoren, en op de ontwikkeling daarvan in de periode tussen 1946 en 1986. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen gemeenten waar de lokale lijsten de dienst uitmaken (communale gemeenten) en gemeenten waar de lokale partijen de dienst uitmaken (nationale gemeenten). Enkele verschillen tussen lokale partijen en lokale lijsten worden behandeld; voorts zullen ook enkele recente veranderingen in het functioneren van lokale lijsten worden geschetst.

Vervolgens zullen we verder ingaan op een aspect van het extern functioneren van de lokale partijen in nationale gemeenten. Het betreft hier de vraag in welke mate er een samenhang bestaat tussen het gedrag van lokale partijen en het gedrag van lokale kiezers: worden de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen primair bepaald door het gedrag van de lokale partij-

en of zijn andere factoren van doorslaggevend belang, met name het gedrag van de nationale partijen?

De opbouw van het artikel is als volgt. In de volgende paragraaf wordt aandacht geschonken aan het onderscheid tussen lokale partijen en lokale lijsten. Daarna wordt de relatieve sterkte van de lokale lijsten in de periode 1946-1986 nader beschouwd. Voorts komen enkele saillante verschillen in hun (interne) functioneren aan de orde. In de derde paragraaf wordt de relatie tussen het gedrag van lokale politici en lokale kiezers onderzocht.

Op basis van het bovenstaande worden tenslotte enige conclusies getrokken en enkele mogelijke toekomstige ontwikkelingen in het functioneren van de lokale partijen en lijsten geschetst.

2. Lokale partijen en lokale lijsten.

Zoals gesteld, zal in deze paragraaf de electorale positie van de lokale lijsten aan de orde worden gesteld. Hierbij zal gebruik worden gemaakt van een steekproef van 123 gemeenten, waarvan 100 gemeenten a-select zijn gekozen en de overigen zijn bijgevoegd om de strata van grote gemeenten en gemeenten met een sterke positie van de progressieve partijen op te hogen. Via weging van de gemeenten is bewerkstelligd dat de representativiteit van de steekproef niet wordt aangetast.¹

Naast een overzicht van het percentage behaalde zetels in de periode 1946-1986 zal tevens worden aangegeven in hoeveel gemeenten de lokale lijsten in deze periode een meerderheid van de raadszetels bezaten. Vervolgens zal in paragraaf 2.2 nader ingegaan worden op het (interne) functioneren van de lokale partijen en lijsten.

2.1. De electorale positie van de lokale lijsten.

Het is met name Dittrich geweest, die er op heeft gewezen dat naast de drie 'nationale' politieke blokken van progressieven, liberalen en confessionelen in de gemeentepolitiek nog een vierde blok moet worden onderscheiden, namelijk de lokale of 'communale' lijsten.² Dit verschijnsel van deelname van niet

officieel aan landelijke partijen verbonden lijsten aan lokale verkiezingen is overigens geenszins uniek voor Nederland. In veel West-Europese landen kent men op lokaal niveau het verschijnsel van 'non-partisan politics'.³

De communale lijsten kwamen in Nederland vooral voor in gemeenten met een sterke katholieke traditie. Zij concentreerden zich daarom in de provincies Noord-Brabant en Limburg en in de katholieke delen van de provincies Zeeland, Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. Ter verklaring van deze samenhang tussen katholicisme en communalisme wordt veelal gewezen op het ontbreken van de noodzaak tot verzuiling - door de allesoverheersende koepel van het katholicisme -, waardoor andere dan nationale tegenstellingen inzet van de lokale politiek konden worden.⁴ Het verschijnsel van de communale lijst beperkte zich overigens niet tot de 'katholieke' gemeenten. In andere gemeenten vormden zij echter - in tegenstelling tot de 'katholieke' gemeenten - zelden een politieke factor van groot gewicht.

Tabel 1: Het percentage raadszetels van de lokale lijsten, 1946-1986, steekproef van 123 gemeenten

'46	'49	'53	'58	'62	'66	'70	'74	'78	'82	'86	gemid.
21	22	21	21	22	24	26	23	17	15	15	21

In tabel 1 zien we dat de lokale lijsten over de totale periode ongeveer een vijfde deel van alle gemeenteraadzetels in de wacht hebben gesleept. In de periode van 1946 tot 1962 - waarin het percentage van de lokale lijsten zeer stabiel is - zit men iets boven dit gemiddelde. Daarna stijgt verrassenderwijs het zetelaandeel van de lokale lijsten. In 1970 bereiken zij hun hoogtepunt met 26% van de raadszetels. Dittrich heeft er al op gewezen dat ook de lokale lijsten voor een deel hebben geprofiteerd van de erosie van het oude partijsysteem, die zich in deze periode van ontzuiling, deconfessionalisering, politisering en polarisatie voltrok.⁵

Vanaf 1974 verliezen de lokale lijsten echter in rap tempo een groot deel van hun zetelaandeel. Van 26% in 1970 duikelt men naar 15% in 1982. Vooral in 1978 zijn de verliezen groot. Dit heeft te maken met de succesvolle penetratie van vooral het CDA - onder andere via het 'overnemen' van lokale lijsten - en in beperktere mate ook de PvdA en de VVD, op de voorheen exclusief communale kiezersmarkt.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 weten de lokale lijsten een halt toe te roepen aan hun electorale achteruitgang. Men handhaaft zich op het niveau van 1982. Het is moeilijk om te zeggen of hier sprake is van een structurele ontwikkeling, maar zeker is dat de lokale lijsten zich niet zonder meer van de politieke kaart hebben laten wegvagen.

We kunnen dan ook concluderen dat de lokale lijsten moeten worden beschouwd als een vierde blok in het lokale politieke landschap.

We hebben tot nog toe de in de verschillende gemeenten behaalde zetels opgeteld, en zodoende een algemeen, geaggregeerd, zo men wil 'landelijk' beeld van de positie van de lokale lijsten gegeven.

Daarnaast kan per gemeente een beeld geschetst worden van de structuur van de politieke verhoudingen. Deze structuur kan worden aangeduid met het begrip partijsysteem.⁶ Het gaat ons in dit kader alleen om de vraag of de landelijke partijen dan wel de lokale lijsten in de meerderheid zijn. In het eerste geval spreken we van een nationaal, in het tweede geval van een communaal partijsysteem.

In figuur 1 zien we, dat de communale partijsystemen tot en met 1974 zo'n kleine 30% van alle gemeenten hebben uitmaakt. Vanaf 1978 liep dit percentage sterk terug, met name als gevolg van het feit dat sinds dat jaar het CDA, en in mindere mate de PvdA en de VVD, zich actief gingen bemoeien met de lokale politiek in de communale gemeenten. In 1986 had nog maar 12% van de gemeenten een communaal partijsysteem.

Men kan ook een onderscheid maken tussen gemengd communale en zuiver communale partijsystemen. In deze laatste groep bezetten de lokale partijen minimaal 90% van de raadszetels. In de gemengd communale gemeenten beschikken zij over minimaal 51% en maximaal 89% van de raadszetels; de nationale partijen beschikken in deze gemeenten over genoeg raadszetels om een eigen rol te spelen in de gemeentepolitiek.

Figuur 1: percentage communale systemen, 1946-1986, steekproef van 123 gemeenten

We zien in figuur 1 dat er tot aan 1970 vrijwel alleen zuiver communale gemeenten bestonden. Daarna steeg het aandeel van de gemengd communale gemeenten vrij snel. In 1986 bestonden er nauwelijks nog zuiver communale gemeenten.

Hiermee wordt duidelijk dat de positie van de lokale lijsten aan het veranderen is. Er zijn immers nog amper gemeenten waar de lokale lijsten meer dan 90% van de raadszetels bezitten. Steeds meer moet men functioneren binnen een politieke

context waarin ook de nationale partijen een belangrijke rol spelen.

2.2 Het functioneren van de lokale partijen en lijsten.

2.2.1 Lokale partijen.

Zoals reeds aangegeven, verstaan we onder een lokale partij een partij die aan de gemeenteraadsverkiezingen meedoet en een officiële binding heeft met een landelijke partij-organisatie. Zij is de plaatselijke afdeling van de landelijke organisatie. Deze status brengt bepaalde rechten en plichten met zich. Zo moet een plaatselijke afdeling zich houden aan de landelijke statuten en reglementen. In ruil daarvoor krijgt zij ondersteuning van de nationale partij-organisatie bij de uitvoering van haar afdelingsactiviteiten (bijvoorbeeld in de vorm van financiële middelen, materiaal voor scholing en vorming en model-gemeenteprogramma's); bovendien heeft zij het recht personen aan te wijzen die kunnen deelnemen in de besluitvorming van regionale en nationale partij-organen.

In de lokale partij-organisatie bestaan er meestal een ledenvergadering, een gemeenteraadsfractie en een afdelingsbestuur. De onderlinge relaties tussen deze partij-organen zijn vastgelegd in centraal opgestelde reglementen. De plaatselijke afdelingen zijn verplicht om zich aan deze reglementen te houden.

Met betrekking tot de lokale politiek in hun gemeente hebben de partij-afdelingen een aantal belangrijke taken. In de eerste plaats is de ledenvergadering bevoegd om de kandidatenlijst voor de gemeenteraadsverkiezingen vast te stellen. Zij bepaalt wie er kandidaat worden gesteld voor de gemeenteraad en in welke volgorde de kandidaten op de lijst worden geplaatst. Deze lijstvolgorde kan slechts met moeite worden doorkruist door voorkeursstemmen van het electoraat.

Een tweede belangrijke taak van de lokale partij-afdeling is de opstelling en vaststelling van het verkiezingsprogramma. Bij de opstelling van zo'n verkiezingsprogramma kan een lokale partijafdeling soms gebruik maken van een 'model-gemeente-

programma'. Zij is echter niet verplicht om het model-gemeenteprogramma over te nemen.

Een derde belangrijke taak van de partij-afdeling is het maken van propaganda en het organiseren van verkiezingscampagnes. Een vierde belangrijke taak van de partij-afdeling is tenslotte het toezien op het doen en laten van haar gemeenteraadsleden. Zij controleert of de gemeenteraadsfractie zich houdt aan het verkiezingsprogramma en zich ook anderszins gedraagt op een wijze die door de partij-afdelingen wenselijk wordt geacht. Deze controle-relatie is overigens niet in elke partij even streng. Zo is in een enquête naar het verloop van de collegevorming in 1986 aan de respondenten gevraagd of het bereikte onderhandelingsresultaat aan de eigen partij-afdeling moest worden voorgelegd. Van de PvdA-respondenten geeft 86% op deze vraag een positief antwoord, van de CDA-respondenten 68% en van de VVD-respondenten 35%.

2.2.2. Lokale lijsten.

Een lokale lijst is een lijst die aan gemeenteraadsverkiezingen meedoet zonder officiële binding met een nationale partij.⁷ Onderscheid moet worden gemaakt tussen lokale lijsten die actief zijn in een door de lokale afdelingen van nationale partijen gedomineerd partij-systeem en lokale lijsten die in hun partijsysteem alleen of voornamelijk andere lokale lijsten aantreffen. In het eerste geval tooien zij zich vaak met de naam Gemeentebelangen en hebben zij een politieke structuur die vermoedelijk niet al te sterk van die van de 'nationale' partij-afdelingen afwijkt (verkiezingsprogramma, bestuur, duurzaamheid etc.). De tweede soort lokale lijsten kende wel een sterk afwijkende structuur. Zij waren met name te vinden in de communale partijsystemen, die vooral werden aangetroffen in (voorheen) 'katholieke' gemeenten. In het bijzonder in de tijd van het 'zuivere' communalisme kenden de hier bedoelde lokale lijsten een geheel eigen wijze van organiseren en functioneren. Deze tijd duurde tot ongeveer 1974. Daarna begint de periode van het 'gemengde' communalisme, waarin lokale en

nationale lijsten naast elkaar bestaan en met elkaar concurreren. Deze concurrentie van nationale lijsten heeft voor het functioneren van de lokale lijsten een aantal consequenties gehad waarop we in deze paragraaf nog terugkomen.

Wat is dan wel die afwijkende structuur van de lokale lijsten in de (zuivere) communale partijsystemen? Het zijn veelal geen permanente politieke organisaties, die ook buiten de directe sfeer van de gemeenteraadsverkiezing activiteiten ontplooiën. Bij lokale lijsten gaat het vaak om ad-hoc groeperingen van personen, welke groeperingen voornamelijk in het leven worden geroepen met het oog op gemeenteraadsverkiezingen. Buiten de verkiezingstijd houdt men zelden of nooit bijeenkomsten. Zelfs fractievergaderingen van de gekozen gemeenteraadsleden zijn vermoedelijk een zeldzaamheid.

De lokale lijsten zijn ook geen rechtspersoon; men kent geen statuten of reglementen, geen bestuur en geen mogelijkheid om lid te worden van een lokale lijst. Uit een recentelijk in Limburg gehouden onderzoek blijkt dat zelfs nog in 1981/1982, toen de lokale lijsten al een behoorlijke concurrentie ondervonden van de nationale lijsten, bij 58% van de onderzochte lokale lijsten geen bestuur bestond en dat bij 45% niet de mogelijkheid aanwezig was om lid te worden.⁸ In de periode van het zuivere communalisme waren deze percentages waarschijnlijk nog veel hoger.

Dat bij de lokale lijsten geen sprake is van een politieke partijorganisatie vergelijkbaar met die van partij-afdelingen van lokale partijen blijkt ook uit de manier waarop de lijst wordt samengesteld. In sommige gevallen wordt de lijst rondom een 'local leader' gegroepeerd. In dat geval is deze plaatselijke notabele de lijsttrekker en naamgever van de lijst. Hij probeert om zich heen een aantal personen te verzamelen die zijn taak om stemmen te trekken kunnen vergemakkelijken. Met name mensen met een grote familie of met een bestuurslidmaatschap van een belangrijke vereniging, zijn daarvoor in tel.

In andere gevallen bestaat de lokale lijst uit personen die allemaal een zekere kans op het raadslidmaatschap denken te

maken. Dan wordt de lijstvolgorde via onderlinge afspraken en soms zelfs via loting vastgesteld. Nog in 1981/1982 bleek bij 62% van de in Limburg onderzochte lokale lijsten de volgorde via onderlinge afspraken tot stand te komen, bij 9% door loting; bij 6% bepaalde de lijsttrekker de volgorde.⁹ Vaak wordt ook afgesproken dat degenen met de meeste stemmen de raadszetels mogen bezetten, onafhankelijk van de officiële volgorde volgens de Kieswet.¹⁰

De meeste lijsten hebben een relatief korte levensduur. Slechts bij wijze van uitzondering doen lokale lijsten aan een groot aantal raadsverkiezingen achter elkaar mee. In de meeste gevallen gaat het dan om een rond een populaire 'local leader' geformeerde groep, die net zo lang blijft bestaan als de leider politiek actief wil of kan blijven.

Lokale lijsten hebben zelden of nooit de beschikking over een verkiezingsprogramma. Ideologie, beginselen of uitgewerkte standpunten spelen een ondergeschikte rol in de politieke strijd tussen de lokale lijsten. In plaats daarvan concentreert de politieke strijd zich op de persoon van de politicus, hetgeen blijkt uit een aantal kenmerken van het politieke proces in communale gemeenten.

In de eerste plaats nemen de lijsten vaak onder persoonsnamen aan de gemeenteraadsverkiezingen deel.¹¹ De lijsten zijn doorgaans bekend onder de naam van de persoon die als eerste op de lijst staat. Echter, alleen bij de lijsten die zijn samengesteld rond een 'local leader' is deze persoon ook de echte lijsttrekker. Bij de overige lijsten is sprake van een 'nominaal' lijsttrekkerschap.

In de tweede plaats - en dat hangt hiermee samen - wordt bij verkiezingen in communale gemeenten een relatief groot aantal voorkeursstemmen uitgebracht. Bij de raadsverkiezingen van 1974 was in Noord-Brabant 32% van de stemmen, in Limburg zelfs 52% van de stemmen een voorkeursstem, terwijl het landelijk gemiddelde 26% bedroeg.¹² In 1981/1982 en in 1986 werd in Limburg 57% van de stemmen op een andere kandidaat dan de lijsttrekker uitgebracht.¹³ Zelfs in de periode van het gemengde communalisme is de voorkeursstem althans in

Limburg dus nog dominant.

Een gevolg van dit grote aantal voorkeursstemmen is uiteraard, dat in communale gemeenten een relatief groot aantal personen met voorkeursstemmen wordt gekozen. Bij de Limburgse herindelingsverkiezingen van 1981 ging het bijvoorbeeld nog om 35 van de 378 te kiezen raadsleden.¹⁴ Dit afwijken van de formele lijstvolgorde wordt verder vergemakkelijkt door de onderlinge afspraak bij veel lijsten dat de personen met de meeste stemmen de raadszetels mogen bezetten, ongeacht de lijstvolgorde. Op zichzelf zetten dit soort afspraken weer een premie op het voeren van een persoonlijke verkiezingscampagne.

Het grote aantal voorkeursstemmen moet ook worden verklaard uit het feit, dat in communale gemeenten met meer dorpskernen de meeste kiezers hun stem uitbrengen op een mede-inwoner van een dorpskern. Het aandeel van de stemmen die op deze manier worden uitgebracht is verbluffend hoog; bij de Limburgse herindelingsverkiezingen van 1981 was het ruim 87%.¹⁵ Ook in een analyse van de verkiezingsuitslagen van de Noord-Limburgse gemeenten Meerlo, Wanssum en (vanaf 1970) Meerlo-Wanssum over de periode tussen 1946 en 1986 is gebleken dat het overgrote deel van het electoraat stemde op kandidaten uit het eigen dorp.¹⁶ Persoonlijke bekendheid met en vertrouwen in de gemeenteraadskandidaten spelen dus blijkbaar een grote rol in de communale gemeentepolitiek.

In een onderzoek uit 1981 is gebleken dat de nadruk op de persoon van gemeenteraadskandidaten dan nog steeds ook in grotere gemeenten een belangrijke rol speelt:

'Het belangrijkste keuzemotief is zowel in Heerlen als in Sittard bekendheid met en sympathie voor de kandidaat van de betreffende partij; dit motief wordt door driekwart van de stemmers genoemd.'¹⁷

Tot slot is in een onderzoek naar het gebruik van artikel 87a van de gemeentewet naar voren gekomen dat in communale gemeenten veel vaker dan in niet-communale gemeenten persoonlijke motieven een rol spelen bij het ontslag van een wethouder. Vetes tussen politici, het vertonen van te weinig

tact en het nastreven van privé-belangen blijken in communale gemeenten relatief vaak motieven te zijn die ten grondslag liggen aan het gedwongen ontslag van een wethouder.¹⁸

Door al deze kenmerken van de lokale lijsten en de communale gemeentepolitiek - samengevat: het weinig duurzame, ad-hoc karakter van de lijsten, de lage graad van organisatorische formalisering en de grote nadruk op het persoonlijke element - ontstaat een erg 'fluïde' manier van politiek bedrijven. Er is - zeker in vergelijking met de nationale partijsystemen - nauwelijks sprake van vaste politieke formaties die op basis van een aantal gemeenschappelijke uitgangspunten en via een sterke onderlinge coördinatie trachten zoveel mogelijk invloed op de lokale besluitvorming uit te oefenen. In plaats daarvan kunnen de lokale lijsten in het algemeen beter worden getypeerd als losse verbindingen van individuele politici, die op basis van tijdelijke coalities de gemeentelijke besluitvorming trachten te beïnvloeden.

Deze losse vorm van politiek bedrijven blijkt ook uit het gemak waarmee van lijst wordt gewisseld. Dit gebeurt soms al tijdens het raadslidmaatschap. Zo blijkt uit het artikel-87a-onderzoek, dat in verreweg de meeste gevallen het indienen van een motie van wantrouwen tegen een zittende wethouder gepaard gaat met het overlopen van een raadslid naar de oppositie. De oppositie verkrijgt daardoor een meerderheid en maakt dan onmiddellijk gebruik van zijn wettelijk recht de wethouder(s) tot ontslag te dwingen.¹⁹

Daarnaast vindt de lijstwisseling ook plaats in de periode direct voorafgaand aan gemeenteraadsverkiezingen. Vooral bij populaire kandidaten (met een grote aanhang in verenigingen of met een grote familie) worden pogingen ondernomen om ze voor de eigen lijst te winnen. Dat kandidaten tijdens een periode van 25 jaar op vijf verschillende lijsten aan de gemeenteraadsverkiezingen hebben deelgenomen is zeker geen uitzondering, en heeft voor de betrokkenen ook geen negatieve gevolgen.²⁰

Uit al deze gegevens moge blijken dat de lokale lijsten in het algemeen veel minder dan de lokale partijen als een eenheid-

sactor kunnen worden beschouwd.

Deze karakterisering van de lokale lijsten bezit vermoedelijk de meeste geldigheid voor de periode van het zuivere communalisme. Sindsdien heeft een aantal lokale lijsten, onder invloed van de concurrentie van de nationale partijen, een gedaanteverandering ondergaan. Men heeft zich geprofessionaliseerd: lokale lijsten krijgen in toenemende mate een bestuur en laten in toenemende mate leden toe. Bovendien doen ze in veel gevallen niet meer onder een persoonsnaam aan de verkiezingen mee en presenteren ze doorgaans een verkiezingsprogramma. Voorts heeft een aantal lokale lijsten in Brabant en Limburg zich in bovenlokale samenwerkingsverbanden aaneengesloten.

Op deze manier zien we dat de lokale lijsten zich voor een deel aanpassen aan de manier waarop de nationale partijen zich in de lokale politiek manifesteren. Overigens geldt ook het omgekeerde. Zo doen nationale partijen vaak hun uiterste best om zoveel mogelijk 'local leaders' op hun lijst te krijgen.²¹ In andere gevallen wordt getracht op de lijst kandidaten uit alle kerkdorpen te plaatsen.²² Het aantal voorkeursstemmen dat in de betreffende plaatsen op de nationale partijen wordt uitgebracht wijkt dan ook in veel gevallen nauwelijks af van het aantal voorkeursstemmen op lokale lijsten.²³

3. De relatie tussen het gedrag van partijen en het gedrag van kiezers.

Nadat in de vorige paragraaf enkele verschillen tussen communale en nationale gemeentepolitiek zijn geschetst, zal in deze paragraaf de aandacht uitgaan naar het functioneren van lokale partijen in nationale gemeenten. Centraal hierbij staat de veronderstelde relatie tussen het gedrag van politieke partijen en het gedrag van lokale kiezers. Daarbij zullen allereerst de attitudes van de lokale kiezers aan een beschouwing worden onderworpen; hoe staan lokale kiezers ten opzichte van de lokale politiek? In welke mate zeggen zij dat hun stemgedrag bij gemeenteraadsverkiezingen door lokale politici wordt beïnvloed?

Voor de beantwoording van deze vragen is het eerder gemaakte onderscheid tussen communale en nationale gemeenten relevant. In communale gemeenten zijn lokale lijsten dominant. Zeker in het geval van de zuiver communale gemeenten, waarin alle raadszetels door lokale lijsten worden bezet en er in het algemeen geen 'nationale' lijsten aan de verkiezingen meedoen is het moeilijk voorstelbaar dat het stemgedrag van lokale kiezers door andere dan lokale factoren wordt bepaald. In de zuiver communale gemeenten is er dus per definitie een sterke relatie tussen het gedrag van lokale kiezers en het gedrag van lokale politici.

Ook in de gemengd communale gemeenten, waarin lokale lijsten weliswaar nog de meerderheid hebben maar nationale lijsten met succes aan de verkiezingen deelnemen, bestaat er nog een vrij sterke relatie tussen het gedrag van lokale kiezers en het gedrag van lokale politici. Immers, ondanks het feit dat de kiezers ruimschoots de mogelijkheid hebben om hun stem op nationale lijsten uit te brengen, geven zij toch redelijk massaal de voorkeur aan de lokale lijsten. Is het daarbij nog denkbaar dat de keuze op zich voor een lokale lijst samenhangt met bovenlokale omstandigheden - bijvoorbeeld een algemene ontevredenheid over de gevestigde politieke partijen of over de Haagse politiek -, de keuze tussen lokale lijsten kan toch alleen maar door zuiver lokale factoren zijn bepaald.

In de nationale gemeenten tenslotte kan de bovenlokale beïnvloeding van lokale kiezers het sterkste zijn. Het is zelfs een nauwelijks omstreden stelling, dat de invloed van nationale politieke verwickelingen op lokaal kiezersgedrag sterk is - volgens velen te sterk.²⁴

3.1. Attitudes van lokale kiezers.

Onderzoeken naar attitudes en meningen van lokale kiezers over lokale politiek zijn relatief schaars. Literatuuronderzoek alsmede navraag bij een aantal onderzoek- en enquêtebureaus leverde een totaal van 18 lokale kiezersonderzoeken op, verspreid over een periode van zo'n dertig jaar. Slechts een klein

deel van deze onderzoeken bevat informatie die relevant is voor de vraag die hier centraal staat; hier wordt alleen de NIPO-enquête gebruikt.²⁵

Een rechtstreekse vraag naar de relatieve invloed van plaatselijke of landelijke factoren op de partijkeuze bij de gemeenteraadsverkiezingen is sinds 1982 opgenomen in het permanente, landelijke NIPO-onderzoek. Concreet is de vraagstelling als volgt:

'Wordt uw keuze van een politieke partij meer beïnvloed door de gemeentelijke politiek van die partij of meer door de landelijke politiek van die partij?'

Door deze vraagstelling zijn alleen kiezers in het onderzoek opgenomen die hun stem op een nationale lijst uitbrengen. Uitsplitsing naar kiezers in nationale en communale gemeenten, om te zien of in deze laatste gemeenten ook bij een stem op een nationale lijst plaatselijke factoren van doorslaggevend belang zijn, bleek niet mogelijk. Figuur 2 geeft de antwoorden zoals die rond de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 en 1986 zijn gegeven op bovenvermelde vraag.

Figuur 2: beïnvloeding van lokaal stemgedrag door landelijke of gemeentelijke politiek, NIPO-enquête, 1982 en 1986

Uit de figuur blijkt dat verreweg de grootste groep kiezers - bijna de helft in 1982 en meer dan de helft in 1986 - zich bij het uitbrengen van zijn stem voor de gemeenteraadsverkiezingen laat leiden door de landelijke politiek van een partij. Tussen het stemgedrag van deze 'landelijke' kiezers en het gedrag van lokale politici bestaat dus nauwelijks of geen verband.

Een dergelijk verband bestaat er uiteraard wel voor de kiezers die zeggen zich vooral door de gemeentelijke politiek van een partij te laten leiden bij het uitbrengen van hun stem. Deze groep van 'plaatselijke' kiezers is echter vrij klein: een vijfde in 1982, minder dan een vijfde in 1986.

Voor de overige categorieën - kiezers die zich evenveel door gemeentelijke als door landelijke overwegingen laten leiden en kiezers die geen mening hebben - is geen duidelijke relatie te leggen. Uit de figuur blijkt voorts, dat in 1986 het landelijke politieke optreden van de partijen nog iets zwaarder heeft gewogen dan in 1982. Waarschijnlijk heeft dit te maken met het feit, dat in 1986 de gemeenteraadsverkiezingen enkele maanden voor de Tweede-Kamerverkiezingen plaatsvonden en zij door politieke partijen en media in sterke mate op hun mogelijke landelijke betekenis werden beoordeeld.

3.2 Feitelijk gedrag van lokale kiezers.

Behalve door de kiezers er naar te vragen, kan ook door een analyse van het feitelijke gedrag van kiezers bij gemeenteraadsverkiezingen worden nagegaan in hoeverre er sprake is van een relatie tussen het gedrag van lokale kiezers en het gedrag van lokale politici. Hiervoor wordt de volgende methode toegepast.

Per politieke partij en per gemeenteraadsverkiezing wordt voor een groot aantal gemeenten nagegaan in hoeverre de verkiezingsresultaten op het tijdstip t samenhangen met de verkiezingsresultaten op een eerder tijdstip $t-1$. Als de samenhang tussen de verkiezingsresultaten op de tijdstippen t en $t-1$ relatief zwak is, dan betekent dit dat de betreffende partij in de ene ge-

meente grote winsten boekt, en in de andere gemeente zware verliezen leidt, terwijl zij in beide gemeenten een vergelijkbare score had op t-1. In dat geval is er, zo luidt onze veronderstelling, sprake van een sterke relatie tussen het gedrag van lokale politici en het gedrag van lokale kiezers. In de ene gemeente heeft men het op een of andere manier 'goed gedaan', en wordt men daarvoor beloond door de lokale kiezers, in de andere gemeente heeft men het op een of andere manier 'slecht gedaan' en wordt men daarvoor gestraft.

Is daarentegen de samenhang tussen de verkiezingsresultaten op de tijdstippen t en t-1 relatief sterk, dan betekent dit dat de betreffende partij in gemeenten met een vergelijkbare score op t-1 ongeveer evenveel wint of verliest op tijdstip t. Er is dan, zo luidt onze veronderstelling, sprake van een zwakke relatie tussen het gedrag van lokale politici en het gedrag van lokale kiezers. Blijkbaar bestaat er een of andere bovenlokale trend, - hoe ook verder te duiden - die in alle afzonderlijke gemeenten het verkiezingsresultaat van de betreffende politieke partij 'bepaalt'.

Via een regressie-analyse en de daarop gebaseerde correlatie-maat r^2 kan worden nagegaan hoe sterk de samenhang is tussen de verkiezingsuitslagen van een partij op twee achtereenvolgende tijdstippen en in welke mate deze samenhang wordt beïnvloed door een of meer extreme waarden. Is de samenhang volledig dan is de score van de r^2 1.00. Is daarentegen sprake van geen enkele samenhang, dan is de score van de r^2 0.00.

Ten behoeve van ons onderzoek hebben we, op basis van de eerder genoemde steekproef, regressie-analyses uitgevoerd voor de scores van alle grote politieke partijen in de periode tussen 1946 en 1986. Steeds is daarbij per politieke partij nagegaan in hoeverre verschillen in de uitslag bij gemeenteraadsverkiezingen kunnen worden toegeschreven aan verschillen in de uitslag van de voorafgaande gemeenteraadsverkiezingen. Er zijn data gebruikt voor vijf politieke formaties, namelijk de PvdA, de KVP, de protestanten, het CDA en de VVD.

Tabel 2: resultaten van de regressie-analyse, 1946-1986 (N=-

123)

partij definitieve	verkiezings- jaren	N	oorspr. r ²	verwijderde eenheden	r ²
PvdA	1946-1949	78	0.85		60.94
PvdA	1949-1953	77	0.94		00.94
PvdA	1953-1958	82	0.92		70.96
PvdA	1958-1962	83	0.94		00.94
PvdA	1962-1966	87	0.91		00.91
PvdA	1966-1970	80	0.80		00.80
PvdA	1970-1974	80	0.64		20.81
PvdA	1974-1978	98	0.77		40.88
PvdA	1978-1982	109	0.88		10.89
PvdA	1982-1986	103	0.84		30.88
prot.	1946-1949	66	0.66	6	0.92
prot.	1949-1953	67	0.85	6	0.96
prot.	1953-1958	76	0.89	6	0.96
prot.	1958-1962	81	0.92	4	0.92
prot.	1962-1966	79	0.92	6	0.97
prot.	1966-1970	67	0.82	1	0.78
prot.	1970-1974	54	0.84	1	0.90
KVP	1946-1949	49	0.83		41.00
KVP	1949-1953	50	0.98		51.00
KVP	1953-1958	49	0.99		11.00
KVP	1958-1962	51	0.98		40.99
KVP	1962-1966	50	0.92		30.96
KVP	1966-1970	38	0.84		20.91
KVP	1970-1974	27	0.82		00.82
CDA	1974-1978	35	0.44		00.44
CDA	1978-1982	103	0.74		70.92
CDA	1982-1986	108	0.72		50.89

Tabel 2: resultaten van de regressie-analyse, 1946-1986 (N=12-

3); vervolg

partij	verkiezings-	N	oorspr.	verwijderde
definitieve	jaren		r ²	eenheden
				r ²
VVD	1946-1949	40	0.66	20.73
VVD	1949-1953	40	0.74	30.91
VVD	1953-1958	38	0.69	50.81
VVD	1958-1962	45	0.74	10.78
VVD	1962-1966	50	0.71	10.77
VVD	1966-1970	58	0.69	00.69
VVD	1970-1974	60	0.67	10.74
VVD	1974-1978	83	0.74	40.88
VVD	1978-1982	97	0.86	20.89
VVD	1982-1986	98	0.78	40.90

Bij de data van de PvdA deed zich een probleem voor, omdat met name in 1970 en 1974 de sociaal-democraten in een aantal gemeenten niet zelfstandig, maar in een zogenaamd PAK-verband aan de verkiezingen hebben meegedaan. PAK staat hierbij voor Progressief AKkoord: een samenwerkingsverband van progressieve partijen. Teneinde een grote uitval van gemeenten te voorkomen is besloten om de PAK-scores gewoon als PvdA-scores mee te tellen. Ook bij de data van de protestantse partijen bestond een dergelijk probleem. In relatief veel gemeenten hebben Anti-Revolutionaire Partij en Christelijk Historische Unie nu weer eens afzonderlijk en dan weer eens gezamenlijk in een Protestants Christelijke Groepering (PCG) aan de verkiezingen deelgenomen. Het afzonderlijk analyseren van deze drie protestantse verbanden, zou ook hier een onaanvaardbaar grote uitval van gemeenten hebben opgeleverd. Daarom is besloten de scores van ARP, CHU en PCG bij elkaar te tellen, en over deze gesommeerde protestantse scores de regressie-analyse uit te voeren.

In de eerste twee kolommen van deze tabel wordt aangegeven

over welke partij en welke verkiezingsjaren de regressie-analyse is uitgevoerd. In de derde kolom staat het aantal gemeenten dat in de analyse is opgenomen; alleen gemeenten waarin de betreffende partij aan alletwee de betreffende raadsverkiezingen heeft meegedaan, komen voor analyse in aanmerking. De vierde kolom geeft vervolgens de waarde van r^2 , nadat de analyse over al deze in de analyse opgenomen gemeenten is uitgevoerd. De vijfde kolom vermeldt het aantal gemeenten dat als uitbijter of als invloedrijke eenheid uit de analyse is verwijderd. De zesde kolom geeft tenslotte de definitieve waarde van r^2 , dit is de waarde nadat de uitbijters en de invloedrijke eenheden uit de analyse zijn verwijderd.

In de tabel kunnen we zien dat de waarde van r^2 voor de PvdA, de protestanten en de KVP zeer hoog lag in de periode tussen 1946 en 1966. Zonder uitzondering werden waarden bereikt die hoger zijn dan 0.90. De waarden voor de Katholieke Volkspartij waren zelfs uitzonderlijk hoog.

Verondersteld kan worden, dat dit samenhangt met de verzuilde structuur van de Nederlandse samenleving in deze periode. Een van de kenmerken van deze verzuiling is immers, dat men in sterke mate trouw is aan het eigen levensbeschouwelijke verband. Men stemt op de partij die de eigen zuil vertegenwoordigt in politicus; stemmen op een andere komt niet of nauwelijks ter sprake. Schommelingen in kiezersaanhang zijn daarom eerder een gevolg van demografische veranderingen dan van een werkelijke strijd om de kiezersgunst.

Alleen de VVD kende in deze periode relatief lage waarden van r^2 . Voor de liberalen bestaat er derhalve een minder sterk verband tussen twee opeenvolgende (lokale) verkiezingsuitslagen. Dit hangt wellicht samen met het feit, dat de VVD minder sterk dan de andere partijen verankerd was in de verzuilingsstructuur. Zij ondervond daarom meer concurrentie van anderen, met name van allerlei lokale lijsten die onder de naam van Gemeentebelangen aan verkiezingen in nationale gemeenten hebben meegedaan.

In 1970 en in 1974 waren de waarden van r^2 in het algemeen

iets lager dan in de overige verkiezingsjaren. Dit wijst erop dat de lokale verkiezingsuitslagen in deze periode iets meer dan in andere jaren door specifiek lokale factoren werden bepaald. Voor de PvdA kan dit bijvoorbeeld samenhangen met het feit, dat men in de ene gemeente wel en in de andere gemeente niet een Progressief Akkoord had afgesloten, terwijl de KVP en de protestanten er in de ene gemeente beter in slaagden om de deconfessionalisering het hoofd te bieden dan in de andere gemeente.

Deze vermindering van de nationalisering van gemeenteraadsverkiezingen zette echter niet door. Vanaf 1978 steeg de waarde van r^2 weer. Alleen het CDA vormt een uitzondering; dit kende in 1978 nog een zeer lage r^2 -waarde. Deze zal vooral een gevolg zijn geweest van het feit, dat men in de ene gemeente het fusieproces met zeer veel succes had kunnen doorvoeren, terwijl dit in de andere gemeente wat meer voeten in de aarde heeft gehad.

Vanaf 1982 sloot echter ook het CDA zich weer aan bij de andere grote partijen. De r^2 -waarde voor PvdA, CDA en VVD schommelde sindsdien rond de 0.90; zij leek toen bovendien behoorlijk stabiel. Hiermee werden weliswaar niet de extreem hoge waarden van de verzuilingsperiode bereikt, maar bovenlokale trend bleef bij gemeenteraadsverkiezingen zeer sterk. De lichte lokaliseringstendenzen van het begin van de jaren zeventig hebben zich niet kunnen doorzetten.

Over de verwijderde eenheden kan worden gesteld, dat hun aantal in het algemeen vrij klein is. Zij omvatten nooit meer dan 10% van het totaal, met uitzondering van de VVD in 1953-1958. In de meeste gevallen is hun aantal zelfs kleiner dan 5% van het totaal.

In het algemeen kan de conclusie nu dus zijn, dat er tussen de uitslagen van twee opeenvolgende gemeenteraadsverkiezingen een zeer sterk verband bestaat. Partijen behalen in gemeenten waar zij op tijdstip $t-1$ ongeveer een zelfde verkiezingsuitslag hebben, ook een ongeveer identieke uitslag op het tijdstip t . In onze ogen is dat een sterke aanwijzing van het bestaan van een

bovenlokale trend. Dit betekent dat er in het algemeen slechts een zwakke relatie bestaat tussen het gedrag van lokale politici en het gedrag van lokale kiezers.

Deze bovenlokale 'bepaaldheid' van lokale verkiezingen was het sterkste in de periode tussen 1946 en 1966, behalve voor de VVD. Aan het begin van de jaren zeventig deden zich lichte lokaliseringstendenzen voor, maar deze wisten zich bij de daarop volgende verkiezingen niet door te zetten. Vanaf 1978 schommelde de waarde van r^2 voor PvdA en VVD weer rond de 0.90; vanaf 1982 evenzo voor het CDA. De mate waarin lokale politici de lokale verkiezingsuitslagen beïnvloeden, blijft derhalve betrekkelijk beperkt.

4. Tenslotte.

Op basis van het voorafgaande komen we tot de volgende conclusies; aan deze conclusies zullen ook enkele speculaties over mogelijke toekomstige ontwikkelingen worden verbonden.

Een eerste conclusie heeft betrekking op de lokale lijsten. In paragraaf 2 hebben we gezien dat hun zetelaantal in de periode tussen 1946 en 1986 behoorlijk is afgenomen. Zij hebben in toenemende mate concurrentie gekregen van lokale afdelingen van landelijke partijen, waardoor er nauwelijks nog 'zuiver' communale gemeenten bestaan. Mede onder invloed van deze concurrentie lijken de lokale lijsten zich te hebben geprofessionaliseerd, hetgeen tot uiting komt in hun organisatiestructuur en het feit dat zij in toenemende mate met 'echte' verkiezingsprogramma's gaan werken. Bovendien hebben een aantal lijsten zich aaneengesloten in bovenlokale samenwerkingsverbanden. Door deze ontwikkelingen lijkt het onwaarschijnlijk dat lokale lijsten van het lokale politieke toneel zullen verdwijnen, zoals enkele jaren geleden wellicht nog werd verwacht. Ook de uitslag van 1986 is een indicatie voor de blijvende steun voor de lokale lijsten.

Een mogelijk probleem dat uit de professionalisering van de lokale lijsten kan voortvloeien is echter dat zij meer dan in het verleden gaan functioneren op een wijze die typerend is voor

de 'nationale' partijen. Zij worden met andere woorden 'echte' (lokale) politieke partijen, waardoor het voor hen wellicht moeilijker wordt om zich te onderscheiden van de 'nationale' partijen. Anderzijds moet echter worden gesteld dat ook geprofessionaliseerde lokale lijsten zich kunnen beroepen op het feit dat zij stevig zijn geworteld in de lokale gemeenschap.

Een tweede conclusie heeft betrekking op het functioneren van politieke partijen in nationale gemeenten. We hebben gezien dat er in deze gemeenten slechts mondjesmaat sprake is van een relatie tussen het gedrag van lokale partijen en het gedrag van lokale kiezers. Dit maakt dat de nationale gemeente een eigenaardig politiek systeem vormt, waarin niet of nauwelijks aan de belangrijke veronderstelling wordt voldaan dat partijen concurreren om de kiezersgunst via presentatie en realisatie van verschillende politieke programma's.

Men kan zich afvragen of er mogelijkheden en ontwikkelingen zijn die deze situatie op korte termijn zouden kunnen veranderen. Voor wat betreft de relatie tussen het gedrag van lokale politieke partijen en het gedrag van lokale kiezers kan daarbij vooral gedacht worden aan institutionele veranderingen zoals de lokale verkiezing van de burgemeester, de invoering van lokale referenda en het op verschillende tijdstippen laten plaatsvinden van lokale verkiezingen.²⁶ Voorzover deze veranderingen al effect zouden sorteren, kan echter geconstateerd worden dat ze niet of nauwelijks haalbaar zijn. De centrale benoeming van de burgemeester is enkele jaren geleden nog in de Grondwet bevestigd. Lokale referenda blijken op grote bezwaren te stuiten bij met name de grote partijen, terwijl bij de recente behandeling van de verandering van de Kieswet het voorstel om het mogelijk te maken om lokale verkiezingen in verschillende gemeenten op verschillende tijdstippen te houden, geen schijn van kans maakte.

Een mogelijke aanzet tot verandering zou kunnen liggen in de opkomst van lokale radio en met name lokale televisie. Zoals de introductie van TV onbetwistbaar grote consequenties heeft gehad voor de manier van politiek bedrijven op nationaal ni-

veau, zo zou ook de introductie van lokale TV grote consequenties kunnen hebben voor de manier van politiek bedrijven in (grote) gemeenten. Daarmee zou immers de bekendheid van het doen en laten van lokale politici onder het lokaal electoraat sterk vergroot kunnen worden. Mogelijke gevolgen daarvan kunnen zijn, dat lokale politieke partijen meer dan nu het geval is rekening moeten houden met specifieke voorkeuren van het lokale electoraat, terwijl ze ook meer dan nu moeten letten op de mogelijke externe wervingskracht van gezichtsbepalende politici.

Al met al komen we tot de conclusie dat er op korte termijn geen wezenlijke veranderingen te verwachten zijn in het functioneren van lokale partijen, met uitzondering wellicht van de mogelijke gevolgen van de opkomst van lokale TV in de (grote) gemeenten.

noten

1. Een nadere verantwoording van steekproeftrekking en data-verzameling wordt gegeven in: P.W. Tops, Afspiegeling en afspraak, coalitietheorie en collegevorming in Nederlandse gemeenten, (1946-1986), Den Haag: VUGA, 1990.
2. K.L.L.M. Dittrich, Partij-politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten, een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen 1962-1974, Leiden: 1978, 105-122; K.L.L.M. Dittrich, 'Limburg en de gemeentepolitiek - een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen van 21 oktober 1981', in: F.H. van der Burg en M.A. van der Ham (red), Gemeentelijke vrijheden, opstellenbundel aangeboden aan prof.mr. M. van Vliet bij haar afscheid als gewoon hoogleraar in het Staats- en Administratief Recht aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Leiden op 1 september 1983, Alphen aan den Rijn/Brussel: 1983, 45.
3. C. Mellors en P. Breary, 'Multi-dimensional approaches to the study of local coalitions: some cross-national comparisons', in: G. Pridham (red), Coalition behaviour in theory and practi-

- ce, an inductive model for Western Europe, Cambridge: 1986, 280-281.
4. Dittrich, Partijpolitieke verhoudingen, 121.
 5. Dittrich, Partijpolitieke verhoudingen, 217/218.
 6. G. Sartori, Parties and party systems, a framework for analysis, Cambridge, 1976.
 7. Dittrich, Partijpolitieke verhoudingen, 121.
 8. W. Kuiper, 'Verdwijnen van lokale lijsten is verlies voor democratie in Limburg', *Namens*, 3 (1988) 6: 19-22.
 9. Ibidem, 11.
 10. P.J.J. Kunen, 'Meer raad van een kleine raad', Nijmegen, 1988 (doctoraalscriptie), 144.
 11. Dittrich, Partijpolitieke verhoudingen, 112.
 12. Ibidem, 119.
 13. Werkgroep Lokale Politiek, Lokale politiek in Limburg, een menu met 67 variaties, Maastricht, 1986, 27.
 14. Dittrich, 'Limburg en de gemeentepolitiek', 52.
 15. Ibidem, 52.
 16. Kunen, a.w., 141.
 17. Geciteerd in Dittrich, 'Limburg en de gemeentepolitiek', 54.
 18. E.T.C. Knippenberg, 'Het gedwongen ontslag van wethouders in Limburgse gemeenten, artikel 87a Gemeentewet en de 'communalistische' gemeentepolitiek', *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur*, 1988, 8.
 19. Ibidem, 8.
 20. K.L.L.M. Dittrich en W. Kuiper, 'Het democratisch gehalte van de lokale politiek in Limburg: een terreinverkenning', Maastricht, 1986, (interne publikatie), 4.
 21. R. Welten, 'Limburg en de voorkeursstem', Maastricht, 1987, (ongepubliceerd), 6.
 22. Dittrich, 'Limburg en de gemeentepolitiek', 49.
 23. Werkgroep Lokale Politiek, a.w., 26.
 24. P. Scholten, 'Nationalisatie van verkiezingen in gemeente en provincie', *Namens*, 1987, 60; J.A.M. Hendriks, 'Landelijke partijen en media moeten lokale verkiezingen met rust laten', *Namens*, 1987, 71-74; J. Drijber, 'Plaatselijke politiek spreiden

- en generaliseren', Namens, 1987, 67-70.
25. E.T.C. Knippenberg, 'Inventarisatie van lokaal kiezersonderzoek', Maastricht, 1989, (interne publikatie).
26. J. Drijber, a.w..

IN HET BELANG VAN DE PARTIJ

Lidmaatschap en participatie

R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei

Binnen de drie grote Nederlandse politieke partijen heerst zorg over de terugloop van het aantal leden en diensgevolge ook over het functioneren van de partijorganisatie. Sinds 1980 zagen alle drie de partijen hun ledental fors dalen. Op 1 januari 1990 telde het CDA 125 duizend leden, de PvdA 97 duizend en de VVD 65 duizend. In het afgelopen decennium verloren de drie grote partijen te zamen per saldo maar liefst 55 duizend leden. De organisatiegraad van het Nederlandse electoraat, dat wil zeggen het percentage kiezers dat lid is van een politieke partij, nam af van 15% in de jaren vijftig tot 8% in 1967, 5% in 1977 en ruim 4% in 1986.¹

Teneinde de dalende trend in het ledenverloop te keren is ledenwerving in elk van de partijen hoog op de prioriteitenlijst geplaatst. Onder de titel 'PvdA, CDA en VVD gezamenlijk in actie voor ledenwerving' maakte De Volkskrant er in februari 1988 melding van dat de drie partijen voornemens waren om de terugloop in het ledenbestand gecoördineerd aan te pakken.² Hoewel dit voornemen vervolgens vanuit de drie partijen werd ontkend, illustreert het voorval eens te meer hoezeer de partijen zich bezig houden met de omvang van hun partijorganisatie. In juni 1988 verhief de partijraad van de PvdA het binnen vier jaar bereiken van een ledental van 120.000 zelfs tot officiële beleidsdoelstelling van de partij.

Waarop is echter de gedachte gebaseerd dat partijen veel leden

nodig hebben? In dit verband kunnen de volgende vier aspecten worden onderscheiden:

a) Legitimatie. Binnen partijen wordt de omvang van het ledenbestand veelal gezien als een belangrijke maatstaf voor de kracht van de partij. De gedachte is dat een omvangrijk ledenbestand de partij een hogere status en daarmee een sterkere positie in de Nederlandse politiek verschaft. Het moet echter worden betwijfeld of van het aantal leden van een partij werkelijk veel uitstraling naar de buitenwereld uitgaat. Het aantal kiezers is zeker van veel groter belang voor de machtspositie van een partij dan het aantal leden.

b) Financiën. De omvang van het totale contributiebedrag dat door de leden wordt opgebracht is voor de drie partijen van wezenlijk belang. Voor alle drie partijen geldt dat ongeveer 80% van de financiële middelen afkomstig is uit contributies.³ Afname van het ledenaantal heeft derhalve direct gevolgen voor de bestedingsmogelijkheden van een partij. De daling van de ledentallen in de laatste tien jaar heeft de grote partijen reeds voor aanzienlijke financiële problemen gesteld. In verband hiermee is inmiddels informeel overleg tussen CDA en PvdA op gang gekomen over de toekenning van overheidssubsidie aan politieke partijen ten behoeve van de instandhouding van de partijorganisatie.⁴

c) Recruitering. Recruitering van kandidaten voor vertegenwoordigende functies is één van de fundamentele taken van politieke partijen.⁵ Het aantal vertegenwoordigende functies dat PvdA, CDA en VVD moeten vervullen is groot. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 alleen al werden 2790 PvdA-, 3450 CDA- en 1754 VVD-raadsleden gekozen.⁶ Voor de PvdA wordt het totale aantal vertegenwoordigende functies op ongeveer 4000 geschat.⁷ Voor een verantwoorde bezetting van al deze functies is een zeer omvangrijk recruitersreservoir vereist. Dit reservoir wordt gevormd door de actieve leden van de partijen.

d) Instandhouding partijorganisatie. Recruitering voor vertegenwoordigende functies is niet de enige taak van politieke partijen. Een andere functie is het aggregeren van politieke wensen en verlangens. Hieraan wordt door het schrijven van verkiezingsprogramma's invulling gegeven. Verder spelen partijen een cruciale rol in de uitoefening van controle op politieke vertegenwoordigers in periodes tussen verkiezingen en voeren zij verkiezingscampagnes.⁸ Voor de uitvoering van al deze bezigheden houden politieke partijen er een omvangrijke partijorganisatie op na. Alleen al om de lokale partijorganisatie in stand te houden zijn grote aantallen actieve partijleden nodig. Als wij uitgaan van een gemiddelde bestuursgrootte van vijf personen had de VVD in 1986 ongeveer 3100 afdelingsbestuurders, het CDA ongeveer 3500 en de PvdA ongeveer 3800. Hiernaast moeten vele andere functies worden vervuld op regionaal en nationaal niveau alsmede in werkgroepen, vrouwen- en jongerenorganisaties, vormings- en scholingsorganisaties etc.

Naast de praktische betekenis van een omvangrijk ledenbestand, kunnen ook normatieve argumenten worden aangevoerd voor het streven naar uitbreiding van het ledental, uitgaande van het nut van politieke participatie voor de participant.⁹ In dit bestek beperken wij ons echter tot de redenen waarom politieke partijen gebaat zijn bij een omvangrijk ledenbestand. In het voorgaande werd al terloops opgemerkt dat het vooral actieve leden zijn waaraan partijen behoefte hebben. Binnen de partijen blijkt men dan ook niet alleen bezorgd over de omvang van het totale ledenbestand, maar tevens over de bereidheid van de leden om aan activiteiten in de partij deel te nemen. Zo concludeerde VVD-voorzitter Ginjaar, in een intern rapport dat in 1987 werd uitgebracht naar aanleiding van overleg over de partijorganisatie dat met de kamercentrales werd gevoerd:

"In de gesprekken werd vaak signaleerd dat de partijdemocratie veel te wensen overlaat. Slechte opkomst op afdelingsvergaderingen, weinig bereidheid om tot het kader van vrij-

willigers toe te treden waren onderwerpen die steeds weer naar voren kwamen."¹⁰

Ook uit het CDA-rapport Appèl en Weerklank van 1983 spreekt bezorgdheid. Nadat wordt vastgesteld dat veel leden nauwelijks deelnemen aan de activiteiten van de afdelingen, wordt geconcludeerd dat het noodzakelijk is dat de afdelingen een actief beleid gaan voeren om niet-participerende leden en kiezers in de politieke discussie en besluitvorming te betrekken.¹¹

In de PvdA werd naar aanleiding van eenzelfde bezorgdheid in 1986 de 'Commissie C' ingesteld met als opdracht om "na te gaan langs welke wijze zowel meer leden als meer deskundigen konden worden betrokken bij de meningsvorming in de partij en om ten aanzien van het besluitvormingsproces te bekijken hoe de participatie van de leden kon worden bevorderd".¹²

Bij de planning van ledenwerfacties zouden partijen zich vooraf moeten realiseren op welke doelgroep men zich wenst te richten. Indien men louter vanuit financieel oogpunt leden werft, vergt dat een andere strategie dan wanneer men primair geïnteresseerd is in uitbreiding van het potentieel aan beschikbare activiteit. Om dit laatste te bereiken is ledenwerving bovendien niet de enige methode, aangezien men tevens kan trachten de participatiebereidheid binnen het reeds aanwezige ledenbestand te vergroten.

In het vervolg van deze bijdrage zullen wij nader ingaan op de vragen hoe partijen (meer) leden kunnen werven en hoe zij hun leden kunnen stimuleren tot het leveren van een actieve bijdrage aan het werk van de partij. Daarbij zullen wij gebruik maken van gegevens uit een onderzoek naar het intern functioneren van Nederlandse politieke partijen (verder te noemen: het partijenproject), dat tussen 1985 en 1989 werd verricht aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Leiden.¹³

Motieven van partijlidmaatschap

Voor een meer effectieve ledenwerving kan het nuttig zijn inzicht te hebben in de motieven die een rol spelen bij de beslissing van burgers om lid te worden van een politieke partij. Koole en Voerman¹⁴ onderscheiden drie soorten motieven die zij aanduiden als de "informele attracties" van het partijlidmaatschap:

(1) Ideologische motieven: "In deze opvatting stemmen leden in met een bepaalde maatschappijvisie of met de richting van een gevoerd beleid, willen zij deze visie of richting ondersteunen door tijd en geld beschikbaar te stellen".

(2) Opportunistische overwegingen, "zoals het creëren of openhouden van carrièreperspectieven".

(3) Sociaal-psychologische motieven: "Traditie en sociale omgeving kunnen bepalend zijn. De hoop status te verwerven met een partijlidmaatschap, de wens ergens bij te willen horen (het 'wij-gevoel'), de aantrekkelijkheid bij de winnende partij te horen (het 'bandwagoneffect') of de behoefte dadendrang in daden om te zetten".

Wij zouden hieraan een vierde categorie willen toevoegen, die wij aanduiden als het 'invloeds-motief'. Bij de beslissing om lid te worden van een partij kan de overweging een rol spelen dat het lidmaatschap bevoegdheden met zich mee brengt om te participeren in de interne besluitvorming van de partij. Koole en Voerman, die het (Nederlandse) partijlid omschrijven als "diegene die het recht heeft volwaardig te participeren in de interne besluitvorming door stem- en spreekrecht in minimaal het laagste partijechelon", noemen dit recht om te participeren "de belangrijkste formele attractie van het partijlidmaatschap"¹⁵, maar gaan vervolgens voorbij aan de mogelijkheid dat deze attractie ook een rol speelt bij de beslissing om lid te worden van een partij.

In het partijenproject werd aan een aselechte steekproef uit het ledenbestand van de drie grote partijen de volgende vraag voorgelegd:

"In internationaal onderzoek heeft men een aantal redenen gevonden waarom mensen lid zijn van een politieke partij. Hieronder staat een negental van dergelijke redenen genoemd. Wilt u voor elk van deze redenen aangeven hoe belangrijk of onbelangrijk deze voor u was toen u besloot lid van een partij te worden?"

Tabel 1: percentage partijleden dat reden belangrijk vond voor het partijlidmaatschap

	PvdA	CDA	VVD
Invloedsmotief			
- Omdat ik hierdoor politieke invloed wil uitoefenen	74.2	69.1	72.8
Ideologische motieven			
- Om uiting te geven aan mijn sympathie voor deze partij	94.3	86.3	91.3
- Om ook op politiek terrein uiting te geven aan mijn levensovertuiging	77.5	92.4	71.8
Opportunistische motieven			
- Omdat het belangrijk is voor mijn loopbaan	6.9	6.2	9.2
- Om bestuurlijke ervaring op te doen	22.7	25.3	19.3
Sociaal-psychologische motieven			
- Omdat het prettig is met partijgenoten samen te werken	31.6	44.0	27.4
- Omdat ik hierdoor interessante mensen ontmoet	16.4	25.6	17.6
- Omdat ik het mijn plicht als burger vind om politiek bezig te zijn	77.6	85.7	74.6
- Omdat het in mijn omgeving gebruikelijk is	7.1	13.3	8.4

Uit tabel 1 blijkt dat vooral het invloedsmotief en de ideologische motieven voor veel partijleden belangrijk zijn geweest bij de beslissing om tot hun partij toe te treden. Het invloedsmotief werd door rond de 70% van alle partijleden belangrijk genoemd. De hoge scores van de beide ideologische motieven zijn in overeenstemming met de door Koole en Voerman uitgesproken veronderstelling dat vooral ideologische motieven ten grondslag zouden liggen aan het partijlidmaatschap.¹⁶ Het patroon is vrijwel gelijk voor alle drie de partijen, al scoort de levensovertuiging, niet verrassend, hoger bij de CDA-leden dan bij de leden van PvdA en VVD.

De beide opportunistische motieven werden door een veel geringer percentage partijleden als reden genoemd. Hierbij dienen wij echter rekening te houden met de mogelijkheid dat het aspect van de sociale wenselijkheid een rol heeft gespeeld bij de beantwoording van de vragen. Van de vier sociaal-psychologische motieven scoort de 'burgerplicht', het enige 'altruistische' motief, opvallend hoog onder de leden van alle drie de partijen.

Deze gegevens wijzen erop dat voor succesvolle ledenwerving veel nadruk zou moeten worden gelegd op het partijlidmaatschap als steunbetuiging aan de partij of politieke stroming. Daarnaast lijken ook de mogelijkheden die het partijlidmaatschap biedt voor deelname aan de politieke besluitvorming voor veel leden een belangrijke attractie te vormen.

Verhoging van participatie; kosten en baten.

a. Het bestaande participatieniveau

Zoals wij in de vorige paragraaf reeds constateerden, is het de partijen niet alleen te doen om het aantrekken en behouden van zoveel mogelijk leden, maar zoekt men ook naar mogelijkheden om de leden meer actief te betrekken bij het wel en wee van de partij. Onder participatie verstaan wij die vormen van activiteit waardoor het partijlid kan deelnemen aan de interne besluitvorming van de partij. Het maken van een onderscheid tussen

activiteiten die wel en activiteiten die niet als participatie beschouwd moeten worden, is echter niet eenvoudig. Zo kan een partijlid afdelingsvergaderingen bezoeken zonder dat hij daadwerkelijk aan de besluitvorming deelneemt. Omdat wij op basis van onze onderzoeksgegevens geen onderscheid kunnen maken tussen het bijwonen van een vergadering mét en zónder deelname aan de besluitvorming beschouwen wij bezoek van afdelingsvergaderingen hier steeds als een vorm van participatie.

Naar de mate waarin partijleden actief zijn en participeren in de besluitvorming van partijen, werd in het verleden nauwelijks onderzoek verricht. De PvdA vormt een uitzondering; maar de resultaten van binnen die partij verricht onderzoek leidden niet tot een eenduidige conclusie.¹⁷

Onlangs werden resultaten gerapporteerd van een onderzoek naar de participatie binnen verschillende politieke partijen in een elftal Groningse gemeenten.¹⁸ Op grond van een enquête onder de betreffende afdelingssecretarissen werd een gemiddeld bezoek aan afdelingsvergaderingen gerapporteerd van 21% binnen de PvdA, 24% in het CDA en 32% in de VVD.

In het kader van het partijenproject werd aan de afdelingssecretarissen van alle lokale afdelingen van PvdA, CDA en VVD gevraagd een schatting te maken van het aantal leden dat in het afgelopen jaar één of meer afdelingsvergaderingen had bezocht. Combinatie van deze schattingen met gegevens over de grootte van de afdelingen levert de volgende percentages op. In de PvdA bezocht gemiddeld 22.1% van alle leden in het betreffende jaar één of meer afdelingsvergaderingen, in het CDA 26.8% en in de VVD 23.8%. Een vraag aan een aselechte steekproef uit de leden van dezelfde partijen levert overigens hogere percentages op. Dit moet wellicht worden toegeschreven aan een hogere respons onder de actieve partijleden of aan een te hoge rapportage met betrekking tot de eigen participatie.¹⁹ Overigens dient te worden bedacht dat de gegevens werden verzameld in april-mei 1986 toen alle partijen de voorbereidingen voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de

Gemeenteraden net achter de rug hadden. Het is niet ondenkbaar dat het belang van de beslissingen die in deze periode genomen moesten worden het participatieniveau in positieve zin heeft beïnvloed.

De opkomst op vergaderingen blijkt per afdeling sterk te kunnen verschillen. In ongeveer een vierde van de afdelingen bezocht naar de schatting van de secretaris niet meer dan 20% van de leden in het betreffende jaar één of meer afdelingsvergaderingen. Er zijn echter ook afdelingen waar naar de schatting van de secretaris 40 tot 60% van de leden één of meer vergaderingen bezocht. Een nadere analyse van de gegevens toont aan dat er een negatief verband bestaat tussen de omvang van de afdeling en de participatiegraad: des te groter de afdeling, des te lager de gemiddelde participatie. Dit zal mede samenhangen met het feit dat in kleine afdelingen naar verhouding op een groter gedeelte van de leden een beroep moet worden gedaan voor de vervulling van de verschillende functies.

Het verschil in participatiegraad tussen grote en kleine afdelingen wordt niet veroorzaakt door verschillen in gemeentegrootte. Ook na controle voor deze variabele bleef een negatief verband tussen afdelingsgrootte en bezoek van afdelingsvergaderingen bestaan.

Een eerdere analyse van onderzoeksgegevens uit het partijenproject wees uit dat de redenen waarom mensen lid werden van een politieke partij nauwelijks van invloed waren op de vraag of zij later al dan niet actief werden binnen hun partij.²⁰ Een andere vraag is of de sociale achtergrond van actieve en niet-actieve partijleden verschilt. De meeste onderzoeken wijzen op een samenhang tussen sociale achtergrondvariabelen en politieke participatie.

Eerder toonden wij aan dat er voor wat betreft een aantal achtergrondvariabelen zeer grote verschillen bestaan tussen enerzijds de kiezers en anderzijds de leden van de vier grootste politieke partijen.²¹ Tussen actieve en niet-actieve partijleden zijn de onderlinge verschillen wat dit betreft echter veel minder

groot. Wel treffen wij een verband aan tussen leeftijd en afdelingsvergaderingsbezoek.

Tabel 2: leeftijd en afdelingsbezoek: percentage leden dat zegt minstens af en toe afdelingsvergaderingen te bezoeken (absolute aantallen tussen haakjes)

leeftijd	PvdA		CDA		VVD
18-30	42.9	(7)	88.9	(8)	29.6 (8)
31-40	61.7	(58)	74.2	(23)	60.5 (26)
41-50	58.2	(24)	54.2	(26)	56.3 (36)
51-60	65.4	(27)	57.5	(42)	48.3 (29)
61+	35.1	(25)	53.8	(56)	37.0 (37)
		*			*

*: verschillen significant voor $\alpha < 0.05$.

Omdat de absolute aantallen klein zijn, moeten conclusies met de nodige voorzichtigheid getrokken worden. Voor de PvdA valt op dat de participatie onder de middengroepen groter is dan onder de jongeren en ouderen. In het CDA lijkt het juist de jongere generatie van 20-ers en 30-ers te zijn die meer dan gemiddeld deelneemt aan de activiteiten. Het beeld dat de VVD laat zien is vergelijkbaar met dat van de PvdA.

Verder blijken alleenstaanden minder vaak afdelingsvergaderingen te bezoeken dan gehuwden en ongehuwd samenwonenden. Geen grote verschillen in participatie werden aangetroffen bij een vergelijking tussen partijleden naar opleiding, geslacht, en subjectieve sociale klasse.

b. Hoe de participatie te vergroten?

In de literatuur wordt veelal uitgegaan van de gedachte dat de beslissing om wel of niet actief te worden en aan de besluitvorming deel te nemen afhankelijk is van de uitkomst van een kosten-baten-afweging.²² Tot de 'kosten' van participatie wordt dan onder meer gerekend de tijd die ermee is ge-

moeid²³, een onaantrekkelijke 'vergadercultuur' met ondoorzichtige procedures of het feit dat afdelingsvergaderingen worden gedomineerd door een kleine groep zeer actieve en betrokken partijleden waarbij het gemiddelde partijlid zich niet thuisvoelt. Zo werd in het rapport Bewogen Beweging het volgende probleem gesignaleerd:

"De vergadercultuur van de Partij van de Arbeid is sterk gericht op besluitvorming. Een groter en ook natuurlijker accent op discussie en meningsvorming maakt het eenvoudiger meer mensen een rol te laten spelen. Waar het om gaat is dat de partijcultuur zo verandert, dat niet uitsluitend diegenen die zich via het interne vergadercircuit profileren door de partij worden 'gezien en gehoord'.²⁴

Ook VVD-partijvoorzitter Ginjaar constateert in zijn eerder genoemde notitie:

"Hoog op de agenda stond altijd de als verstikkend ervaren regelgeving die de partij zichzelf in de loop der jaren heeft opgelegd. [...] Ook de besluitvormingsprocedures staan aan kritiek bloot: ondoorzichtig en ingewikkeld. [...] Vereenvoudiging van procedures, versimpeling van regels is een grote wens."²⁵

Bij de 'baten' van participatie kan worden gedacht aan het gevoel te voldoen aan een 'burgerplicht', gezelligheid en sociaal contact, het idee zinvol bezig te zijn en het gevoel dat men door te participeren invloed uitoefent op de besluitvorming in de partij. In deze visie ligt het voor de hand dat partijen, wanneer zij de participatiegraad willen verhogen, ernaar moeten streven om, voor zover dat in hun vermogen ligt, de kosten van participatie te verlagen en de baten te verhogen.

Redenen om niet naar afdelingsvergaderingen te gaan.

Enig inzicht in de rol die dergelijke kosten en baten spelen,

biedt de beantwoording van de volgende enquêtevraag, die alleen werd gesteld aan diegenen die eerder hadden aangegeven zelden of nooit afdelingsvergaderingen te bezoeken:

"Wilt u hieronder aangeven wat voor u de voornaamste reden(en) is (zijn) om niet naar afdelingsvergaderingen te gaan?"

Hierbij werden tien mogelijke redenen gegeven, waarvan de respondent er desgewenst meer dan één kon aankruisen.

Vooraf redenen van algemene aard, die niet zozeer wijzen op frustratie met de gang van zaken binnen de partij(afdeling) en waarvan het moeilijk is aan te geven hoe partijen daarin zelf verandering kunnen brengen, scoren hoog. De gegevens in tabel 3 wijzen er niet op dat de vergadercultuur of het gevoel niet voldoende invloed te kunnen uitoefenen een belangrijke rol spelen bij de beslissing om niet te participeren in de besluitvorming van de partij.

Tabel 3: redenen om niet naar afdelingsvergaderingen te gaan.

	PvdA	CDA	VVD
Ik heb te weinig tijd	40.5	44.3	47.9
Ik heb er geen behoefte aan om meer voor de partij te doen dan mijn contributie te betalen	26.4	32.2	23.3
Het loopt zonder mij ook wel goed in de afdeling	28.1	14.8	18.4
's Avonds heb ik eerder behoefte aan ontspanning	15.0	13.9	13.5
Mijn gezondheid laat dat niet toe	18.0	11.3	10.4
De onderwerpen die aan de orde komen spreken mij in het algemeen niet aan	8.7	3.5	4.3
De discussies zijn voor mij vaak te technisch om te volgen	6.0	7.0	.6
Ik voel mij er niet op mijn gemak	8.5	4.3	1.8

Leden zoals ik komen toch niet aan bod	3.6	3.5	2.5
Wat een afdeling doet heeft toch geen invloed in de partij	2.9	2.6	3.7
N	(125)	(113)	(163)

Kosten verlagen: oordeel over de afdelingsvergadering.

Aan de respondenten werd ook een drietal stellingen voorgesteld over de gang van zaken in de afdelingsvergadering, met de vraag in hoeverre men het met deze stellingen eens of oneens was. De stellingen behelzen alle drie een negatieve uitspraak over de afdelingsvergadering:

"De vergaderingen duren meestal te lang."

"Er is op afdelingsvergaderingen meestal te weinig tijd om voldoende aandacht aan alle agendapunten te besteden."

"De afdelingsvergaderingen worden steeds door dezelfde mensen gedomineerd."

Tabel 4 geeft de percentages respondenten die het met de stelling (helemaal) eens waren. Binnen de PvdA wordt de lengte van afdelingsvergaderingen door meer mensen als een probleem ervaren dan binnen CDA en VVD. Zowel in de PvdA als in het CDA vindt verder ongeveer een derde van de leden dat er op afdelingsvergaderingen meestal te weinig tijd is voor de behandeling van de diverse onderwerpen die op de agenda staan. Met name voor de PvdA, en in mindere mate voor het CDA, lijkt dit te wijzen op overvolle agenda's: de vergaderingen duren volgens velen al te lang, maar desalnietemin is er onvoldoende tijd voor de afhandeling van de agenda. Binnen de VVD lijkt dit probleem zich in veel mindere mate voor te doen.

Een meerderheid van de partijleden blijkt van mening te zijn dat afdelingsvergaderingen steeds door dezelfde mensen worden gedomineerd. Dit probleem, dat ook in Bewogen Beweging aan de orde werd gesteld, blijkt door de leden van de drie grote partijen als zodanig te worden onderkend.

Tabel 4: oordeel over afdelingsvergadering, % (helemaal) eens.

	PvdA	CDA	VVD
Vergaderingen duren te lang	29.2	21.2	18.2
Onvoldoende tijd voor agendapunten	36.7	33.1	17.5
Vergaderingen door dezelfde gedomineerd	62.0	60.0	51.3

Verandering van de partijcultuur, minder nadruk op besluitvorming en meer op discussie en meningsvorming en het betrekken van meer mensen hierbij is één weg langs welke partijen kunnen trachten de participatie op lokaal niveau te vergroten. Centrale partijorganen op nationaal niveau kunnen trachten dergelijke veranderingen te stimuleren, maar het succes van een dergelijke benadering is toch vooral afhankelijk van de wijze waarop deze binnen de lokale partijafdelingen in praktijk wordt gebracht. Het is maar de vraag of diegenen die in de bestaande situatie de afdelingsvergaderingen 'domineren' enthousiast medewerking zullen verlenen aan het teweegbrengen van dergelijke wijzigingen in de partijcultuur.

Baten verhogen: meer invloed voor leden en afdelingen?

Als een van de baten van participatie noemden wij al de invloed die men door te participeren kan uitoefenen op het resultaat van de besluitvorming. Eén van de mogelijkheden om de baten van participatie te vergroten zou derhalve kunnen liggen in een vergroting van de invloed die partijleden kunnen uitoefenen door te participeren. Anders dan verandering van de partijcultuur is dit een maatregel die partijen door wijziging van de partijreglementen zonder meer kunnen doorvoeren.

De vraag of vergroting van de invloedsmogelijkheden inderdaad zou leiden tot meer participatie van de leden kan met de ons ter beschikking staande gegevens niet worden beantwoord. Wél kunnen wij nagaan of er een verband bestaat tussen de mate waarin partijleden van de vier²⁶ grootste Nederlandse partijen participeerden in de twee besluitvormingsprocessen waarop het onderzoek in het kader van partijenproject vooral was gericht - de vaststelling van de verkiezingsprogramma's en van de kandidatenlijsten voor de Kamerverkiezingen van 1986 - en de invloedsmogelijkheden die de leden in deze specifieke besluitvormingsprocessen hadden.

De totstandkoming van het verkiezingsprogramma.²⁷

In grote lijnen verloopt de vaststelling van de nationale verkiezingsprogramma's van PvdA, CDA, VVD en D66 als volgt. Door of namens het partijbestuur wordt een conceptverkiezingsprogramma aan de partij voorgelegd. Hierop kunnen de lokale partijafdelingen en in een aantal gevallen ook anderen (zoals de vrouwen- en/of de jongerenorganisatie, partijcommissies etc.) amendementen indienen. Voor de individuele partijleden van de drie grootste partijen is de mogelijkheid tot participatie beperkt tot het bezoeken van een afdelingsvergadering over het conceptprogramma²⁸, het aan de afdeling voorstellen van amendementen en het deelnemen aan de besluitvorming in de afdelingsvergadering.

D66 biedt de individuele leden meer participatiemogelijkheden: vijftientig leden kunnen te zamen ook buiten afdelingsvergaderingen om amendementen indienen, en alle leden hebben toegang tot en stemrecht in de Algemene Ledenvergadering, waar uiteindelijk over de ingediende amendementen wordt besloten. Hoewel de leden van geen van de drie grotere partijen over deze directe participatiemogelijkheden beschikken, bestaan er ook tussen deze partijen onderling wel verschillen. De weg die een amendement moet afleggen voordat het definitief kan worden aangenomen is binnen CDA en VVD aanzienlijk langer dan binnen de PvdA. Terwijl amendementen op het PvdA-

conceptprogramma in beginsel allemaal op het Kongres aan de orde kunnen komen, moeten amendementen op de conceptprogramma's van CDA en VVD eerst verschillende 'zeven' passeren voordat zij in de nationale vergadering die uiteindelijk over de amendementen beslist aan de orde komen.

Een ander belangrijk verschil tussen de procedures van de drie grootste partijen, dat indirect ook betrekking heeft op de invloedsmogelijkheden van de leden, is de rol die de afdelingen daarin spelen. CDA-afdelingen kunnen amendementen indienen en zijn verder niet direct bij de besluitvorming over het programma betrokken. De afdelingen van PvdA en VVD zijn daarentegen vertegenwoordigd in de nationale partijvergaderingen die in laatste instantie over de (overgebleven) amendementen beslissen.

Op grond van het bovenstaande kunnen de vier partijen worden gerangschikt naar gelang de mate van invloed die het individuele partijlid, rechtstreeks of via de lokale afdelingsvergadering, op de besluitvorming over het verkiezingsprogramma kan hebben. D66 biedt de leden de meeste invloedsmogelijkheden, gevolgd door de PvdA en de VVD. De leden van het CDA hebben de minste mogelijkheden om invloed op het verkiezingsprogramma van hun partij uit te oefenen. Wanneer de participatie van partijleden groter is naarmate zij over ruimere invloedsmogelijkheden beschikken, dan zouden wij verwachten dat de participatie van gewone leden in de besluitvorming over het verkiezingsprogramma binnen D66 het hoogste zou zijn en binnen het CDA het laagste. PvdA-leden zouden dan bovendien meer participeren dan VVD-leden.

Hierbij dient erop te worden gewezen dat lang niet alle afdelingen over het verkiezingsprogramma vergaderden. Hoewel er in de procedures van de drie grootste partijen van wordt uitgegaan dat in alle afdelingen een vergadering over het ontwerpprogramma plaatsvindt, blijkt dit volgens opgave van de afdelingssecretarissen slechts het geval te zijn geweest in 64% van de PvdA-afdelingen, 48% van de CDA-afdelingen en 47% van de VVD-afdelingen.²⁹ Dit betekent dat aan de leden van een

groot aantal afdelingen geen enkele mogelijkheid werd geboden om deel te nemen aan de besluitvorming over het verkiezingsprogramma. Er bestaat een sterk positief verband met de grootte van de afdeling. Hoe meer leden een afdeling telde, des te groter was de kans dat er een afdelingsvergadering over het verkiezingsprogramma plaatsvond.

Tabel 5: percentage leden dat afdelingsvergadering over verkiezingsprogramma bijwoonde

	PvdA	CDA	VVD
In % van de leden die zeggen dat er in hun afdeling over het verkiezingsprogramma is vergaderd	42.6	40.5	36.6
In % van alle leden		26.6	20.116.4

Van de leden die zeiden te weten dat er in hun afdeling een vergadering was gewijd aan het verkiezingsprogramma, zei 37 tot 43% deze vergadering te hebben bijgewoond. Deze leden maakten 16 tot 27% uit van het totale ledenbestand.³⁰

Op basis van de door de afdelingssecretarissen verstrekte gegevens met betrekking tot de opkomst op de afdelingsvergadering over het verkiezingsprogramma berekenden wij dat 11.2% van alle PvdA-leden, 12.5% van de CDA-leden en 11.5% van de leden van de VVD een afdelingsvergadering (voor PvdA: de eerste afdelingsvergadering) over het concept-programma bijwoonden. In vergelijking met deze cijfers zijn de percentages in tabel 5 aan de hoge kant. Vermoedelijk moet dit worden toegeschreven aan de al eerder genoemde mogelijke oververtegenwoordiging van actieve partijleden onder onze respondenten en aan overrapportage door de gewone leden van hun eigen participatie. Voor de PvdA geldt bovendien dat de schattingen van de secretarissen uitsluitend betrekking hebben op de eerste afdelingsvergadering, terwijl de opgave van de leden zowel op de eerste als op de tweede afdelingsvergadering betrekking kan hebben.

In de drie grote partijen konden de leden via de afdelingsver-

gadering amendementen indienen. Van deze mogelijkheid werd slechts een schaars gebruik gemaakt. In de PvdA en D66 waren in dit opzicht meer leden actief dan in het CDA en de VVD.

Tabel 6: percentage leden dat amendementen op het verkiezingsprogramma aan de afdeling voorstelde (voor D66: een bijdrage leverde aan indiening van een amendement)

	PvdA	CDA	VVD	D66
In % van de leden die kennis namen van de inhoud van het conceptprogramma	11.4	3.5	4.6	8.4
In % van alle leden	7.2	2.5	3.3	7.9

De leden van D66 hadden nog een extra participatiemogelijkheid: zij konden de Algemene Ledenvergadering bijwonen waar het verkiezingsprogramma definitief werd vastgesteld. Naar eigen zeggen woonde 16.2% van de leden deze vergadering bij. Op grond van het feit dat de partij op 1 januari 1986 ongeveer 8.000 leden telde en er op deze Algemene Ledenvergadering ongeveer 900 tot 1.000 personen aanwezig waren, moeten wij vaststellen dat ook hier in de enquête sprake is van overrapportage. In werkelijkheid was ongeveer 12% van de leden aanwezig.

Er lijkt inderdaad wel enig verband te bestaan tussen de invloedsmogelijkheden die in de besluitvormingsprocedures aan de partijleden worden geboden en de mate waarin partijleden in de besluitvorming participeren. Binnen de PvdA werd vaker een afdelingsvergadering aan het conceptprogramma gewijd en bezochten ook meer partijleden een dergelijke afdelingsvergadering. Ook waren binnen de PvdA en D66 beduidend meer partijleden naar eigen zeggen betrokken bij de opstelling en indiening van amendementen dan binnen CDA en VVD. Voor wat betreft de opkomst op de Algemene Ledenvergadering kan D66 niet worden vergeleken met de andere partijen.

Of het zo is dat de hogere participatie in PvdA en D66 wordt

veroorzaakt door de ruimere invloedsmogelijkheden kunnen wij op grond van deze gegevens niet vaststellen. Mogelijk wordt in de partijcultuur van deze beide partijen meer nadruk gelegd op het belang van participatie door de leden, of wordt er in deze partijen meer waarde gehecht aan het verkiezingsprogramma dan binnen de beide andere partijen. De gegevens maken echter wel duidelijk dat de verschillen in participatie binnen de vier partijen aansluiten bij hetgeen wij op grond van de verschillen in invloedsmogelijkheden voor de leden in de procedures zouden verwachten.

De totstandkoming van de kandidatenlijst.

De vier grootste politieke partijen hanteren sterk uiteenlopende procedures voor de interne kandidaatstelling voor Tweede Kamerverkiezingen. In de PvdA verloopt de kandidaatstelling gedecentraliseerd. Door het gewestelijk bestuur (of door een gewestelijke onafhankelijke commissie) wordt uit de alfabetische groslijst een eerste voorkeursvolgorde bepaald. Vervolgens wordt dit voorstel naar de lokale afdelingen gezonden alwaar het in afdelingsvergaderingen aan de orde wordt gesteld. Daarna wordt de definitieve lijst, aan de hand van het voorstel van het gewestelijk bestuur, plaats voor plaats vastgesteld in een gewestelijke vergadering van afdelingsafgevaardigden.

In het CDA stelt het partijbestuur formeel een eerste voorkeursvolgorde van 100 namen vast. Vervolgens wordt een definitieve advieslijst vastgesteld in een vergadering van het partijbestuur, aangevuld met extra vertegenwoordigers van de regionale partijverbanden (kamerkringen). De lokale afdelingen moeten daarna een afdelingsvergadering houden waar de advieslijst ter discussie wordt gesteld. Na deze discussie kan elk ter vergadering aanwezig partijlid op een uitgereikt stembiljet een eigen voorkeursvolgorde van 100 kandidaten kenbaar maken. De optelling hiervan bepaalt de voorkeursvolgorde van de afdeling. De uiteindelijke kandidatenlijst wordt in beginsel vastgesteld door optelling van de voorkeursvolgordes van alle afdelingen, waarbij naar ledenaantal wordt gewogen.

In de VVD zijn het in eerste instantie de lokale afdelingen die elk afzonderlijk uit de namen op de groslijst een eerste voorkeursvolgorde bepalen. Vervolgens wordt binnen elk regionaal verband (kamercentrale) een gewogen gemiddelde van de afdelingsvoorkeuren berekend, hetgeen resulteert in een zogenaamde 'Moddermanlijst'. Mede op basis van deze Moddermanlijst stelt het bestuur van de kamercentrale een nieuwe voorkeursvolgorde op. Aan de hand van dit voorstel wordt de definitieve voorkeursvolgorde van de kamercentrale vastgesteld in een regionale vergadering van afdelingsafgevaardigden. Vervolgens wordt op basis van de gewogen voorkeuren van alle kamercentrales een nationale Moddermanlijst berekend. Aan de hand van deze lijst maakt het hoofdbestuur van de VVD een concept voor de definitieve kandidatenlijst. De lijst wordt vervolgens vrijwel definitief vastgesteld in de nationale verkiezingsraad die, voorzover het de stemgerechtigde leden betreft, bestaat uit afgevaardigden uit de kamercentrales.

De kandidaatstellingsprocedure van D66 bestaat in essentie uit één schriftelijke stemming onder alle leden. Elk lid kan aan de besluitvorming deelnemen door op het toegezonden stembiljet een eigen voorkeursvolgorde van kandidaten aan te geven en dit biljet per post te retourneren. De uitslag van deze poststemming is, met uitzondering van de keuze van de lijsttrekker, bepalend voor de definitieve kandidatenlijst.

Op basis van de formele procedures kunnen wij concluderen dat D66 zijn leden de meeste invloedsmogelijkheden biedt in de kandidaatstelling. Inmenging van 'hogerhand' vindt nauwelijks plaats.³¹ Bovendien vormt het thuis invullen en per post versturen van een stembiljet waarschijnlijk een lagere participatiedrempel dan het bezoeken van een afdelingsledenvergadering. De mogelijkheden van het gemiddelde lid van PvdA, CDA en VVD tot deelname aan de besluitvorming bestaan vooral uit participatie in de afdelingsvergadering over de volgorde van de kandidaten op de lijst. Van deze drie partijen kunnen de leden van het CDA op papier de grootste invloed in de kandidaatstelling uitoefenen. Zij worden immers ingescha-

keld aan het eind van het kandidaatstellingsproces. De besluitvorming in de afdelingen is daardoor direct bepalend voor de uiteindelijke volgorde van de kandidaten op de lijst. Het effect van de eigen rol in de besluitvorming is dientengevolge voor CDA-leden duidelijker zichtbaar dan voor de leden van de twee andere grote partijen. Dit betekent overigens niet dat de besluitvorming in de afdelingen in de praktijk ook altijd grote gevolgen heeft voor de samenstelling van de uiteindelijke kandidatenlijst. In 1986 bleek dit niet het geval te zijn.

Zowel in het CDA als binnen de VVD stellen de leden in de afdelingsvergadering een eigen voorkeursvolgorde van kandidaten vast. De besluitvorming op afdelingsniveau heeft daardoor meer gewicht in het totaal van de procedure dan die binnen de PvdA-afdelingen, waar wel wordt vergaderd over de ontwerp-kandidatenlijst van het gewestelijk bestuur, maar waar geen formele besluitvorming behoeft plaats te vinden. De afdelingen kunnen de uiteindelijke besluitvorming delegeren aan de afgevaardigden naar de gewestelijke vergadering waar de lijst wordt vastgesteld.

In de praktijk blijken lang niet alle afdelingen in een afdelingsledenvergadering aandacht te besteden aan de volgorde van kandidaten op de lijst. In het CDA vergaderde in 1986 84% van de afdelingen over dit onderwerp, in de VVD was dat 60% en in de PvdA slechts 39%. Deze verschillen komen overeen met hetgeen op grond van de verschillen in de formele procedures zou mogen worden verwacht. In de PvdA blijkt een zeer groot aantal afdelingen de besluitvorming inderdaad aan de gewestelijk afgevaardigden over te laten.

Als wij kijken naar het percentage leden dat zegt een dergelijke vergadering bezocht te hebben, dan blijkt de participatie onder CDA-leden hoger dan onder leden van PvdA en VVD. Van alle CDA-leden verklaarde ruim 20% op een vergadering over de volgorde van de lijst aanwezig te zijn geweest. In de PvdA werd niet alleen door minder

Tabel 7: percentage leden dat afdelingsvergadering over de volgorde van kandidaten op de lijst bijwoonde

	PvdA	CDA	VVD
In % van de leden die zeggen dat er in hun afdeling over dit onderwerp werd vergaderd	31.4	45.6	43.0
In % van alle leden	17.7	20.5	16.7

afdelingen over de kandidaatstelling vergaderd, in de afdelingen waar wel een dergelijke vergadering plaatsvond was de participatie bovendien lager dan in de beide andere partijen.

Een berekening op basis van de gegevens verstrekt door de afdelingssecretarissen leidt tot lagere schattingen. Volgens deze gegevens heeft in het CDA slechts een kleine 16% van alle leden een vergadering over de volgorde van kandidaten op de lijst bijgewoond. Voor VVD en de PvdA liggen de cijfers met respectievelijk 9% en 6% nog veel lager. In D66 was de deelname van partijleden aan de kandidaatstelling beduidend hoger. Ruim 36% van de leden nam aan de poststemming deel. De verwachting dat deelname aan de besluitvorming samenhangt met de mate waarin partijleden invloed uit kunnen oefenen, wordt door de gegevens ondersteund.

Conclusie

Voor succesvolle ledenwerving zouden politieke partijen vooral moeten inspelen op de behoefte van kiezers om steun te betuigen aan een partij of politieke stroming. Vrijwel alle leden van de drie grote politieke partijen noemen dit een belangrijk motief voor hun lidmaatschap. Ook de mogelijkheid om via een partij deel te nemen aan de politieke besluitvorming zou voor veel partijleden een belangrijke grond voor toetreding tot hun partij zijn geweest.

Uit onze onderzoeksresultaten blijkt dat in 1985/86 tussen de 22 en 27% van de leden van de drie grote partijen één of meer afdelingsvergaderingen bezocht. In het kader van de vaststelling

van het verkiezingsprogramma voor de Kamerverkiezingen van 1986 woonde 11 à 12 procent een afdelingsvergadering bij. Van de leden van D66 woonde ongeveer 12% de Algemene Ledenvergadering bij waarin over de amendementen werd beslist.

Met betrekking tot de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen bezocht tussen de 6 en 16% van de leden een afdelingsvergadering over de lijstvolgorde. Van de D66-leden nam ruim 36% deel aan de poststemming over de kandidatenlijst.

Wanneer partijen ernaar streven het participatieniveau onder hun leden te verhogen, kan een aanwijzing voor de daarvoor te volgen strategie worden gevonden in de opvattingen die leden hebben over de gang van zaken in de afdelingsvergaderingen en de redenen waarom leden geen afdelingsvergaderingen bezoeken. Onze onderzoeksresultaten onderstrepen in de eerste plaats dat een groot deel van het ledenbestand van de grote partijen eenvoudigweg niet de behoefte heeft om actief aan het partijleven deel te nemen - ook al gaf men vaak als reden voor lidmaatschap op dat men politieke invloed wilde uitoefenen. Dit neemt niet weg dat de 'partijcultuur' wel aan kritiek onderhevig is en dat veranderingen in dit opzicht wellicht de bereidheid van partijleden om op afdelingsniveau te participeren zouden kunnen bevorderen. De stelling dat afdelingsvergaderingen doorgaans door dezelfde mensen worden gedomineerd, wordt in alle partijen door een meerderheid van de leden onderschreven.

Een andere weg langs welke de participatiebereidheid van de leden kan worden gestimuleerd, zou kunnen bestaan uit vergroting van hun invloedsmogelijkheden. Een vergelijking tussen de grote partijen van de participatie van partijleden in de besluitvorming rond het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, laat zien dat de participatie hoger is naarmate de invloedsmogelijkheden voor de leden groter zijn.

noten

1. R.A. Koole, 'De transformatie van Nederlandse politieke partijen', in: Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1989, 19.
2. De Volkskrant, 25 februari 1988.
3. In 1987 betrok het CDA 79% van zijn inkomsten uit contributies, de PvdA 82% en de VVD 84%. R.A. Koole, 'Politieke Partijen', in H. Daalder, C.J.M. Schuyt (red.), Compendium voor politiek en samenleving in Nederland, Alphen aan den Rijn, 1988, A1100-123.
4. Momenteel ontvangen partijen slechts gerichte bijdragen van de overheid voor vormingsactiviteiten en het wetenschappelijk bureau. Daarnaast wordt indirect steun verleend door middel van toekenning van zendtijd voor politieke partijen.
5. E.E. Schattschneider, Party Government, New York, 1942, 64; I. Lipschits, 'Functies van politieke partijen', in: R.A. Koole (red.) Het belang van politieke partijen, Groningen, 1984, 13-22.
6. CBS, Statistiek der Verkiezingen 1986 Gemeenteraden, 's Gravenhage, 1987.
7. PvdA, Bewogen Beweging, sociaal-democratie als program en methode, Amsterdam, 1988, 54.
8. Lipschits op.cit.
9. R.B. Andeweg en G.A. Irwin, 'Politieke Participatie en Democratie', in: J.J.A. Thomassen (red.), Democratie, Alphen aan den Rijn, 1981, 200-213.
10. VVD: Notitie naar aanleiding van de bezoeken van het dagelijks bestuur aan de kamercentralebesturen, februari - juni 1987, 36.
11. Werkgroep Interne Partijorganisatie, Appèl en Weerklank, z.pl., 1983, 7.
12. Commissie C, Politiek à la Carte in plaats van Politiek als Dagschotel, een rapport over de organisatie van de Partij van de Arbeid, oktober 1987.
13. Meer gegevens over dit onderzoek, dat werd mogelijk gemaakt door financiële steun van NWO, in: M.L. Zielonka-Goei, Uitzicht op de Toekomst: De totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van

- 1986 (diss.), Delft, 1989, i.h.b. 8-12.
14. R.A. Koole en G. Voerman, 'Het Lidmaatschap van Politieke Partijen na 1945', in: Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1986, 115-176.
15. Ibid., 119.
16. Ibid., 122.
17. H.A. van Stiphout, 'Proeftuin der Democratie', Socialisme en Democratie, (1971) 436-459; Kommissie Interne Partijdemokratie, De Verhouding tussen Partijdemokratie, Kiezersdemokratie en Parlementaire Democratie, z.pl., z.j., 35; Commissie C, Politiek à la Carte in Plaats van Politiek als Dagschotel, z.pl., oktober 1987, 2; Bewogen Beweging, Amsterdam, 1988, 54.
18. G.H. Reusing, 'Participatie binnen politieke partijen op lokaal niveau', in: Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1989, 131-152.
19. Zie voor een meer uitgebreide beschrijving van deze onderzoeksresultaten: R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei, Zorgen voor Morgen? Participatie binnen Nederlandse Politieke Partijen, paper voor de workshop "De veranderende rol van politieke partijen" van het Politicologenetmaal, Enschedé, 18 en 19 mei 1989.
20. E. Kegge, 't Sousterrain der Politiek, Een onderzoek naar participatie van partijleden binnen het CDA, de PvdA en de VVD (doctoraalscriptie), Leiden, 1988.
21. M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De Achterban van Parlementariërs: Kiezers en Partijleden', Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen, 1988, 116-137.
22. I. Lipschits, 'De organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen', Acta Politica, 2 (1966/67), 265-296; Kommissie Interne Partijdemokratie, op. cit., 35; Commissie C, op. cit.
23. Het feit dat bepaalde groepen (de 'nieuwe vrijgestelden') gemakkelijker tijd kunnen investeren in partijactiviteiten dan anderen werd duidelijk naar voren gebracht in H. Daalder, Politisering en Lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek, Assen,

1974, 63. Ook: Herman Vuijsje, Nieuwe Vrijgestelden, Baarn, 1977 en: Bert Middel, De Nieuwe Elite van de PvdA, Groningen, 1976.

24. Op.cit., 57.

25. VVD: Notitie naar aanleiding van de bezoeken van het dagelijks bestuur aan de kamercentralebesturen, februari - juni 1987, 36.

26. Hoewel wij ons in het voorgaande beperkten tot de drie grootste partijen, betrekken wij in het volgende ook D66. De afwijkende besluitvormingsprocedures die binnen deze partij worden gehanteerd maken D66 in dit verband bijzonder interessant.

27. Een uitgebreide beschrijving en analyse van het verloop van de totstandkoming van de verkiezingsprogramma's van de vier grote partijen voor de Kamerverkiezingen van 1986 in M.L. Zielonka-Goei, op.cit.

28. Binnen de PvdA voorzien de formele procedures in twee afdelingsvergaderingen (over twee opeenvolgende versies van het conceptprogramma). In deze paper besteden wij uitsluitend aandacht aan de afdelingsvergadering over de eerste versie van het conceptprogramma, die vergelijkbaar is met de afdelingsvergaderingen over de conceptprogramma's van CDA en VVD.

29. Voor D66 beschikken wij niet over gegevens m.b.t. de activiteiten van en de participatie binnen de afdelingen.

30. Aan de leden van de PvdA werd gevraagd of zij een afdelingsvergadering over het verkiezingsprogramma hadden bijgewoond, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen de eerste of de tweede vergadering. In de vraag aan de afdelingssecretarissen werd dit onderscheid wél gemaakt. De hieronder weergegeven schattingen van afdelingssecretarissen hebben betrekking op de eerste (en belangrijkste) vergadering. De opgave van de leden zelf kan zowel betrekking hebben op de eerste als op de tweede vergadering.

31. Sinds 1986 geeft een onafhankelijke commissie wel een stemadvies aan de leden.

DE BREKER BETAALT

De kabinetscrisis van 2 mei 1989

H. Anker en E. Oppenhuis

Inleiding

De belangrijkste politieke gebeurtenis van 1989 was zonder twijfel de val van het kabinet-Lubbers II. Op 2 mei kon de Tweede Kamerfractie van de VVD zich niet vinden in de financiering van het Nationaal Milieubeleidsplan en zegde het vertrouwen in de regering op. Op 6 september vonden vervolgens vervroegde verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats. Bij deze verkiezingen consolideerde het CDA haar succes van 1986, ging de PvdA licht achteruit, won D66 in vergelijking met 1986 drie zetels en moest de VVD vijf zetels prijsgeven. Op de verkiezingsavond had VVD-leider Voorhoeve reeds een eenvoudige verklaring voor het teleurstellende verkiezingsresultaat van zijn partij:

"De kiezer heeft ons laten merken de crisis en de onrust in de partij daarna, niet te waarderen."

In deze bijdrage zal worden nagegaan welke invloed de kabinetscrisis heeft gehad op de electorale verhoudingen in Nederland. Voor de vier 'grote' partijen - de regeringspartijen CDA en VVD en de oppositiepartijen PvdA en D66 - zullen wij onderzoeken of zich onmiddellijk na de kabinetscrisis wezenlijke veranderingen in de kiezerssteun hebben voorgedaan. Naast de onmiddellijke effecten van de crisis, zullen wij tevens

aangeven of, en in welke mate deze effecten nog hebben door-
gewerkt in de uitslag van de Kamerverkiezingen van september.

Omdat de val van een kabinet nooit op zich zelf staat, zullen we eerst de verhoudingen tussen de coalitiepartners CDA en VVD tijdens het tweede kabinet Lubbers schetsen. Daarna bespreken we meer in detail de gebeurtenissen rondom de kabinetscrisis. Vervolgens zullen we ons richten op de ontwikkeling van de electorale voorkeuren van elk van de 'grote' politieke partijen. Tenslotte volgt de eindconclusie.

Het kabinet Lubbers-II¹

Bij de verkiezingen van 21 mei 1986 behaalde het CDA, mede dankzij het zogenaamde 'Lubbers-effect', een winst van 9 zetels ten opzichte van 1982 en kwam daarmee uit op 54 zetels. Het CDA werd hiermee de grootste partij van Nederland. De VVD daarentegen leed een gevoelig verlies en ging terug van 36 naar 27 zetels. De coalitie van CDA en VVD - door beide partijen tot inzet van de verkiezingen gemaakt - behield daarmee weliswaar haar meerderheid, maar zag de onderlinge krachtsverhoudingen drastisch gewijzigd.

Het slechte verkiezingsresultaat van de VVD, in combinatie met de eindeloze reeks van incidenten tijdens de rit van het kabinet Lubbers-I,² kostte Nijpels de dag na de verkiezingen het leiderschap van de partij. Daarmee ontstond een machtsvacuüm dat pas eind juni na hevige interne strijd werd opgevuld door middel van een tweehoofdig leiderschap: Voorhoeve als voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer en De Korte als vice-premier in het nieuw te vormen kabinet Lubbers-II. Deze vorm van leiderschap kwam bekend te staan als 'strategisch duolisme' en leek de VVD na een reeks van tumultueuze maanden eindelijk in wat rustiger vaarwater te brengen. De leiderschapscrisis binnen de VVD vertraagde het tempo van de kabinetsformatie enigszins, maar desalniettemin kon de formatie binnen de voor Nederlandse begrippen betrekkelijk

korte periode van 52 dagen worden afgerond.³ De samenstelling van het kabinet Lubbers-II weerspiegelde de gewijzigde electorale krachtsverhoudingen: de verhouding van het aantal ministersposten tussen CDA en VVD was niet langer 8:6, maar 9:5. Het kabinet Lubbers-II werd op 14 juli 1986 beëdigd.

Het eerste haarscheurtje in de coalitie werd zichtbaar in december 1986. VVD-minister De Korte veroordeelde het voorgenomen bezoek van koningin Beatrix aan de Japanse keizer Hirohito, nog voordat deze zaak binnen het kabinet was doorgesproken. Lubbers zette De Korte in de hoek met de woorden "eens, maar niet weer." De rol van De Korte als politiek leider van de VVD was hiermee zo goed als uitgespeeld. Meer en meer gold Voorhoeve als de enige leider van de VVD. Menige VVD-sympathisant hoopte echter op een come-back van de charismatische oud-leider Wiegel - en de laatste spande zich niet erg in om speculaties over een eventuele terugkeer de kop in te drukken.

De eerste electorale test voor de coalitie werd gevormd door de Provinciale Statenverkiezingen op 18 maart 1987. Uit de uitslag bleek dat, vergeleken met het verkiezingsresultaat van 1986, de electorale steun voor elk van de regeringspartijen was afgenomen. Oppositieleider Kok interpreteerde de uitslag als een "gele kaart" voor het kabinetsbeleid. De coalitie behaalde overigens net voldoende Statenzetels om op 9 juni de meerderheid in de Eerste Kamer te behouden en daarmee een staatsrechtelijk novum (een meerderheid voor de oppositiepartijen in de Senaat) te voorkomen. Naast de min of meer gebruikelijke conflicten tussen regering en oppositie, deden zich in de loop van het jaar ook enkele aanvaringen voor tussen de coalitiepartners onderling (financieel beleid, gezondheidszorg en kerntaken). Het kabinet kwam daardoor echter niet in gevaar. Zelfs de zeer forse kritiek op de CDA-ministers Braks (visfraude) en Deetman (studiefinanciering) deed het kabinet niet wankelen, ook al beleefden enkele VVD-ers veel plezier aan het 'afbranden' van Deetman.

Vanaf de zomer van 1988 trad een duidelijke verslechtering op in de relatie tussen VVD en CDA. Begin juni kwamen Lubbers en Voorhoeve met elkaar in aanvaring naar aanleiding van het kamerdebat over het zogenaamde 'WIR-lek' (de voorkennis bij het bedrijfsleven dat de Wet op de Investeringsrekening spoedig zou worden afgeschaft). Lubbers voelde zich in zijn politieke integriteit aangetast door de suggestie van de VVD dat hij persoonlijk betrokken zou zijn geweest bij het uitlekken van de WIR-informatie. De premier bestempelde de beschuldigingen als "politiek vandalisme", maar volgens Voorhoeve streed Lubbers slechts "tegen een hersenschim."

Een frontale botsing tussen de twee politici vond plaats op 24 september. Aanleiding daartoe was het eindrapport van de in mei ingestelde parlementaire commissie voor het onderzoek naar de besluitvorming rond het nieuwe paspoort. Het beleid van Van Eekelen (VVD) en Van der Linden (CDA) werd daarin beoordeeld als "gebrekkig, chaotisch, onvoldoende en nalatig". Beiden traden na enige aarzeling begin september af. Op 20 september, tijdens het Kamerdebat naar aanleiding van het enquêterapport, stelden de twee regeringsfracties zich zeer kritisch op tegenover het kabinet. CDA en VVD namen pas gas terug nadat Lubbers met een kabinetscrisis dreigde. De verhouding tussen Lubbers en Voorhoeve bereikte een dieptepunt toen Voorhoeve op de VVD-partijraad van 24 september Lubbers naar aanleiding van het paspoortdebat aftekende als een "onverantwoordelijke spookrijder" aan het stuur van de kabinetsbus. Had Voorhoeve niet krachtig aan de rem getrokken dan was de bus in de sloot beland. Weliswaar wist Voorhoeve met deze vergelijking zijn prestige binnen eigen kring aanzienlijk te vergroten, maar de relatie tussen Lubbers en Voorhoeve leek voorgoed bedorven.

In de hieropvolgende periode veranderde er maar weinig aan de verhouding tussen de twee coalitiepartners. Eind januari werden de twee van Breda zonder partijpolitieke problemen vrijgelaten. De euthanasiekwestie en de problemen rondom de mogelijke invoering van commerciële televisie sleepten zich op bekende

wijze voort.

De kabinetscrisis van 2 mei

Halverwege april werd bekend tot welke lastenverhogingen de financiering van het Nationaal Milieubeleidsplan zou leiden. De VVD-fractie stelde zich aanvankelijk achter het kabinet op, maar kwam eind april op haar standpunt terug, mede onder invloed van krantekoppen dat de autorijder de dupe zou worden van de voorgenomen afschaffing van het reiskostenforfait. Daarna ging het snel. Toen bleek dat de VVD-ministers volhardden in hun steun voor de kabinetsplannen, ontstond er al gauw een crisissfeer op het Binnenhof. De VVD-fractie stuurde, gesteund door haar partijbestuur, regelrecht op een kabinetscrisis aan. Premier Lubbers deed nog een indringend beroep op de VVD om "nog eens goed na te denken", maar het mocht niet baten: op 2 mei viel het tweede kabinet Lubbers. Een dag na de val van het kabinet stelde Voorhoeve een lijmpoging voor. Dit kwam echter niet geloofwaardig over omdat in de publieke opinie de schuld voor de val van het kabinet reeds bij de VVD was gelegd. Binnen de VVD werd schuld aan de crisis ontkend of werd de vinger gewezen in de richting van de direct verantwoordelijken voor het milieuplan, de VVD-ministers Nijpels en Smit-Kroes. Op 10 mei, ruim een week na de kabinetscrisis, maakte Smit-Kroes bekend dat zij de politiek "in het belang van de VVD" zou verlaten. De populaire Nijpels wilde echter van geen wijken weten en bleef nadrukkelijk beschikbaar voor de VVD-kandidatenlijst. Binnen de partij barstte een heftige discussie los rond de positie van Nijpels welke tot grote verdeeldheid leidde. Begin juni bleek Nijpels in de gewesten over voldoende steun te beschikken voor een hoge positie op de lijst en was zijn politieke hachje gered. Een gedetailleerd overzicht van de gebeurtenissen kort voor, tijdens en na de val van het kabinet is te vinden in de appendix.

Data

De data die we voor het onderzoek naar de electorale gevolgen

van de kabinetscrisis gebruiken zijn de NIPO-weekpeilingen naar politieke voorkeuren.⁴ Iedere week vraagt het NIPO een voor het Nederlandse electoraat representatieve groep Nederlanders op welke partij zij zouden stemmen indien er morgen verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden zijn. De uit de vraaggesprekken verkregen gegevens worden door het NIPO gewogen op basis van achtereenvolgens sexe en leeftijd, links-rechtsverdeling van het electoraat en stemgedrag bij de vorige verkiezing. Van iedere wekelijkse enquête gebruiken wij uitsluitend de totaalcijfers van de partijvoorkeuren van de onder-vraagde respondenten. Beschouwd over een groot aantal weken leveren deze cijfers voor elk der partijen een reeks percentages op die de ontwikkeling van de electorale steun voor de desbetreffende partij weergeeft (zie figuur 1). De door ons gebruikte (tijd)reeksen beginnen op 8 januari 1979 en eindigen in de laatste week van 1989. Een belangrijk kenmerk van de NIPO-peilingen is dat zij zeer vaak en met korte tussenpozen worden verricht. Dit levert twee belangrijke voordelen op: ten eerste kan door de vaste tijdsintervallen bij het onderzoek naar de electorale effecten van de kabinetscrisis gebruik worden gemaakt van een relatief eenvoudige en tevens zeer krachtige vorm van tijdreeksanalyse.⁵ Een tweede voordeel is dat naarmate het tijdsinterval tussen twee waarnemingen kleiner wordt (bijvoorbeeld weken in plaats van maanden), gebeurtenissen meer gedetailleerd op hun effect onderzocht kunnen worden.

De electorale effecten van de val van het kabinet

In deze paragraaf zullen wij onderzoeken welke invloed de val van het kabinet en de direct daaropvolgende gebeurtenissen hebben gehad op de electorale verhoudingen in Nederland. We zullen beginnen met een beschrijving van de ontwikkeling in de verdeling van de partijvoorkeuren gedurende het kabinet Lubbers-II. In figuur 1 hebben wij ter illustratie een gedeelte van de door ons gebruikte reeksen grafisch weergegeven. De reeksen beslaan de periode vanaf de eerste week na de verkiezingen van 1986 tot aan de laatste week van 1989.⁶ In de figuur

Figuur 1: grafische weergave electorale ontwikkeling CDA, PvdA, VVD en D66, 1986-1989

zijn bovendien drie belangrijke momenten aangegeven, te weten de beëdiging van het kabinet Lubbers-II, de val van het kabinet en de daaropvolgende vervroegde Kamerverkiezingen van 6 september.

Uit figuur 1 blijkt dat gedurende de periode Lubbers-II de omvang van de electorale aanhang van de diverse partijen vrij stabiel is gebleven. Plotselinge niveauverschillen zoals die bijvoorbeeld tijdens de rit van het eerste kabinet Lubbers konden worden aangetroffen doen zich eigenlijk niet of nauwelijks voor.⁷ De omvang van de electorale aanhang van de VVD is vrij stabiel en fluctueert rond 15 procent. Vanaf de eerste maanden van 1989 tekent zich een beginnend herstel voor de VVD af. Op het eerste gezicht loopt de VVD slechts beperkte averij op door de val van het kabinet: weliswaar daalt de aanhang, maar net als de effecten van zo vele andere politieke gebeurtenissen, lijkt ook dit effect slechts tijdelijk van aard.⁸

Ook de aanhang van D66 kenmerkt zich door grote stabiliteit.

De hoogte van de kiezerssteun bedraagt ongeveer 6 procent. Enkele weken na de verkiezingen echter, neemt de electorale aanhang van D66 plotseling flink toe. Een causaal verband met de ontwikkelingen tijdens de kabinetsformatie ligt hier voor de hand.⁹ Het CDA beschouwde D66 tijdens de formatie als een "risico" voor het evenwicht binnen de nieuw te vormen centrum-linkse coalitie. Voor D66 restte weinig anders dan zich uit de formatiebesprekingen terug te trekken. Volgens D66-leider Van Mierlo waren de Democraten het slachtoffer geworden van de arrogantie van het CDA.

Bij het CDA doen zich wat meer uitgesproken niveauveranderingen voor. Gedurende het eerste jaar van het kabinet Lubbers-II zijn CDA en PvdA ongeveer even groot en is onduidelijk welke partij zich de grootste van het land mag noemen. Hierna volgt een periode waarin het CDA beduidend kleiner is dan de PvdA. Met de val van het kabinet komt daaraan een einde en is het CDA voor het eerst sinds enkele jaren weer de grootste partij in de opiniepeilingen.

Tenslotte blijkt uit figuur 1 dat de kiezerssteun voor de PvdA gedurende lange tijd rond de 35 procent fluctueert. Vanaf het begin van 1989 neemt de electorale aanhang echter geleidelijk af. Deze afname laat zich niet eenvoudig verklaren uit gebeurtenissen die zich in de politieke arena hebben afgespeeld.

Methode

De visuele inspectie van de in figuur 1 afgebeelde reeksen levert weliswaar interessante informatie op, maar is in een aantal andere opzichten tamelijk onbevredigend. De reeksen kenmerken zich door nogal wat korte termijn-fluctuaties. Voor een deel weerspiegelen dergelijke fluctuaties 'echte' verschuivingen in de verdeling van partijvoorkeuren, maar voor een ander deel zijn zij het gevolg van toevalsfactoren.¹⁰ Het risico van een visuele inspectie is dat veranderingen die het gevolg zijn van toevalsfactoren ten onrechte geïnterpreteerd worden als 'echte' veranderingen. Een tweede bezwaar is dat het op basis van de figuur nauwelijks mogelijk is verantwoorde uitspraken

te doen over de vorm van de eventuele effecten van de kabinetscrisis. Zijn de effecten tijdelijk of zijn ze blijvend? Treden de effecten abrupt op of duurt het enige tijd voordat zij zich volledig openbaren? Deze bezwaren kunnen worden ondervangen door gebruik te maken van een statistische techniek die bekend staat onder de naam ARIMA.¹¹ Door ARIMA-modellen op een specifieke manier te gebruiken - zogenaamde 'interventie-analyse' - kunnen hypothesen omtrent de vorm en intensiteit van de electorale invloed van vooraf gespecificeerde gebeurtenissen op statistisch verantwoorde wijze worden getoetst. Voor elk van de vier 'grote' partijen hebben wij dergelijke interventie-analyses uitgevoerd. De resultaten bespreken wij hieronder.

Resultaten

Uit de door ons verrichte analyses blijkt dat de PvdA en D66 geen electoraal voordeel, maar ook geen nadeel van de kabinetscrisis hebben ondervonden.¹² In tegenstelling tot wat wel eens beweerd wordt, hebben de oppositiepartijen niet geprofiiteerd van de onenigheid tussen de regeringspartners.

Voor de regeringspartijen CDA en VVD zijn echter wèl effecten van de crisis waarneembaar. Voor beide partijen blijkt er zelfs sprake te zijn van 'permanente' effecten. Dit zijn effecten die enkele weken nadat de gebeurtenis heeft plaatsgevonden niet zijn weggeëbd.¹³ Bovendien geldt voor beide partijen dat het enige tijd duurt voordat de effecten zich in volle omvang hebben gemanifesteerd. In de tabellen 1 en 2 is de omvang van de effecten voor respectievelijk de VVD en het CDA gerapporteerd. Omdat de effecten permanent zijn, maken we in de tabellen een onderscheid naar het 'weekeffect' en het tot op dat moment totaal opgebouwde effect vanaf de val van het kabinet, het 'cumulatieve effect.'

Uit tabel 1 blijkt dat de VVD in de eerste week na de val van het kabinet 1.7% van haar electorale aanhang verliest. Deze afname is zeer waarschijnlijk het directe gevolg van het VVD-besluit om het kabinet te laten vallen. Het is bovendien niet

uitgesloten dat het nogal ongeloofwaardige voorstel van Voorhoeve om de breuk binnen het kabinet te lijmen mede aan het verlies heeft bijgedragen.¹⁴

De afname van de aanhang van de VVD blijft geenszins beperkt tot de eerste week na de kabinetscrisis. In de tweede week na de crisis, de week van 9 mei tot 14 mei, verliest de partij, waarschijnlijk onder

Tabel 1. Effecten van de val van het kabinet en de daaropvolgende gebeurtenissen op de electorale aanhang van de VVD.¹⁵

week	effect	cumulatief effect
1 - 7 mei	-1.7	-1.7
8 - 14 mei	-0.9	-2.6
15 - 21 mei	-0.4	-3.0
22 - 28 mei	-0.2	-3.2
29 mei - 4 juni	-0.1	-3.3

Leesvoorbeeld: In de week van 15 tot 21 mei verliest de VVD ten opzichte van de daaraan voorafgaande week 0.4 procent; het cumulatieve verlies bedraagt inmiddels 3.0 procent.

invloed van de ruzie rond Nijpels en Smit-Kroes, bijna een vol procent, waarmee de totale electorale schade oploopt tot 2.6%. Hierna verloopt de afname een stuk langzamer.

De gehele periode vanaf de val van het kabinet tot aan de eerste week van juni resulteert in een totaal verlies van 3.3% in de electorale aanhang van de VVD. Dit verlies is permanent: door de kabinetscrisis wordt de VVD structureel zo'n vijf zetels teruggeworpen.

Tabel 2. Effecten van de val van het kabinet en de daaropvolgende gebeurtenissen op de electorale aanhang van het CDA.¹⁶

week	effect	cumulatief effect
1 - 7 mei	+0.7	+0.7
8 - 14 mei	+0.6	+1.3
15 - 21 mei	+0.5	+1.8
22 - 28 mei	+0.4	+2.2
29 mei - 4 juni	+0.3	+2.5

Uit tabel 2 blijkt dat de kabinetscrisis het CDA, althans in electorale termen, geen windeieren heeft gelegd. In tegenstelling tot het verlies van de VVD komt het grootste deel van deze winst niet onmiddellijk na de val van het kabinet tot stand. In een langzaam maar gestaag tempo bouwt het CDA een forse winst op. De totale toename van de electorale aanhang van het CDA bedraagt uiteindelijk 2.5%, omgerekend is dat goed voor bijna vier zetels. Waar komt deze CDA-winst nu vandaan? Deze vraag kan met behulp van de hier gebruikte gegevens niet worden beantwoord.¹⁷ Uit eerder verricht kiezersonderzoek is echter bekend dat kiezers in Nederland frequent van partijvoorkeur veranderen, maar dat zulke veranderingen beperkt blijven tot partijen die, in termen van links-rechts, ideologisch aan elkaar verwant zijn.¹⁸ Voor VVD-aanhangers betekent dit dat het CDA de meest interessante alternatieve partijvoorkeur vormt.¹⁹ Onze tentatieve conclusie luidt dan ook dat een groot deel van de winst van het CDA afkomstig is van de VVD.

Tenslotte zullen wij kort aangeven in welke mate de kabinetscrisis de uitslag van de verkiezingen van 1989 kan hebben beïnvloed. Het verlies van de PvdA en de winst van D66 ten opzichte van 1986 kunnen niet direct verklaard worden uit de val van het kabinet. Voor beide partijen dient een verklaring elders gezocht te worden. In de aanloop naar de verkiezingen heeft het CDA de na de kabinetscrisis verkregen extra kiezerssteun niet meer uit handen gegeven en prolongeerde daardoor het resultaat van 1986. Uit de verkiezingsuitslag blijkt dat de VVD er in de loop van de campagne niet meer in geslaagd is

de als gevolg van de kabinetscrisis opgelopen electorale schade goed te maken. De geluiden binnen de VVD vlak na de val van het kabinet dat de partij wellicht in staat zou zijn de crisis aan de kiezers uit te leggen, zijn te optimistisch geweest.

Conclusie

In dit artikel hebben wij onderzocht welke invloed de val van het kabinet Lubbers-II op 2 mei en de direct daaropvolgende gebeurtenissen hebben gehad op de electorale krachtsverhoudingen in Nederland. De VVD verloor ruim 3 procent van haar electorale aanhang. De aanhang van het CDA nam toe met 2½ procent. De oppositiepartijen PvdA en D66 profiteerden niet van de kabinetscrisis.

Voor zowel de VVD als het CDA zijn de effecten van blijvende aard. De effecten voor de beide partijen zijn echter op verschillende wijzen tot stand gekomen. Meer dan de helft van het verlies van de VVD manifesteert zich in de eerste week na de val van het kabinet. De verdeeldheid binnen de partij daarna heeft verder aan het verlies bijgedragen. De winst van het CDA is minder abrupt dan het verlies van de VVD, en komt op meer geleidelijke wijze tot stand. Het grootste deel van de winst komt daardoor niet onmiddellijk, maar enkele weken na de val van het kabinet tot stand.

De val van het tweede kabinet Lubbers heeft de verkiezingsuitslag van 1989 sterk beïnvloed. Het verlies van de VVD is voor een zeer groot deel terug te voeren op de kabinetscrisis. Voorhoeve's verklaring voor het verlies van de VVD - de kiezer zou de kabinetscrisis en de onrust daarna binnen de VVD niet hebben gewaardeerd - is juist gebleken. Door de kabinetscrisis prolongeerde het CDA haar electorale succes van 1986. Zonder crisis was zij daar wellicht niet toe in staat geweest. Het verlies van de PvdA en de winst van D66 kunnen niet verklaard worden uit de kabinetscrisis.

Appendix

week 4 april - 10 april

VVD-minister De Korte van Economische Zaken maakt vertrouwelijk overleg over het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP) vroegtijdig openbaar. Premier Lubbers boos op De Korte. De Korte: "Ik ben boos, verbijsterd. Dit is slecht voor de coalitie."

-----**week 11**

april - 17 april

CDA-minister Ruting van Financiën verzet zich tegen lastenverhogingen voor burgers en bedrijfsleven als financiering voor het NMP.

-----**week 25**

april - 1 mei

Het NMP wordt inzet van politieke strijd. Onder invloed van haar boze achterban verzet de VVD-fractie zich tegen de voorgestelde heffingen in het NMP. Daarmee ontstaat een tegenstelling tussen de VVD-fractie en VVD-ministers in het kabinet. Aan het einde van de week wordt duidelijk dat de VVD-fractie op een kabinetscrisis aanstuurt. Verbijstering en ongeloof bij politieke waarnemers. De VVD zou in staat van "ontredde" verkeren.

-----**week 2**

mei - 8 mei

Het partijbestuur van de VVD en de kamercentrales steunen de VVD-fractie. Lubbers: "Denk nog een keer na." Het tweede kabinet Lubbers valt. PvdA-leider Kok maakt bekend dat zijn partij klaar is voor een rol in de regering. De VVD zegt de crisis aan de kiezers te kunnen uitleggen. Vervroegde verkiezingen op 6 september. De VVD adviseert als enige aan koningin Beatrix een lijmpoging tussen VVD en CDA.

-----**week 9**

mei - 15 mei

Verharding tegenstelling tussen VVD-minister Smit-Kroes van Verkeer en Waterstaat en de VVD-fractie. Positie minister Nijpels van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu binnen VVD omstreden. De VVD-top laat Smit-Kroes vallen.

Smit-Kroes stapt uit de politiek om "de VVD te helpen." VVD-afdelingen, vooral die in het zuiden, steunen Nijpels.

-----week 16
mei - 22 mei

Grote verdeeldheid binnen de VVD of Nijpels de schuld moet krijgen van de tegenstelling tussen Kamerfractie en bewindslieden over de financiering van het milieubeleid. Wellicht pas duidelijkheid op 10 juni wanneer de kamercentrales de lijstvolgorde vast stellen. De partijraad van de VVD slaagt er niet in de VVD-ministers te dwingen hun standpunt te herzien. Voorhoeve geeft toe dat de verdeeldheid binnen de VVD voortduurt. PvdA presenteert verkiezingsprogramma 'Kiezen voor kwaliteit'.

-----week 23
mei - 29 mei

Verscherping van het conflict over Nijpels. De voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van de VVD, Luteijn, geeft de ministers Smit-Kroes en Nijpels de schuld van de VVD-malaise en verlangt dat Nijpels zich openlijk distantieert van het kabinetsbesluit over het reiskostenforfait. Oud-minister Winsemius waarschuwt dat het laten vallen van Nijpels niet aan de kiezers valt uit te leggen. Voorhoeve steunt Nijpels in een poging de eenheid binnen de VVD te herstellen. Officiële presentatie van het NMP.

-----week 30
mei - 5 juni

Voorhoeve enthousiast over CDA-verkiezingsprogramma.

-----week 6
juni - 12 juni

Nijpels hoog op VVD-lijst voor verkiezingen in september.

noten

1. De in deze paragraaf gepresenteerde informatie is afkomstig uit de Jaarboeken 1986, 1987, 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, de Volkskrant en de Telegraaf.

2. Zie voor een overzicht van de meest belangrijke incidenten tijdens het kabinet Lubbers-I R.B. Andeweg, 'De kabinetsformatie 1986', in: Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Groningen, 1987, blz. 83-98.
3. Zie voor een uitgebreide bespreking van het verloop van de kabinetsformatie van 1986 R.B. Andeweg, op. cit.
4. Wij zijn het NIPO zeer erkentelijk voor het ter beschikking stellen van de relevante gegevens, in het bijzonder de zeer recente gegevens van 1989.
5. Zie ook C. van der Eijk en R. Weber, 'Notes on the empirical analysis of cyclical processes', in: European Journal of Political Research, jg. 15 (1987), blz. 271-280.
6. De in deze figuur afgebeelde reeksen sluiten exact aan op de reeksen zoals afgebeeld in C. van der Eijk, H. Anker en E. Oppenhuis, 'Veranderingen in kiezersvoorkeuren', in: C. van der Eijk en Ph. van Praag jr. (red.), De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986. Amsterdam, 1987.
7. Zie voor een bespreking van deze niveauverschillen C. van der Eijk, H. Anker en E. Oppenhuis, op. cit.
8. Zie voor een illustratie van de aanwezigheid van tijdelijke electorale effecten onder andere J. Mueller, War, Presidents, and Public Opinion. New York, 1973; H. Norpoth, 'Guns and butter and government popularity in Britain', in: American Political Science Review, jg. 81 (1987), blz. 949-959; C. van der Eijk, H. Anker en E. Oppenhuis, op. cit.; en H. Anker en E. Oppenhuis, 'De Partij van de Arbeid en de ziekwet. Een empirisch onderzoek naar de invloed van de ziekwetplannen op de electorale aanhang van de PvdA in 1982', in: Acta Politica, jg. 24 (1989), blz. 287-299.
9. Deze hypothese zal in deze bijdrage niet worden onder-

zocht.

10. Toevalsfactoren zijn bij het gebruik van (toevals)steekproeven onvermijdelijk. Zie voor een gedetailleerde bespreking van de rol van toeval bij opiniepeilingen R.B. Andeweg, Tussen steekproef en stembus. Beschouwingen over verkiezingspeilingen naar aanleiding van de discrepantie tussen de peilingen en de verkiezingsuitslag van 21 mei 1986. Leiden, 1988.

11. Wij zullen hier niet op de details van ARIMA ingaan, maar verwijzen de lezer naar onder anderen H. Anker en E. Oppenhuis, op. cit. of, voor een meer uitgebreide behandeling, R. McCleary en R.A. Hay jr., Applied time series analysis for the social sciences. Beverly Hills, 1980.

12. In ARIMA-termen: voor geen van beide partijen werden interpreteerbare omega's en delta's gevonden.

13. Bij een permanent effect leidt de invloed van een gebeurtenis tot een structurele verandering in de omvang van de kiezerssteun voor een partij. Zo komt bij een negatief permanent effect een partij op een structureel lager niveau te liggen dan voor de gebeurtenis. Wil een partij weer terugkomen op haar oude nivo dan zal zij eerst het verlies als gevolg van deze gebeurtenis moeten compenseren. Voor tijdelijke effecten geldt dat niet: de werking van deze effecten zijn na enkele weken volledig verdwenen en de partij komt zonder extra inspanningen weer terug op haar oude nivo.

14. Met behulp van de hier gebruikte gegevens kunnen we geen uitspraak doen over welke van deze twee gebeurtenissen de meeste invloed heeft gehad. Daarvoor zouden we dagpeilingen in plaats van weekpeilingen nodig hebben.

15. Het gebruikte ARIMA-model voor de VVD-reeks is een (0,1,1)-model. De waarde van de MA-parameter is 0.66

($t=21.0$). De omega(nul)-parameter bedraagt -1.7 ($t=-2.3$). De delta-parameter is 0.55 ($t=2.4$).

16. Het gebruikte ARIMA-model voor de CDA-reeks is een (0,1,1)-model. De waarde van de MA-parameter is 0.65 ($t=20.5$). De omega(nul)-parameter bedraagt $+0.7$ ($t=1.7$). De delta-parameter is 0.86 ($t=8.2$).

17. Hiervoor zijn op meer dan één tijdsmoment gemeten individuele voorkeuren vereist (zogenaamde paneldata). Onder de netto-veranderingen zoals die uit de NIPO-weekpeilingen naar voren komen gaan allerlei kiezersstromen schuil die zonder panelgegevens niet te achterhalen zijn. Zo leidt bijvoorbeeld de verandering van één kiezer van de VVD naar de PvdA, en één kiezer van de PvdA naar het CDA netto tot verlies voor de VVD, winst voor het CDA en winst noch verlies voor de PvdA. In de weekpeilingen wordt behalve naar stemvoorkeur ook gevraagd of, en op welke partij men bij de verkiezingen van 1986 heeft gestemd. Dit betekent dat de NIPO-peilingen impliciet informatie bevatten over twee verschillende tijdsmomenten en derhalve als paneldata zouden kunnen worden opgevat. Wij verwerpen dit echter om de volgende twee redenen: (1) uit ander onderzoek is bekend dat vragen over stemgedrag bij eerdere verkiezingen notoir onbetrouwbare antwoorden opleveren (zie Van der Eijk & Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement*, Amsterdam, 1983) en (2) de tijdsmomenten waarop de gegevens betrekking hebben liggen dermate ver uit elkaar dat eventuele verschillen tussen het stemgedrag bij de verkiezingen van 1986 en de huidige stemvoorkeur nooit eenduidig toegeschreven kunnen worden aan specifieke gebeurtenissen zoals bijvoorbeeld de val van het kabinet Lubbers-II. Dezelfde bezwaren gelden ook voor de zogenaamde 'schaduwverkiezingen', zoals die bij de verkiezingen van 1989 door het bureau Intomart zijn gehouden.

18. Zie C. van der Eijk en B. Niemöller, op. cit.

19. Zie ook J.N. Tillie, Party competition and party potential. Empirical conditions for vote-maximizing strategies. Paper presented for the Joint Sessions, ECPR, Amsterdam, 1987. Het is eveneens mogelijk dat een deel van de VVD-aanhang in het geheel niet meer weet op welke partij te stemmen. Hiervoor bestaan echter weinig empirische aanwijzingen.

POLITICI IN DE PERIFERIE

Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

Bij de vervroegde verkiezingen van 6 september 1989 namen naast de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen nog 17 partijen deel. Slechts één van hen, de Lijst-Janmaat ofwel de Centrum-Democraten, slaagde er in tot de Kamer door te dringen, de rest strandde in het voorportaal.

Waarom zou men aandacht besteden aan deze partijen in de periferie van ons politiek bestel? In de eerste plaats kan men vanuit de periferie een nieuw inzicht krijgen in het systeem, zoals men Nederland beter leert kennen door niet alleen in Den Haag maar ook in Hoogezand en Heerlen rond te kijken. Waarom weten sommige nieuwe partijen in één keer de kiesdrempel te halen en andere na vijf keer nog niet? Zijn er 'onbetaalde rekeningen' die de nieuwkomers aan de gevestigde partijen presenteren? Dragen randpartijen bij tot politieke vernieuwing, ontwikkelen ze nieuwe ideeën of komen ze op voor vergeten belangengroepen?

In de tweede plaats kan men zich afvragen waarom telkens weer nieuwe partijen worden opgericht en sommige randpartijen al meer dan tien jaar bezig zijn, zonder veel kans op een plaats in het parlement. Wat beweegt die politici in de periferie, die soms al hun tijd aan politiek besteden maar - in tegenstelling tot hun collegae aan het Binnenhof - geen invloed en

inkomen daarvoor terug krijgen en er meestal juist geld op toe leggen?

In dit artikel wordt het verschijnsel randpartij vanuit beide invalshoeken gezien, vanuit het politiek systeem en vanuit de persoon die een randpartij leidt. Daartoe wordt gebruik gemaakt van interviews en van schriftelijk materiaal - programma's, pamfletten en krantenknipsels.¹

2. over de drempel van het systeem

In 1989 stonden in Nederland 64 partijen ingeschreven bij de Kiesraad. Slechts 25 daarvan namen aan de Tweede Kamerverkiezingen deel, waarvan 8 al in de Kamer vertegenwoordigd waren. De overige 39 beschikten niet over geld voor een waarborgsom, achtten hun kansen te gering of bestonden slechts op papier.²

Van de 17 randpartijen die wel een waarborgsom stortten, haalde één met 0,9% van de geldige uitgebrachte stemmen een zetel; twee kwamen enigszins in de buurt (met 0,4%), de overige moesten het doen met 0,2% of minder. Had men voor de verkiezingen deze uitkomsten kunnen voorzien? Om die vraag te beantwoorden lijkt het raadzaam eerst die partijen de revue te laten passeren.

2.1 inventarisatie

In alfabetische volgorde deden in 1989 de volgende randpartijen mee:

- Anti Werkloosheidspartij (AWP), opgericht door en voor langdurig werklozen, met als doelstellingen: herverdeling van arbeid, gratis openbaar vervoer, democratisering op staatkundig gebied;
- Bejaarden Centraal (BC), die haar program uitsluitend op het bejaardenbeleid had toegesneden en het aan haar eventuele

afgevaardigden over wou laten over andere onderwerpen een standpunt in te nemen;

- Centrum-Democraten (CD), afgesplitst van de Centrumpartij, evenals die gericht op de Nederlandse identiteit die zij bedreigd achtten door buitenlanders en andere minderheden in eigen land;

- De Groenen (DG), die streefden naar harmonie tussen mens en overige natuur, maar ook naar gelijkwaardigheid en spiritualiteit;

- Grote Alliance Partij (GAP), voor de gewone man, ambtenaar of werkloze, die wordt 'belazerd, bedrogen en bestolen' door 'getikte economen, huichelachtige politici en oorlogszuchtige NAVO-generaals';

- Humanistische Partij (HP), aangesloten bij de Humanistische Internationale, die een nieuwe ideologie verkondigde, gebaseerd op vijf beginselen - de mens staat centraal; actieve geweldloosheid; coöperativisme; anti-discriminatie en vrije keuze;

- Milieu Defensiepartij 2000+ (MDP), die milieubehoud in mondiaal perspectief wilde plaatsen, maar ook 'de terreur van de doctorandus-directeur' in het bedrijf en 'de terreur van de directoir' in het gezin wilde bestrijden, onder andere door een 'cupidopolis' - verzekering tegen echtscheiding - in te voeren;

- Partij Democratisch Socialisten (PDS), gericht op 'solidariteit met onderdrukten en achtergestelden in de Nederlandse multi-culturele samenleving, solidariteit met de toekomstige generaties, solidariteit met de bevolking van de derde wereld';

- Politieke Partij voor Ouderen (PPvO), een middenpartij die de positie van bejaarden en 'jongere ouderen' hoopte te verbeteren;

- Realisten Nederland (RN), opgericht door oud-VVDers die zich bezorgd toonden over normvervaging, vermindering van zorg voor ouderen en zwakkeren en verwaarlozing van de jeugd;

- Socialistiese Arbeiderspartij (SAP), aangesloten bij de Vierde Internationale, die hoopte op een wereldrevolutie om het socialisme te kunnen verwezenlijken volgens de denkbeelden van Trotsky, Marx en Lenin: een planeconomie onder toezicht van

arbeidersraden;

- Socialistische Minderhedenpartij (SMP), die niet alleen gekleurde minderheden maar ook 'mensen zonder titel' wenste te vertegenwoordigen en het bezuinigingsbeleid wilde stoppen;
- Socialistische Partij (SP), voortgekomen uit een groep communisten die de CPN te weinig revolutionair vond en inspiratie putte uit de geschriften van Mao-dze-dong; sinds eind jaren zeventig minder op China gefixeerd, maar nog steeds gericht op een planeconomie met veel inspraak voor de massa;
- Staatskundige Federatie (SF) 'is voor een Hollandse natie', tegen 'vreemden en het wereldsupergrootkapitaal' waaraan de gevestigde partijen ons land overgeven;
- Verbond van Communisten in Nederland (VCN), in 1985 opgericht door communisten die de vernieuwing van de CPN te ver vonden gaan en solidair wilden blijven met de Sovjet-Unie;
- Vooruitstrevende Minderhedenpartij (VMP), wenste etnische minderheden te integreren in een pluriforme samenleving zonder dat zij hun identiteit verliezen;
- Vrouwenpartij (VP), gericht op feminisering van de maatschappij en emancipatie van de vrouw, tegen discriminatie en patriarchaat.

Dit summiere overzicht biedt nog weinig houvast voor voorspellingen van succes. Daartoe is een theorie nodig, die deze veelvormige gegevens structuur geeft. Helaas, uit de (schaarse) literatuur op dit gebied kan men geen theorie over randpartijen destilleren, zelfs geen sluitende typologie, maar hooguit aanzetten daartoe.

In Nederland waagde Niezing een eerste poging in 1963.³ Hij onderscheidde drie 'ideaal-typen': (a) beginselpartij, (b) levensbeschouwelijke partij en (c) belangenpartij. Het derde type heeft in Nederland nooit zo sterk wortel kunnen schieten als het eerste en het tweede, merkte Niezing daarbij op. Zuivere belangenpartijen kwamen na 1945 nauwelijks nog voor; ook een Boerenpartij verkondigde in feite een bepaalde ideologie. Naast die onzuivere belangenpartij namen in 1963 twee levensbeschouwelijke en zes beginselpartijen aan de Tweede Kamerver-

kiezingen deel.

In 1989 leek het aantal - zuivere of onzuivere - belangenpartijen echter toegenomen tot 6: AWP, BC, PPO, SMP, VMP en VP. Bejaarden Centraal is het meest zuiver, omdat zij haar program beperkt tot problemen van bejaarden. De Politieke Partij voor Ouderen ging niet zo ver en nam 'deskundigen' in de hand, vaak uit de opgeheven partij Democratisch Socialisten '70 afkomstig, om haar program uit te werken. Ook de Anti-Werkloosheidspartij trachtte met hulp van 'deskundigen' een breed program te maken, zonder echter van bepaalde dogma's of beginselen uit te gaan. Haar denkbeelden over staatkundige hervormingen doen bijvoorbeeld aan D66 denken, haar campagne voor gratis openbaar vervoer meer aan Groen Links. Van een samenhangende toekomstvisie was hier - in de ogen van deze auteur althans - vooralsnog weinig sprake. Hetzelfde kan gezegd worden van de Socialistische Minderhedenpartij en in mindere mate van de Vooruitstrevende Minderhedenpartij. Laatstgenoemde had wel een beginsel of ideaal, maar nog geen beginselprogram. Haar ideaal vatte de lijsttrekker samen als een multiculturele of pluralistische samenleving, waarin Surinaamse Nederlanders soms spruitjes eten en witte Nederlanders soms roti: een duidelijk beeld, maar nog geen complete ideologie. De enige belangenpartij die wel over een ideologie beschikte was de Vrouwenpartij.

Levensbeschouwelijke randpartijen deden niet meer mee in 1989 - voor Nederland ongebruikelijk! Protestanten hadden blijkbaar voldoende aan GPV, RPF en SGP; het katholieke God Met Ons had wel aan de Europese verkiezingen deel genomen maar wellicht geen reserves (geld, energie) meer overgehouden voor de kamerverkiezingen.

De resterende 11 randpartijen zouden volgens Niezings typologie beginselpartijen moeten zijn. Dat lijkt plausibel voor 8 van de 11. Zo beriepen SP, SAP en VCN zich op Marx en Engels, in mindere mate op Lenin en (in het geval van de SAP) Trotsky, die tamelijk coherente visies op de toekomst hebben ontwikkeld.⁴ Hun ideologieën hebben die samenhang in de loop van vele jaren kunnen bewijzen - al beweren steeds meer critici

dat ze nu niet meer adequaat zijn. Ecologisme en feminisme zijn van recenter datum, derhalve minder uitgekristalliseerd, maar niet minder ideologisch. De Groenen en de Vrouwenpartij, die daar hun inspiratie uit putten, kunnen dus ook beginselpartijen genoemd worden - waarmee de Vrouwenpartij dubbel geclassificeerd wordt: een beginsel- en belangenpartij. De Realisten Nederland vallen met hun uitgesproken conservatieve visie duidelijk in de categorie beginselpartijen. Met enig voorbehoud geldt dat ook voor de partij van Janmaat met haar 'centrum-democratische ideologie'.⁵ De Humanistische Partij beschouwde zichzelf als 'de enige partij met een levende ideologie: de humanistische ideologie'.⁶ Zij beschikte over een beginselprogramma dat was vastgesteld door de Humanistische Internationale, waarvan zij deel uitmaakte.⁷ De PDS noemde zich - evenals de Partij van de Arbeid, waar haar oprichter toe behoorde - democratisch socialistisch. Zij ging iets verder dan de PvdA in haar 'afwijzing van een kapitalistische samenleving' en legde meer nadruk op solidariteit met culturele minderheden; een belangenpartij wilde ze echter niet zijn.⁸ Drie partijen zijn moeilijker in te delen. De MDP liet zich inspireren door de 'mondosofie'; dat lijkt echter meer een bewustzijn van mondiale eenheid en solidariteit dan een uitgewerkte ideologie. Men zou deze partij dan ook veeleer idiosyncratisch dan ideologisch kunnen noemen. Dat geldt nog sterker voor de Grote Alliance Partij, die zich niet op een bepaalde wereldbeschouwing baseerde, maar op een soort populisme: welvaart voor het volk, weg met de elite.⁹ De Staatskundige Federatie beschikte evenmin over een beginselprogramma, maar noemde zich zelf anti-socialistisch, toch ook vol bewondering voor het oude socialisme, anti-homo, conservatief-liberaal, geïnspireerd door de Bijbel - en kan dus ook als idiosyncratisch geclassificeerd worden.¹⁰

Randpartijen kunnen ook ingedeeld worden met hulp van begrippen die Daalder en Rochon introduceerden. Rochon onderscheidde challengers en mobilizers: eerstgenoemden dagen gevestigde partijen op hun eigen terrein uit en verwijten hen

verkwanseling of verwatering van beginselen; laatstgenoemden trachten kiezers te mobiliseren voor nieuwe strijdpunten of voor een nieuwe ideologische visie op oude problemen.¹¹ Tot de uitdagers rekende hij DS'70, de Nederlandse Middenstandspartij en de Evangelische Volkspartij; tot mobiliseerders de Centruumpartij, D66, het GPV, de Boerenpartij, de PPR en de PSP. Op deze operationalisatie valt wel iets af te dingen - de Boerenpartij kan even goed als de Middenstandspartij als uitdager van de VVD beschouwd worden, bijvoorbeeld - maar dat neemt niet weg dat het onderscheid zinvol kan zijn.¹² Waarschijnlijk zouden in 1989 de volgende randpartijen tot challengers gerekend kunnen worden:

Realisten Nederland (RN), die VVD en CDA een te zwak beleid met betrekking tot criminaliteit, drugs en andere ethisch-regulatieve kwesties verweet; de Partij van Democratische Socialisten (PDS), die vond dat de PvdA geen voeling meer had met de massa; de Socialistische Partij (SP), de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) en het Verbond van Communisten in Nederland (VCN), die PvdA, PSP en CPN ervan beschuldigden het socialisme of communisme op marxistisch-leninistische grondslag te verkwanselen.

Het is natuurlijk geen toeval dat de oprichters van deze partijen in de meeste gevallen lid zijn geweest van de partijen die ze nu uitdaagden. Ook de lijsttrekkers van RN, PDS en VCN waren ooit lid van respectievelijk VVD, PDS en CPN.

Mobiliserende partijen waren in 1989 ongetwijfeld de Centrum-Democraten, De Groenen, de Humanistische Partij en de Vrouwenpartij - ook al daagden Groenen en Vrouwenpartij in zekere zin gevestigde partijen uit, met name Groen Links. De belangenpartijen zou Rochon waarschijnlijk eveneens tot de mobilizers rekenen. GAP, MDP en SF zijn moeilijker in te delen; wellicht vallen ze in een derde categorie die Rochon terloops invoert: personal vehicles, partijen rond een sterke persoonlijkheid die geen duidelijke ideologie of belangengroep op het oog hebben - ofwel, in hierboven gebruikte terminologie, 'idiosyncratisch'.

Daalders onderscheid tussen integralistische en oecumenische kleine partijen zou dat van Rochon kunnen aanvullen: sommige challengers handhaven integraal de beginselen van de uitgedaagde partij, andere dagen een gevestigde partij juist uit zich oecumenischer op te stellen.¹³ Daalder stelde zijn inventarisatie van kleine partijen op in 1965, toen het politiek systeem in ons land nog sterk verzuild was. Het is echter de vraag of met name het oecumenische type in een ontzuilde samenleving nog vaak zal voorkomen; in de hier onderzochte populatie zou hooguit de RN als oecumenisch betiteld kunnen worden, omdat zij (conservatieve) christelijke en liberale beginselen combineerde en leden won in liberale en confessionele kringen. SAP, SP en VCN behoorden tot de integralisten; tot op zekere hoogte ook de PDS, al speelden daar andere factoren als de belangen van Surinamers eveneens een grote rol.

2.2 succesvoorwaarden voor randpartijen: hypothesen

Zoals hierboven reeds aangekondigd, blijkt classificatie van randpartijen vaak lastig; theorievorming derhalve ook. Uit de literatuur kan men hooguit een aantal hypothesen afleiden over de succesvoorwaarden voor nieuwe partijen in een meerpartijenstelsel. Daarbij worden hier voorlopig de externe omstandigheden - zoals kiesstelsel, economische en politieke conjunctuur - buiten beschouwing gelaten, omdat die op dit bepaalde tijdstip voor alle randpartijen gelden.

1. Beginselpartijen, die een toekomstvisie of ideologie ontwikkeld hebben met min of meer samenhangende denkbeelden over hoe de maatschappij al dan niet veranderd zou moeten worden, boeken meer succes dan belangenpartijen die zich beperken tot belangenbehartiging voor bepaalde groepen of idiosyncratische partijen (personal vehicles) die vooralsnog weinig samenhang in hun toekomstvisie gebracht hebben.¹⁴ Dit klinkt misschien verrassend in een tijd waarin pragmatisme en no-nonsense denken hoogtij vieren; maar kiezers van kleine partijen willen wellicht juist tegen de tijdgeest in gaan. Voor

zakelijke belangenbehartiging kan men immers al terecht bij de grote partijen - en bovendien bij belangenorganisaties en sociale bewegingen.

Niet elke ideologie kan echter op massale steun rekenen. Harmel en Robertson ontdekten dat in de meeste landen nieuwe partijen in het midden van het ideologische spectrum meer succes hadden dan rechts of links van het midden, terwijl extreem-linkse (communistische of radicaal socialistische) partijen de minste kiezers trokken.¹⁵

2. Partijen die kiezers trachten te mobiliseren voor een door de gevestigde partijen verwaarloosd strijdpunt of belang (mobilizers), hebben op korte termijn minder, maar op lange termijn meer kans op electoraal succes dan randpartijen die gevestigde partijen op eigen terrein uitdagen (challengers).

3. Partijen met een bekende en charismatische leider hebben meer kans op succes dan partijen zonder bekende of charismatische leiders.¹⁶

Van de 17 randpartijen beschikte alleen de partij van Janmaat over een landelijk alom bekende lijsttrekker. Het voormalig Kamerlid mocht omstreden zijn en in de media weinig waardering genieten, bekend was hij zeker. Van de overigen konden alleen De Groenen nog landelijke bekendheid voor hun lijsttrekker opeisen: Roel van Duyn had als Provo, Kabouter en PPR-wethouder in Amsterdam regelmatig de media bereikt. De lijsttrekkers van RN, SP en VCN genoten nog wel plaatselijke faam als raads- of statenlid. Wormer (PDS) had begin jaren tachtig bekendheid gekregen door zijn rol in het verzet van Surinamers in Nederland tegen het bewind van Bouterse.

De overige lijsttrekkers zijn misschien ook wel eens in pers of omroep genoemd, maar niet zo veelvuldig dat hun naam onmiddellijk herkenning oproep. Sommigen zijn weliswaar actief geweest in bepaalde organisaties - bejaardenbond (Pullens), UNICEF (Gouweloos) - maar konden daar vermoedelijk toch geen blijvende bekendheid aan ontleen.

4. Partijen met veel resources, dat wil zeggen: geld, publiciteit, leden of andere middelen hebben meer kans op succes dan arme partijen zonder veel middelen.

Over ledentallen zijn zelden zeer betrouwbare gegevens beschikbaar. Sommige partijen schenen meer leden dan kiezers te hebben. (Zie Tabel I). Helaas is nog minder bekend over de financiën van randpartijen. Waarschijnlijk stond alleen de SP financieel sterk met een verkiezingsfonds van f 700.000.¹⁷ De Groenen besteedden ongeveer f 80.000 aan verkiezingsactiviteiten.¹⁸ Aanwezigheid van financiële en publicitaire middelen zou men bij gebrek aan directe gegevens kunnen afleiden uit het aantal kieskringen waarin de partij deelnam: ten eerste kost elke kieskring geld, in de vorm van een waarborgsom; ten tweede brengt deelname in alle kieskringen publiciteit via door de overheid beschikbaar gestelde zendtijd op radio en televisie met zich mee. Randpartijen die niet in alle districten kandidaten stellen, moeten dus relatief arm zijn.

5. Partijen met een duidelijke doelgroep en/of banden met een sociale belangenorganisatie hebben meer kans op succes dan partijen zonder duidelijke achterban.¹⁹

De belangenpartijen AWP, BC, PPO, SMP en VMP hadden een duidelijke doelgroep voor ogen: langdurig werklozen, bejaarden, etnische minderheden. De Vrouwenpartij richtte zich uiteraard - zij het niet uitsluitend - op vrouwen. Iets vager waren de doelgroepen van de marxistische partijen SAP, SP en VCN: het proletariaat, althans dat (overgrote) deel van de bevolking dat niet tot de heersende en bezittende klasse behoort. De PDS richtte zich op de 'massa', maar specifiek ook op de Surinaamse Nederlanders. CD en misschien ook de SF spraken witte Nederlanders aan - maar kun je ruim 90% van de bevolking nog een doelgroep noemen?

2.3 evaluatie van de hypothesen

Operationalisatie van de hypothesen leverde soms problemen op, vanwege gebrek aan nauwkeurige en betrouwbare gegevens.

Dit onderzoek heeft dan ook nog een verkennend karakter. De uitkomsten, samengevat in Tabellen 1 en 2, dienen derhalve met enige reserve gezien te worden. Voor statistische toetsing van de hypothesen is het aantal gevallen eigenlijk te klein. Daar staat tegenover dat niet een steekproef, maar een hele populatie onderzocht werd.

Derhalve wordt hier volstaan met vergelijking van de gemiddelde verkiezingsuitkomsten (de afhankelijke variabele) van de verschillende categorieën randpartijen (onafhankelijke variabelen) die hierboven werden geïntroduceerd. De uitkomsten behoren, zoals hierboven al gezegd, met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

De eerste hypothese krijgt enige steun van de data. Beginsel-partijen

met een herkenbare ideologie deden het over het algemeen inderdaad beter dan belangenpartijen of idiosyncratische partijen: gemiddeld wonnen zij 20.249 respectievelijk 4.436 en 78 stemmen. Niettemin haalde Bejaarden Centraal, de belangenpartij die als enige bewust afzag van ideologische homogeniteit, meer stemmen dan ideologisch homogene partijen als SAP, PDS en HP.

De aanwezigheid van een herkenbare ideologie is voor de kiezers waarschijnlijk minder belangrijk dan de inhoud van die ideologie. Mogelijk is de ideologische ruimte in Nederland links van Groen Links en rechts van de VVD te klein geworden om nieuwe partijen een zetel

Tabel 1. Leden en kiezers van randpartijen

Partij	Ledental	Kiezers	Kiezers per kies- kring (gemiddeld)
AWP	600	2171	114
BC	400	7884	657
CD	?	81427	4286
DG	350	31312	1648
GAP	450	54	54
HP	4000	326	163
MDP	30	148	148
PDS	350	452	113
PPO	1250	2160	360
RN	350	6047	318
SAP	600	4297	226
SF	21	31	31
SMP	1	329	55
SP	15000	38870	2046
VCN	1000	7380	388
VMP	500	1942	102
VP	400	12129	638

Bronnen: Staatscourant, 2 oktober 1989, Supplement
Opgave ledentallen door partijen zelf, vaak onder voorbehoud

te bieden. Veel nieuwe partijen zoeken dan ook ruimte in het midden of noemen zich 'noch rechts noch links'. De meeste kiezers lijken toch in links-rechts termen te denken, maar hebben dan wel moeite met bijvoorbeeld Centrum-Democraten of Centrumpartij, die ondanks hun naam door wetenschappelijke en journalistieke waarnemers meestal extreem-rechts worden genoemd.²⁰ Janmaat heeft wellicht mede aan die verwarring zijn zetel te danken.

De tweede hypothese, ontleend aan Rochon, moet gedeeltelijk

worden verworpen: uitdagende partijen kregen op korte termijn (bij een eerste poging) gemiddeld niet meer stemmen dan mobiliserende partijen: 3.250 respectievelijk 4.889. Op langere termijn (bij herhaalde pogingen) deden mobilizers het echter beduidend beter dan challengers. Veel mobiliserende partijen waagden waarschijnlijk geen tweede of derde poging, maar diegenen onder hen die dat wel deden ontvingen gemiddeld 28.809 stemmen, uitdagende partijen op herhaling echter 16.8-49. De meest succesvolle randpartij, de Centrum-Democraten, behoorde tot het Tabel 2. Succesvoorwaarden voor randpartijen

Partij	Type	Ideo- logie	Leider bekend	Doel- groep	Poging men	Stem men
AWP	M	-	-	+	1.5*	2171
BC	M	-	-	+	1	7884
CD	M	+	+	-	3**	81427
DG	M	+	+	-	2	31312
GAP	I	-	-	-	1	54
HP	M	+	-	-	2	326
MDP	I	0	-	-	1	148
PDS	C	+	0	0	1	452
PPO	M	-	-	+	1	2160
RN	C	+	0	-	1	6047
SAP	C	+	-	0	4	4297
SF	I	0	-	-	1	31
SP	C	+	0	0	5	38870
SMP	M	-	-	+	1	329
VCN	C	+	0	0	2	7380
VMP	M	0	-	+	1	1942
VP	M	+	-	+	1	12129

Toelichting op tabel 2:

+	=	kenmerk aanwezig
0	=	kenmerk gedeeltelijk aanwezig
-	=	kenmerk afwezig
?	=	gegevens ontbreken
M	=	Mobiliserende partij
C	=	Uitdagende partij
I	=	Idiosyncratische partij
*	AWP-lijsttrekker Wissink voerde in 1986 de Lijst-Wissink aan	
**	Janmaat was in 1981 en 1982 lijsttrekker van de Centrapartij, in 1986 en 1989 van de Centrum-Democraten.	

mobiliserende type. Voor beide typen leek de kans op succes bij een herhaalde poging dus groter!²¹

Idiosyncratische partijen (personal vehicles in Rochon's typologie) deden allemaal voor de eerste keer mee - en wellicht ook voor de laatste keer, gezien hun magere resultaten.

Bij de mobiliserende partijen speelt natuurlijk het doel waarvoor gemobiliseerd wordt, een belangrijke rol. Mobilisatie van belangengroepen blijkt doorgaans weinig vruchtbaar voor een politieke partij in Nederland, zoals Niezing al opgemerkt had.²² Mobilisatie van autochtone Nederlanders tegen immigranten werkte blijkbaar wel - in 1989 evenals in 1982. De partij van Janmaat hoefde daarbij nauwelijks concurrentie te vrezen - alleen van de Staatkundige Federatie wellicht, maar

die deed uitsluitend in Den Haag van zich horen. De Groenen en de Vrouwenpartij daarentegen ondervonden bij hun mobilisatiestreven voor milieu respectievelijk feminisering wel concurrentie van andere partijen, met name van Groen Links.

De derde hypothese blijkt het meest plausibel van alle. Randpartijen met een min of meer bekende lijsttrekker trokken gemiddeld 27.581 stemmen, zonder een dergelijke lijsttrekker slechts 2.861. Dit zal wel niemand verbazen: politiek wordt immers sterk gepersonaliseerd, vooral na de opkomst van de televisie - maar ook vaak daarvoor al.

De vierde hypothese lijkt eveneens in overeenstemming met de data: leden- en stemmental hangen inderdaad samen.²³ Ook deze uitkomst is niet verrassend. Opvallend zijn veeleer de uitzonderingen: DG en VP, die met weinig leden relatief veel kiezers trokken; en GAP en HP, die meer kiezers dan leden telden (althans volgens eigen opgaven).²⁴

Partijen die niet in alle kieskringen meededen haalden als verwacht gemiddeld minder stemmen dan randpartijen die dat wel deden, niet alleen over het hele land maar ook (gemiddeld) in de kieskringen waarin ze op het stembiljet vermeld stonden: 198 respectievelijk 1.085 stemmen per kieskring. Het verband lijkt echter vrij zwak.²⁵

Op de achtergrond speelt wellicht de factor ideologie een rol. Alle ideologische partijen deden in alle kieskringen mee en beschikten dus blijkbaar in elk geval over voldoende leden en gelden om daarvoor de vereiste handtekeningen en waarborgsommen te vergaren. Wellicht draagt ideologie bij tot ledenaanwas en indirect tot een gevulde partijkas.

De betekenis van die leden en die partijkas moet echter niet overschat worden. De SP, met een budget van zeven ton en circa 15.000 leden eigenlijk een middelgrote partij, haalde (ruim) 0.4% van de stemmen; De Groenen, met amper 500 leden en ongeveer f 80.000 te besteden echt een kleine partij, kregen (krap) 0.4%. Zelfs in de politiek maakt geld niet altijd gelukkig.

De vijfde hypothese kan zonder meer verworpen worden. De meest succesvolle randpartijen hadden geen duidelijke doelgroep. Van de partijen die wel een doelgroep aangaven, won alleen de Vrouwenpartij meer dan 10.000 stemmen; BC kwam tenminste boven de 5.000, de rest bleef daar onder. Het gemiddelde stemmental van een partij zonder doelgroep was 17.049, met doelgroep 4.436; twijfelgevallen (PDS, SAP, SP en VCN) haalden gemiddeld 12.750 stemmen. Vooral de resultaten van de minderhedenpartijen en de AWP vallen tegen. Daar hun doelgroepen weinig belang bij de status-quo lijken te hebben - werklozen en etnische minderheden behoren immers bepaald niet tot de maatschappelijk meest bevoorrechte groepen - had men kunnen verwachten dat zij een nieuwe partij het voordeel van de twijfel zouden gunnen. Juist die groepen onderaan de maatschappelijke ladder blijken echter moeilijk te mobiliseren. Velen van hen gingen waarschijnlijk niet naar de stembus; anderen stemden wellicht op PvdA of Groen Links, die hun belangen ook hoog in het vaandel voerden.

Overigens konden noch de belangenpartijen noch de andere randpartijen op de uitgesproken steun van grote belangenorganisaties rekenen. De vrouwenbeweging verleende geen massale steun aan de Vrouwenpartij, de milieubeweging evenmin aan de Groenen. De ouderenbonden moesten weinig hebben van BC en PPO. De stelling van Leijenaar en Van de Velde, dat een vrouwenpartij pas kans van slagen heeft met steun van reeds bestaande vrouwenorganisaties, wordt in dit onderzoek dan ook niet weerlegd.²⁶

Extrapolatie van de uitkomsten van dit verkennende onderzoek van 1989 lijkt niet zonder meer verantwoord. Onder het bekende ceteris paribus voorbehoud zou men niettemin enige conclusies kunnen trekken. Om een zetel in de Tweede Kamer te winnen moet een nieuwe partij volgens de uitkomsten van dit onderzoek in de eerste plaats een bekende lijsttrekker zoeken; vervolgens een project (issue, strijdpunt) waarmee zij kiezers mobiliseert zonder direct met gevestigde partijen te concurreren; daarbij liefst een samenhangende maar niet te radicale

toekomstvisie ontwikkelen en voldoende middelen (geld, leden) verzamelen om tenminste overal in het land aan verkiezingen mee te kunnen doen. Ze hoeft zich daarbij niet op een duidelijke doelgroep te richten. Ze moet in elk geval niet idiosyncratisch optreden als personal vehicle voor een originele persoonlijkheid - dat type randpartij blijkt doorgaans een eendagsvlieg te zijn.

Echter, zelfs indien al deze voorwaarden vervuld zijn is de kans op succes nog beperkt, zeker bij een eerste poging, maar ook bij een tweede of derde. Nieuwe partijen zijn immers nauwelijks 'masters of their own destiny'.²⁷ Hun succes vloeit vaker voort uit de tekortkomingen van gevestigde partijen en uit de politieke conjunctuur - bijvoorbeeld de ontzuilingscrisis in Nederland eind jaren zestig en begin jaren zeventig - dan uit eigen inspanning.

3. de functie van randpartijen

Randpartijen kunnen, volgens de literatuur, verschillende functies uitoefenen: 'onbetaalde rekeningen' aan gevestigde partijen aanbieden, door hen verwaarloosde belangen behartigen of hen aan hun beginselen herinneren; nieuwe ideeën ontwikkelen of als extra uitlaatklep voor frustraties dienen.²⁸

Empirisch onderzoek hierover is schaars - en moeilijk uit te voeren. Hier worden dan ook slechts enkele indrukken weergegeven.

Uit de interviews bleek dat veel leiders van randpartijen inderdaad de gevestigde partijen verweten, beginselen en belangen van hun achterban te verkwanselen. Dit geldt niet alleen voor de uitdagende partijen SAP, SP, VCN, PDS en RN, die Groen Links en de PvdA respectievelijk VVD en CDA met hun eigen beginselen confronteerden; maar ook voor mobiliserende belangenpartijen, die de gevestigde partijen verweten werklozen, bejaarden en etnische minderheden te verwaarlozen. De Humanistische Partij stelde dat alle grote partijen van het volk ver-

vreemd zijn.

De Centrum-Democraten beweerden dat ook, maar dan vooral met betrekking tot het immigratie- en minderhedenbeleid. De gevestigde partijen zouden daar de belangen van de gewone, geboren Nederlanders achter stellen bij die van immigranten.

Hebben randpartijen met deze beweringen enige invloed uitgeoefend tijdens de verkiezingscampagne? Het milieu speelde een grote rol, maar het is de vraag of dit aan de inspanning van De Groenen te danken is. Het socialisme kreeg eigenlijk nooit veel aandacht, ondanks de activiteiten van SP, VCN en SAP. Over normvervaging en feminisering werd wel eens gesproken, maar zelden met het oog op RN of Vrouwenpartij. Het immigratiebeleid stond evenmin vaak ter discussie - maar toen dat wel gebeurde, werd dat inderdaad aan CD geweten. Een opmerking van CDA-lijsttrekker Lubbers, dat de werkloosheid niet verder gedaald was tengevolge van de komst van buitenlanders, zou er volgens de Utrechtse hoogleraar Bovenkerk op wijzen dat 'het CDA hier een issue van Janmaats Centrum-democraten had overgenomen'.²⁹ Sartori zou hier waarschijnlijk van 'blackmail potential' spreken.³⁰

Over het algemeen lijkt de invloed van randpartijen in 1989 vrij gering te zijn geweest. Ze hebben nauwelijks nieuwe ideeën of strijdpunten in discussie gebracht. Misschien hebben ze wel een uitlaatklep geboden voor frustraties van hun leden - 'we zitten tenminste niet meer achter de geraniums' zei één van de oprichters van de Anti-Werkloosheidspartij. Aan de andere kant leidden hun slechte verkiezingsresultaten ongetwijfeld tot nieuwe frustraties. De volgende vraag rijst dan ook: waarom gaan zoveel perifere politici toch door, en komen er telkens weer nieuwe randpartijen bij, als blijkt dat hun invloed doorgaans nagenoeg te verwaarlozen is?

4. de subjectieve kant van de randpartij

De kosten van oprichting van een randpartij en deelname aan Tweede Kamerverkiezingen zijn niet gering, zowel materieel

als psychisch. Lijsttrekkers van randpartijen moeten veel alleen doen: kiezers toespreken, een verkiezingsprogram ontwerpen, folders maken en uitdelen, advertenties opstellen, radio- en televisieprogramma's maken en vaak ook nog een partijorganisatie opbouwen. Niet zelden zijn ze daar dag en nacht mee bezig, met verwaarlozing van andere werkzaamheden en privé-leven.

Wat voor baten krijgen ze daarvoor? Slechts één van de 17 won een kamerzetel - wellicht voldoende compensatie voor de gemaakte kosten. Van de rest waren er 7 optimistisch over hun kansen, en mede daardoor gemotiveerd. Meer dan de helft van de lijsttrekkers verwachtte geen zetel - maar wat voor baten dan wel?

In de interviews werden de lijsttrekkers zowel direct als indirect gepolst over hun beweegredenen. Een enkeling gaf onomwonden - en optimistisch - toe: 'ik wil aan de top komen'. Tenminste 8 respondenten noemden echter altruïstische en idealistische motieven: 'iets voor de rest van de mensheid betekenen', 'werken aan een menselijker wereld', 'het mag niet aan mij liggen als het slecht gaat', 'verantwoordelijkheidsgevoel, geïnspireerd door de Bijbel', 'mensen zien lachen, de zon zien opgaan'. Daarnaast speelden nog andere immateriële beweegredenen een rol: 'knokken, een uitdaging aannemen', 'samenwerking in de partij', 'een visie op de wereld ontwikkelen', 'niet alleen kankeren, zelf wat doen', 'niet achter de geraniums blijven zitten' en 'als mens erkend worden'. Politiek kan dus - zelfs in de periferie van het systeem - tot zelfontplooiing of zelfverwezenlijking bijdragen.

Participatie in een randpartij kan ook, zoals al eerder opgemerkt, een uitlaatklep voor frustraties bieden. Was dit ook het geval bij de geïnterviewde lijsttrekkers? De interviewer heeft te weinig psychologische kennis en ervaring om hier stellige uitspraken over te doen. In vier gevallen bleek in elk geval sprake van persoonlijke frustraties in de politieke sfeer: respondenten die zich in een gevestigde partij gepasseerd hadden gevoeld bij een kandidaatstellingsprocedure en vervolgens die partij de rug toe hadden gekeerd. Met name bij de oprichters

van Surinaamse achtergrond - Kartaram, Mahabier en Wormer - speelde dit een rol, als de druppel die de emmer van onbehagen met de betrokken partij deed overlopen. Zouden onze grote partijen hun gekleurde leden ondanks fraaie intentieverklaringen toch te weinig kansen bieden? Of waren de verwachtingen van de respondenten te hoog gespannen?

In een zestal gevallen kan maatschappelijke frustratie tengevolge van werkloosheid (door ontslag of pensionering) tot politiek activisme hebben bijgedragen. Tussen aanwezigheid van (politieke of maatschappelijke) frustraties en (optimistische of pessimistische) verwachtingen voor de eigen toekomst bleek geen duidelijk verband waar te nemen.

Tenslotte zou men van ideologische of morele frustratie kunnen spreken bij perifere politici die een gevestigde partij hebben verlaten uit onvrede met de wijze waarop die partij haar idealen gestalte gaf. Zo waren de leiders van VCN, De Groenen en de Vrouwenpartij ontevreden over Groen Links - te weinig links, te weinig groen, te weinig feministisch. Visser (VCN) had de CPN verlaten, Van Duijn (DG) en Kuipers (VP) de PPR. Gouweloos (MDP) miste sociale bewogenheid bij D66, Pullens (BC) aandacht voor bejaarden bij het CDA.

Persoonlijke en maatschappelijke frustraties kwamen vaak voor bij lijstaanvoerders van belangenpartijen - behalve bij de Vrouwenpartij, maar die was dan ook geen zuivere belangenpartij; ideologische of morele frustratie meer bij leiders van beginselpartijen. Bij Marijnissen (SP) en Lindelauff (SAP) viel weinig te merken van enige frustratie. Van Janmaat kan dat niet zonder meer gezegd worden.³¹

5. de rationaliteit van een randpartij

Moet men uit het voorgaande concluderen dat lijsttrekkers van randpartijen over het algemeen gefrustreerde, wereldvreemde individuen zijn die kosten en baten volslagen irrationeel afwegen?

Dit is het beeld dat buitenstaanders toch al vaak hebben van deze perifere politici: waarom gaan ze niet vissen, voetballen of

computers verkopen in plaats van hun politieke opvattingen te venten? Hun gedrag lijkt inderdaad irrationeel indien men uitsluitend doelgericht, instrumenteel handelen rationeel vindt: wat Weber 'zweckrational' noemde. Weber onderscheidde echter ook 'wertrational' handelen, gemotiveerd door ethische, religieuze of esthetische waarden en niet op succes gericht, van irrationeel, driftmatig of affectief gedrag. Anderen spreken hier van instrumentele naast substantiële rationaliteit.³²

In deze betekenis is het leiden van randpartijen ook rationeel. Wanneer men actieve politieke participatie als essentiële waarde in een democratisch bestel ziet, is het gedrag van de perifere politici rationeler dan dat van die burgers die hun participatie beperken tot de obligate gang naar het stembokje en hoogstens af en toe een verveelde blik op 'Den Haag Vandaag' werpen. Bovendien verruimen de randpartijen de keuzemogelijkheden voor de kiezer, wat ook de substantiële rationaliteit van het democratisch bestel vergroot. Zo irrationeel zijn de politici in de periferie dus eigenlijk niet.

noten

1. Van de 17 randpartijen die aan de verkiezingen deelnamen weigerden alleen de Centrum-Democraten een vraaggesprek; de lijsttrekker van de Staatskundige Federatie weigerde niet maar kon geen tijd vrijmaken; ook vanwege tijdgebrek vonden twee interviews pas na de verkiezingen van september plaats, de overige 13 in de maand augustus. De interviews duurden één à twee uur en waren weinig gestructureerd. Daarnaast werd bij De Groenen ook informatie verkregen via participerende observatie: de auteur is namelijk lid van deze randpartij.

Geïnterviewd werden: K. Blokker (PPO), J.A. Geiger (GAP), J. Gouweloos (MDP), mr. J. Jensema-Vos (RN), drs. A.R. Kartaram, dr. B.E. Kuiper (DG), H.E.W. Lindelauff (SAP), Ch. Mahabier (SMP), J.G.C.A. Marijnissen (SP), W. Kuipers (VP), H.W. Pullens en H. Haffert (lijsttrekker resp. voorzitter BC), M. Siegelschmidt (HP), R. Visser (VCN), A.A. Wissink (AWP), R.G. Wormer (PDS). Op drie na waren alle respondenten

lijsttrekker van hun partij (en vaak ook voorzitter); dr. B.E. Kuiper stond nummer 2, maar was in 1984 lijsttrekker van de Europese Groenen; mevrouw Kuipers was voorzitter van de Vrouwenpartij en stond 10 op de kandidatenlijst. Deze partij kende echter niet één lijstaanvoerder maar een collectief leiderschap.

2. Een enquête onder deze partijen in juni 1989 leverde niet veel gegevens op: slechts 8 partijen stuurden het formulier ingevuld terug; 2 namen niet deel om financiële redenen, 1 vreesde verspilling van stemmen, 1 vond deelname irrelevant, 1 verschillende omstandigheden, 3 gaven geen antwoord of sloten deelname nog niet uit.

3. J. Niezing, 'De kleine partij - enkele hypothesen', *Sociologische Gids*, 10 (1963) 264-272; hierop volgde commentaar van J. Hippe en repliek van Niezing, die echter meer empirische dan theoretische aspecten betroffen.

4. Over de SP zie: G. Voerman, 'De "Rode Jehova's": een geschiedenis van de Socialistische Partij', *Jaarboek 1986 DNPP*, Groningen, 1987: 124-150.

5. Het wetenschappelijk bureau van de partij heette dan ook 'Stichting Wetenschappelijke Onderbouwing Centrumdemocratische Ideologie'. De directeur daarvan, dr. W.J. Bruyn, ziet de ideologische basis van Centrumpartij en Centrumdemocraten in het 'nationaliteitsprincipe' (W.J. Bruyn, *Immigratiebeleid als landverraad: een toelichting op een politieke keuze*, Den Haag, 1989, 11, 48). Brants en Hogendoorn noemen de ideologie van de Centrumpartij nationalistisch, 'reactionair en doortrokken van een (potentieel) neo-fascistisch denken' (K. Brants en W. Hogendoorn, *Van vreemde smetten vrij: opkomst van de Centrumpartij*, Bussum: De Haan, 1983, 132).

6. Verkiezingsfolder in Collectie Verkiezingsprogramma's DNPP 1989.

7. Zie: *Humanistische Internationale: documenten*, s.l., 1989, 5-20; op het eerste gezicht lijkt dit beginselprogramma een existentieel-filosofisch geformuleerde uiting van sociaal-liberalisme; voor een kritische kijk op de HP zie Menno Bosma, 'Waar hebben we de kreten van de Humanistische Partij toch meer

gehoord?', De Tijd, (1985) 14 juni, 18-20.

8. Verkiezingsprogramma van de Partij Democratisch Socialisten, Beginselverklaring, Collectie Verkiezingsprogramma's DNPP 1989.

9. Pamflet GAP, in Collectie Verkiezingsmateriaal DNPP 1989.

10. SF Periodiek, s.a., Collectie Los Materiaal DNPP.

11. Aldus: Thomas Rochon, 'Mobilizers and Challengers: Toward a Theory of New Party Success', International Political Science Review, 6 (1985), 4 (oktober), 419-439.

12. Paul Lucardie, 'Fragments from The Pillars: Small Parties in The Netherlands', in: Ferdinand Müller-Rommel en Geoffrey Pridham (red), Small Parties in Western Europe, Londen: Sage, te verschijnen in 1990.

13. H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', Acta Politica, 1 (1965/66), 172-196.

14. Zie hierover A.P.M. Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen', in: Jaarboek 1985 DNPP, (Groningen, 1986) 68-93.

15. R. Harmel en J.D. Robertson, 'Formation and Success of New Parties: a Cross-National Analysis', International Political Science Review, 6 (1985), 4: 501-523.

16. Ch. Hauss en D. Rayside, 'The Development of New Parties in Western Democracies since 1945', in: L. Maisel en J. Cooper (red), Political Parties, Development and Decay, Beverly Hills: Sage, 1978, 31-57.

17. NRC Handelsblad 22 augustus 1989

18. Ledenbrief van 15 november 1989

19. K. von Beyme, Parteien in westlichen Demokratien, München: Piper, 1982, 38.

20. Zie R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei, 'Links en rechts in de Nederlandse politiek', in J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk (red), De Nederlandse kiezer '86 (Amsterdam, 1987) 60-69. Over de Centrumpartij voorts: Brants en Hogendoorn, op.cit., 127-132; J. van Donselaar en C. van Praag, Stemmen op de Centrumpartij: de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland, Leiden: 1983, 35-37, 71-74, 98-106.

21. Dit verband tussen stemmental en aantal electorale pogingen kan ook worden aangetoond met correlatie-coëfficiënten; $r=0.75$ voor de uitdagers en $r=0.95$ voor de mobiliserende partijen. Deze coëfficiënt r is minimaal 0 (geen enkel verband) en maximaal 1 (totale samenhang of identiteit). Bij kleine aantallen ($n=5$ en $n=9$) past ook bij deze hoge coëfficiënten echter enig voorbehoud.

22. In het verleden zijn enkele uitzonderingen te vinden: in 1918 haalden verschillende belangenpartijen een zetel, maar alleen de Plattelandersbond wist tot 1937 die zetel te behouden; na 1945 slaagden de Boerenpartij en de Nederlandse Middenstandspartij er in de Kamer binnen te komen (in 1963 resp. 1971), maar niet zonder ideologische bagage. De Boerenpartij noemde zichzelf een beginselpartij op christelijke grondslag en veranderde uiteindelijk haar naam in 'Rechtse Volkspartij', alvorens (in 1982) van het politiek toneel te verdwijnen. De Middenstandspartij was wat vager over haar beginselen, maar zette zich ook duidelijk af tegen het socialisme; zij verdween reeds in 1972 uit de Kamer (zie ook Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen', Jaarboek 1985 DNPP, Groningen: 1986, 68-93).

23. De correlatie-coëfficiënt r bedraagt hier 0.68, het aantal gevallen 16.

24. De lijsttrekker van de HP maakte overigens bij die opgave wel een voorbehoud: veel leden gaven zich op en lieten daarna nooit meer iets horen, de actieve kern was vrij klein. Dat gebeurt bij meer partijen, maar meestal niet in die extreme mate.

25. $R=0.43$

26. M.H. Leijenaar en H. van de Velde, 'Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen', *Acta Politica*, 24 (1989) nr. 1, blz. 3-29, i.h.b. blz. 26.

27. Hauss en Rayside, a.w. blz. 50

28. J. Niezing, op. cit., 264-272; H. Herzog, 'Minor Parties: The Relevancy Perspective', *Comparative Politics*, 19 (1987) 3, blz. 317-329; H-G. Jaschke, 'Splitterparteien: Indikatoren für unzufriedene Minderheiten', in: P. Haungs en E. Jesse (red),

- Parteien in der Krise, Keulen: Verlag Wissenschaft und Politik, 1987, 221-225; F. Smallwood, *The Other Candidates: Third Parties in Presidential Elections*, Hanover (N.H.): University Press of New England, 1983, 13-27; P. Lucardie, 'Fragments from the Pillars: Small Parties in The Netherlands', in: F. Müller-Rommel en G. Pridham (red), *Small Parties in Western Europe*, Londen: Sage, te verschijnen in 1990.
29. F. Bovenkerk, antropoloog en hoogleraar criminologie, in een ingezonden brief in *De Volkskrant*, 21 september 1989.
30. G. Sartori, *Parties and party systems*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976, blz. 123.
31. De lijsttrekker van de CD weigerde als enige een interview, zodat over hem geen gegevens uit eerste hand beschikbaar zijn; voor een biografisch overzicht zie Brants en Hogendoorn, op. cit., 20-21.
32. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen: Mohr, 1976 (vijfde druk, onder redactie van J. Winckelmann), 12.

PARTIJ EN KIEZER: HERWAARDERING VAN EEN RELATIE

B. Niemöller en C. van der Eijk

inleiding

Het onderzoek naar het electoraal gedrag van burgers wordt al vele tientallen jaren beïnvloed door het werk van de zogenaamde Michigan School. Vele onderzoekers bleven met hun analyses binnen het - al of niet gemodificeerde - theoretische kader van de Michiganders. Talloze anderen die zich daar kritisch mee bezighielden bleven eveneens op dat kader gefixeerd. Belangrijk hierbij is het feit dat de theorie gedurende een aanzienlijke periode steeds werd bijgesteld, geherformuleerd of soms zelfs ten principale gewijzigd. Daar komt nog bij dat in latere jaren de publikaties van de oorspronkelijke auteurs niet altijd op alle belangrijke punten spoorden, zodat men niet kan spreken van één scherp omlijnd model waarin de ideeën van de Michigan School eenduidig zijn ondergebracht. Dat neemt niet weg dat er ten aanzien van de brede contouren van het model wel sprake is van een communis opinio.

In dit artikel zullen wij allereerst, met deze brede contouren als uitgangspunt, de betekenis van het begrip partij-identificatie in het model bespreken. Vervolgens beschrijven wij voor Nederland een aantal eigenschappen van dit begrip in zijn geoperationaliseerde vorm. Dit leidt enerzijds tot de conclusie dat de in Nederland gebruikte operationalisering niet kan worden beschouwd als een valide indicator van het begrip zoals bedoeld en anderzijds tot de suggestie dat dit begrip waarschijnlijk van gering empirisch belang in Nederland is. De in Nederland wel aanwezige relaties tussen kiezers en partijen laten zich beter begrijpen vanuit een ander theoretisch begrip: partijbinding. Dit concept staat centraal in het derde deel van deze beschouwing.

het Michigan model

Het Michigan model, in welke variant dan ook, wordt vooral gekenmerkt door een tweetal ordeningsprincipes, waardoor het relatieve belang van alle in het model opgenomen variabelen ten aanzien van electoraal gedrag, tot uitdrukking wordt gebracht. Allereerst wordt er onderscheid gemaakt tussen lange- en korte termijn factoren die elk een eigen plaats in de zoge-

naamde 'funnel of causality' hebben: korte-termijn factoren (specifiek voor een bepaalde verkiezing) bevinden zich het dichtst bij stemkeuze, terwijl lange-termijn factoren (als partij-identificatie en sociale groepskenmerken) dicht bij de rand van de 'causale trechter' liggen.

De onderlinge positie van de lange-termijn factoren in het model is ook aan een ordening onderworpen, zij het dat die ordening in de loop der jaren door de Michigan School is bijgesteld. De belangrijkste in het model onderscheiden lange-termijn factoren die van invloed zijn op stemkeuze, zijn sociale klasse, religie, partij-binding, ideologie en issues. Vanwege hun meer expliciete politieke betekenis worden partij-binding, ideologie en issues van directer belang voor stemkeuze geacht en als zodanig tussen de korte-termijn factoren en de overige lange-termijn factoren in het causale model geplaatst. Sociale klasse en godsdienst liggen aldus het verst van stemkeuze verwijderd, waarmee tot uitdrukking wordt gebracht dat hun politieke relevantie door middel van partij-binding, ideologie en/of issues tot stand komt.

Met betrekking tot deze ordening is er meermalen op gewezen dat partij-binding, ideologie en issues weliswaar een gelijkwaardige conceptuele status hebben, maar dat

"due to different empirical relationships to the vote in the 1950s and 1960s, they are not accorded equal status in the Michigan Model. It is in distinguishing among these three competing explanatory factors that the Michigan researchers make their most crucial theoretical contribution".(1)

Het verschil in status tussen partij-binding en ideologie is dus niet terug te voeren tot theoretische overwegingen, maar is veeleer het resultaat van het empirische onderzoek door de Michigan School. Met name Philip Converse, een van de kopstukken van deze school, heeft zich uitvoerig bezig gehouden met het conceptualiseren en operationaliseren van ideologie.(2) Hierbij maakte hij onderscheid tussen ideologie als 'belief system' waarin politieke evaluaties in termen van een overkoepelende links-rechts (3) ideologie plaatsvinden en ideologie als 'constraint', waarin een verzameling politieke voorkeuren een interne consistentie vertoont die niet het gevolg is van de werking van een abstract conceptueel schema. Met betrekking tot ideologie als 'belief system' stelden de onderzoekers uit de Michigan School empirisch vast dat

".....the concepts important to ideological analysis are useful only for that small segment of the population that is equipped to approach political decisions at a rarefied level".(4)

Met ideologie als 'constraint' maakten zij nog kortere metten, hetgeen later door velen zou worden betreurd:

" The other type of ideological thinking, constraint among issue

positions, seems a far more likely source of guidance in voting behavior. Unfortunately, the Michigan researchers never estimated the relationships between operational ideologies and the vote. (...) For whatever reason, a simple unidimensional ideological explanation of voting behavior was not deemed appropriate in the 1950s or early 1960s."(5)

Het belang van issues werd niet veel hoger ingeschat: hooguit een derde van het Amerikaanse electoraat bleek voldoende kennis te hebben van enig belangrijk en controversieel issue.

De rol van ideologie en issues werd uiteindelijk dermate gering geacht dat men in 1966 tot een definiëring van een 'normal vote' concept kwam waarin, met uitsluiting van alle andere mogelijke lange-termijn factoren, partijbinding de cruciale rol speelde:

"The election outcome in the population or subpopulations, then, may be construed as the result of short-term forces acting upon a certain distribution of party loyalties which have characterized the population."(6)

'Ideologie' en 'issues' werden dus, alhoewel zij theoretisch gezien deel uitmaakten van het 'normal vote' concept, om louter empirische redenen daar niet in opgenomen; in Amerika bleek hun rol in de jaren vijftig en zestig daarvoor van te geringe betekenis. Dat betekende echter dat voor een andere periode en/of politieke cultuur telkenmale opnieuw zou moeten worden nagegaan welke van de theoretisch in aanmerking komende lange-termijn factoren in de operationalisatie van de 'normal vote' opgenomen dienen te worden.

Wij zullen ons nu allereerst bezighouden met het begrip partij-identifikatie, de lange-termijn binding tussen kiezer en partij die de kern van het 'normal vote' concept vormt.

partij-identifikatie

De term partij-identifikatie dook voor het eerst op in 1952 in publicaties van G. Belknap en A. Campbell en A. Campbell en R.L. Kahn (7). Twee jaar later werd het begrip in 'The Voter Decides' verder uitgewerkt. De auteurs achtten partij-identifikatie instrumenteel bij het beantwoorden van de vraag

"how can we come to an account of the motivation of the vote? (...) information regarding the dynamics of voting behavior can be obtained by an approach at the level of attitudes, expectations, and group loyalties, psychological variables which intervene between the external events of the voter's world and his ultimate behavior."(8)

Als de belangrijkste factoren werden daarbij onderscheiden:

- identifikatie met één van de partijen: partij-identifikatie
- betrokkenheid bij nationale strijdpunten: issue-oriëntatie
- aantrekkingskracht van kandidaten: kandidaat-oriëntatie

Deze drie factoren werden van even groot belang geacht, terwijl zij causaal gezien als nevengezocht werden gezien. Wat het begrip partij-identifikatie betreft werden partijen als sociale groepen gezien en

"the sense of personal attachment which the individual feels toward the group of his choice is referred to (..) as identification and, with respect to parties as groups, as party identification. Strong identification is equated with high significance of the group as an influential standard."(9)

Deze identifikatie werd gemeten met behulp van een drietal enquête-vragen, waarvan de eerste luidde:

Generally speaking, do you usually think of yourself as a Republican, a Democrat, an Independent or what?

Afhankelijk van het gegeven antwoord werd doorgevraagd: 'independents' in hoeverre zij zich dichter bij de ene dan wel de andere partij bevonden; de overige respondenten naar de sterkte van hun band. Zoals in figuur 1 schematisch weergegeven, kunnen respondenten op grond van hun antwoorden in één van zeven mogelijke categorieën worden ondergebracht.

Figuur 1. Partij-identifikatie op de 7-punts Michiganschaal

Op basis van empirische onderzoek kwamen Campbell c.s. voorts tot de konklusie dat voor de meeste mensen deze partij-identifikatie stabiel lijkt, terwijl politieke partijen door de meeste kiezers als significante sociale entiteiten worden gezien waarmee zij een voortdurende persoonlijke identifikatie hebben. De gedragsmatige implicaties van partijbinding vloeien voort uit de opvatting dat een partij waarmee men zich identificeert van zo groot psychologisch belang is dat men zal trachten zich te konformereren aan wat als partijstandpunten c.q. doelen wordt gepercipieerd. Men kan dus verwachten dat identifikatie een sterk sturende werking op stemkeuze heeft.

De andere twee factoren, issue- en kandidaat-oriëntatie, werden in 'The Voter Decides' als onafhankelijk van partij-identifikatie gezien. Het belang van elk van deze drie factoren kan van verkiezing tot verkiezing en van individu tot individu verschillen.

Zoals eerder opgemerkt evolueerden de opvattingen van de Michigan School in de loop der jaren. Twee jaar na het verschijnen van 'The Voter Decides' werd de status van partij-identifikatie enigszins opgewaardeerd omdat politieke partijen

"more than any other population group (..) provide structure in that area of the cognitive map that has to do with politics"

zodat 'party identification' moet worden gezien als

"essential for an understanding of political behavior".(10)

In 'The American Voter' werden significante modificaties in de theorie aangebracht.(11) De belangrijkste betrof de eerder genoemde causale ordening van de voor stemkeuze relevante factoren, waardoor partij-identifikatie een meer antecedente positie in de 'causale trechter' ging innemen.

In het laatste gezamenlijke werk van de Michigan School, 'Elections and the Political Order' uit 1966, werd de positie van het begrip partij-identifikatie in het Michigan model door de 'normal vote' discussie welhaast onaantastbaar. Tien jaar later zou Warren Miller, een van de oorspronkelijke auteurs, opmerken dat

"It may be that the time has passed when a single 'Michigan view' on the nature of party identification can be specified".(12)

Hij haastte zich echter daaraan toe te voegen:

"if the economizing and satisficing functions (..) are not met by personal identification with the party, how are they served? (..) The synthetic concept of party identification is one vehicle for relating the individual to the collectivity, if it does not exist its functional equivalent must".(13)

partij-identifikatie in Nederland: algemeen

De voor Nederland beschikbare data met betrekking tot partij-identifikatie reiken terug tot 1970. Sinds die tijd wordt identifikatie gemeten met behulp van een aantal vragen die weliswaar aan de Michigan items ontleend zijn, maar daar zeker geen getrouwe vertaling van zijn. Het grote aantal partijen in ons land maakte het noodzakelijk de expliciete verwijzing naar partijen uit de vraagstelling weg te laten. De konsekwentie hiervan is dat men dan niet meer kan vragen in hoeverre iemand zich als een 'PvdA-er', 'CDA-er' of 'VVD-er' beschouwt. In plaats daarvan wordt gevraagd of men (overtuigd) aanhanger van een partij is dan wel of men zich aangetrokken voelt tot een bepaalde partij. De volledige vraagstelling luidt:

1. Veel mensen voelen zich aanhanger van een bepaalde politieke partij, maar er zijn ook mensen die zich géén aanhanger van één van de politieke partijen voelen. Vindt u zichzelf een aanhanger

- van een politieke partij of is dit niet het geval? (indien ja:) Van welke partij?
2. (indien aanhanger:) Zoudt u uzelf een overtuigde aanhanger van die partij willen noemen of vindt u uzelf géén overtuigde aanhanger?
 3. (indien geen aanhanger:) Is er een partij waartoe u zich meer voelt aangetrokken dan tot andere partijen?
(indien ja:) Welke partij is dat?

Het is opmerkelijk dat deze operationalisatie het (voor zover wij weten) zonder serieuze discussie tot op de dag van vandaag heeft uitgehouden. De vraag is in hoeverre iemand die zich tot een partij aangetrokken voelt, zich ook met die partij identificeert met alle psychologische implicaties daarvan. Hoe het ook zij, de onveranderde vraagstelling maakt het ons mogelijk de antwoorden op die vragen in de tijd te analyseren.

partij-identifikatie: sterkte

Bekijken we allereerst de verdeling van de sterkte van partij-identifikatie in Nederland sinds 1970, dat wil zeggen de mate waarin men zich met een partij identificeert (zie tabel 1).

Tabel 1. Sterkte van partij-identifikatie (in %), 1970-1986

	1970	1971	1972	1977	1981	1982	1986
overtuigd aanhanger	8	19	25	23	23	29	24
aanhanger	27	19	13	13	15	18	17
aangetrokken	32	37	38	42	38	33	41
Geen identifikatie	23	25	24	22	24	20	18
N (=100%)	1838	2430	1504	1834	1580	1517	1579

Bron: Nationale Kiezers Onderzoeken 1971-1986; gegevens 1970 ontleend aan J.J.A. Thomassen. Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie. Alphen aan den Rijn, 1976, blz. 76.

Alhoewel de verdeling over de categorieën verschillen laat zien, zijn die gering te noemen zodat het beeld over de gehele periode relatief stabiel kan worden genoemd. Enerzijds heeft bijna een kwart van de kiezers geen enkele identifikatie met een partij, terwijl anderzijds bijna 40% zich (overtuigd) aanhanger noemt. De gegevens voor deze analyse hebben alle

betrekking op een tijdstip rond een verkiezing voor de Tweede Kamer. Er is echter geen reden om aan te nemen dat op momenten van een geringere mobilisatie van het electoraat, de proporties anders zijn. Voor de periode 1972-1979 analyseerde Leijenaar 20 verschillende enquêtes en kwam tot de konklusie dat er geen sprake was van mobilisatie-effecten van enige betekenis.(14)

Figuur 2. Sterkte van partij-identifikatie, 1970-1986

partij-identifikatie: richting

Naast deze analyse van de sterkte-komponent stelt de operationalisatie van partij-identifikatie ons eveneens in staat de richting van de identifikatie te onderzoeken, dat wil zeggen de partij waarmee men zich identificeert.

Uit tabel 2 en de grafische voorstelling daarvan in figuur 3 blijkt dat er een aanzienlijk grotere fluktuatie in de richting dan in de sterkte van de partij-identifikatie bestaat. Alhoewel er ten gevolge van steekproef variantie, toevalsfouten en andere niet-systematische effecten de nodige schommelingen mogen worden verwacht, lijkt het beeld ook enigermate het electorale wel en wee der partijen te weerspiegelen. De vraag is echter in hoeverre verkiezingswinst c.q. -verlies gevolg dan wel oorzaak is van veranderingen in het percentage 'identifiers'. Volgens het Michigan model ligt de causale volgorde weliswaar vast, maar zou men tevens een grotere stabiliteit in de proporties mogen verwachten.

Tabel 2. Percentage 'identifiers' per partij, 1970-1986

	1971	1972	1977	1981	1982	1986
CPN	2	2	1	2	1	1
PSP	2	2	1	3	4	3
PPR	1	6	3	2	2	1
PvdA	29	28	38	26	32	40
D66	8	3	4	14	5	4
KVP	23	17				
ARP	9	11				
CHU	7	6				
CDA (39)		(34)	31	33	27	27
VVD	11	17	16	16	24	18
RPF					1	1
SGP	2	3	2	1	2	2
GPV	1	2	1	1	1	1
overig	5	3	3	2	1	2

N(=100%)1766 1090 1411 1202 1214 1293

N=100% betreft hier alle respondenten met enigerlei binding;

CDA-percentages voor 1971 en 1977 fictief

Bron: Nationale Kiezersonderzoeken 1971-1986.

Figuur 3. Percentage 'identifiers' per partij, 1970-1986

partij-identifikatie: stabiliteit

Om meer inzicht te krijgen in de stabiliteit van de partij-identifikatie in Nederland zijn de gegevens in tabel 2 echter niet geschikt. Dit soort geaggregeerde data geven immers geen uitsluitsel omtrent de individuele stabiliteit van de identifikatie, terwijl dat nu juist de kern van het begrip partij-identifikatie betreft. Gelukkig hebben wij de beschikking over panelgegevens die het ons mogelijk maken uitspraken over de individuele stabiliteit te doen.

Beperken wij ons tot de richtings-komponent dan blijkt dat over de periode 1970-1972 bijna 40% van de panelleden niet stabiel is ten aanzien van de partij waarmee zij zich identificeren.(15)

Tabel 3. Stabiliteit van richting van partij-identificatie

	1970-1971	1971-1972	1970-1972
stabiele identifikatie	76%	75%	63%

Bron: J.J.A. Thomassen. Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie. Alphen aan den Rijn, 1976, blz. 68.

Thomassen rapporteert verder dat de stabiliteit weliswaar toeneemt met de sterkte van de identifikatie, maar dat aan de andere kant identifikatie minder stabiel is dan stemkeuze. Al met al een, vanuit het standpunt van de Michigan School bekeken, verontrustend hoge individuele instabiliteit. Voor andere - langer lopende - panels zijn de resultaten navenant. Zo identificeert slechts 43% van de respondenten in het NKO-panel 1971-1977 zich op alle drie de meetmomenten met dezelfde partij.

Een dergelijk lage stabiliteit lijkt niet erg in overeenstemming met de definitie van het begrip partij-identifikatie, waarin sprake is van een psychologisch belangrijke en stabiele binding met een partij als basis van de politieke identiteit van een kiezer. Volledigheidshalve moeten we opmerken dat de geestelijke vaders veranderingen in partij-identifikatie op langere termijn niet hebben uitgesloten, maar naar onze mening heeft de hier gerapporteerde massale instabiliteit daarvoor toch een te wispelturig karakter.

Voor zover nog nodig maken de resultaten van het kort lopende panel uit het NKO 1981 aan alle onzekerheid een einde. Uit tabel 4 blijkt dat binnen een periode van 4 maanden, niet minder dan de helft van de ondervraagden een of meerdere malen van identifikatie verandert. Een dergelijke instabiliteit in "partij-identifikatie" kan naar onze mening maar een ding betekenen: de in Nederland gehanteerde vragen naar partij-identifikatie

kunnen niet als een valide operationalisatie van het door de Michigan School geconceptualiseerd begrip worden opgevat.¹⁶

Tabel 4. Individuele stabiliteit van partij-identifikatie

	febr. 1981	april 1981	juni 1981	3 maal dezelfde identifikatie
geen ident. *)	523	516	418	170
CPN	19	18	22	12
PSP	33	31	31	19
PPR	16	18	27	9
PvdA	302	302	310	180
D66	151	154	171	72
DS70	4	3	4	1
CDA **)	376	369	395	244
VVD	150	168	189	93
BP	2	2	0	0
GPV	18	14	15	11
SGP	24	20	16	11
EVP	1	0	5	0
RPF	0	2	7	0
SP	0	1	3	0
RKPN	0	2	7	0
NVU	0	0	2	0
Centrumpartij	0	0	1	0
overig	1	2	3	0
totaal	1620	1620	1620	822 (51%)

*) inklusief weet niet/geen antwoord

**) inklusief KVP, ARP en CHU

Bron: Nationaal Kiezers Onderzoek 1981

partij-binding

De vraag is nu wat de items (enquêtevragen) over partij-identifikatie in Nederland dan wel meten. In ons eerder onderzoek naar dit probleem bleek op onverwachte wijze dat voor een deel van de kiezers de aangegeven identifikatie met een partij onmogelijk betrekking kon hebben op het door 'Michigan' bedoelde identifikatie begrip, omdat men aangaf zich met

meerdere partijen tegelijk te 'identificeren'. In hun beschrijving van het theoretisch concept trokken Campbell c.s. regelmatig de parallel met religieuze identifikatie: men beschouwt zich of als een katholiek, of als een protestant etc. In deze conceptualisering worden politieke partijen op theoretische gronden als elkaar wederzijds uitsluitende groepen gezien waarvoor geldt dat men zich maar met één daarvan kan identificeren. In die zin vormt multipele identifikatie dus een contradictie die geen enkel empirisch bestaansrecht heeft.

Eerder in deze beschouwing vroegen wij ons af in hoeverre het zich 'aangetrokken' voelen tot of het 'aanhangerschap' van een partij impliceert dat men zich ook met die partij identificeert. Mocht onze veronderstelling juist zijn dat voor vele kiezers zo'n relatie aanzienlijk minder diepgaande, de individuele politieke identiteit betreffende, konsekwenties heeft, dan hoeft de gekonstateerde instabiliteit ons minder te verbazen. We kunnen ons dan voorstellen dat voor sommige kiezers zo'n minder in de persoonlijkheid verankerde relatie minder bestendig is of zelfs dat men een dergelijke verbondenheid met meerdere partijen heeft. Alvorens deze weg verder in te slaan moeten wij ons wel realiseren dat

".. the 'meaning' of party identification cannot vary over time or place. It is a theoretical tool, or nothing. Theoretical concepts do not vary, cross-nationally, although their applicability, or the coefficient attached to them, may. (...) Any change in the meaning of 'party identification' is the creation of a new theoretical concept that rivals party identification."(17)

Een relatie tussen kiezer en partij waarvan pure identifikatie aspecten niet noodzakelijkerwijs(18) deel uitmaken, is een ander theoretisch concept (dan partij-identifikatie) dat wij hierna als partij-binding zullen aanduiden. Het antwoord op de nu te stellen vraag hoe het met de partij-binding in Nederland is gesteld, is in het eerste deel van dit artikel deels al gegeven. Ruim driekwart van de kiezers heeft een sterke of minder sterke partijbinding, waarbij het object van die binding kennelijk niet hecht verankerd hoeft te zijn. Het multipele aspect van zo'n binding dient echter nader bekeken te worden.

multipele partij-binding

Om na te kunnen gaan wat voor multipele partij-bindingen voorkomen, is het noodzakelijk de 'partij-identifikatie' items niet éénmaal aan respondenten voor te leggen maar om ze net zo lang te herhalen als er andere partijen zijn waarvan men zegt dat men zich daartoe ook, na de partij(en) die al eerder zijn genoemd, voelt aangetrokken danwel zich als aanhanger ervan beschouwt. Nadat een dergelijke opeenvolging van herhaald gestelde vragen een aantal malen experimenteel was uitgetest (19) werd deze drie

maal aan het 1981-1986 panel van het Nationaal Kiezers Onderzoek voorgelegd.(20) Het vóórkomen van multipele partij-binding (21) in dat panel is in tabel 5 samengevat.

Tabel 5. Percentages multipele binding: panel 1981-1986

	feb.'81	mei'81	1982	1986
meervoudige binding	30.2	36.3	42.5	39.0
enkelvoudige binding	38.0	33.6	41.3	46.8
geen binding	31.8	30.1	16.2	14.2
	----	----	----	----
totaal N (=100%)	2196	1751	1191	746

Bron: C. van der Eijk en B. Niemöller, Electoral change in the Netherlands. Amsterdam, 1983.

Op grond van deze resultaten komen wij tot de konklusie dat multipele binding veelvuldig voorkomt. Gerelateerd aan de gehele steekproef zien we dat op het eerste meetmoment 30.2% aangeeft een multipele partij-binding te hebben. Dat percentage neemt tijdens de duur van de panel-periode weliswaar nog fors toe, maar die toename is wellicht het gevolg van een wat hogere uitval van degenen zonder binding uit het panel. Toch lijkt het aannemelijk te konkluderen dat een belangrijk deel van het elektoraat met meer dan een partij een binding heeft.

Daarnaast blijkt uit verdere analyse (22) dat het aantal partijen waarmee een kiezer een binding heeft voor het overgrote deel beperkt blijft tot twee: minder dan 10% noemt meer dan twee partijen. Daarbij neemt het percentage respondenten met multipele binding monotoon af naarmate de sterkte van de binding met de eerstgenoemde partij toeneemt. De verschillen zijn echter dermate klein dat we kunnen konkluderen dat de sterkte van de binding met een partij weinig te maken heeft met het al of niet voorkomen van een binding met andere partijen.

Het feit dat zo veel respondenten meer dan één partij noemen lijkt ons een verder bewijs dat de in ons land gebruikte operationalisatie van partij-identifikatie niet valide is. In termen van 'aanhangerschap' zien de kiezers de partijen niet als elkaar uitsluitende groeperingen, hetgeen een vereiste is voor partij-identifikatie.

ideologische identifikatie

Waar zovelen een band met meerdere partijen hebben rijst de vraag op grond waarvan men zich tot een partij voelt aangetrokken dan wel zich als aanhanger beschouwt. In het licht van onze bevindingen met betrekking tot het bestaan van multi-pele partijbinding ligt het voor de hand niet naar de unieke aspecten van partijen te kijken, maar naar datgene dat zij gemeen hebben. Elders hebben wij regelmatig betoogd dat percepties van en voorkeuren voor partijen in ons land in belangrijke mate door links-rechts ideologie worden bepaald.(23) Het lijkt ons dus redelijk te veronderstellen dat kiezers partijen in aanzienlijke mate zien als manifestaties van ideologische opvattingen zoals die in termen van links-rechts te onderscheiden zijn en die meer of minder verenigbaar zijn met hun eigen ideologische positie. In die zin zou de band met een partij dus de ideologische positie van die partij betreffen, waarbij het heel wel mogelijk is dat de ideologische opvatting van een aantal partijen dermate dicht bijeen ligt, dat een kiezer zich met al die partijen verwant voelt. Dat die band zich manifesteert ten aanzien van partijen in plaats van ideologische posities komt in de eerste plaats door de gehanteerde formulering van de gebruikte enquête-vragen, maar ook omdat partijen een belangrijke rol spelen bij de articulatie van ideologische opvattingen en een persoon in staat stellen op eenvoudige wijze zijn eigen positie ten naaste bij tot uitdrukking te brengen. Er zou dus kortom sprake zijn van een ideologische identifikatie waarbij partijen dragers zijn van ideologische opvattingen en als zodanig een bepaalde aantrekkingskracht voor kiezers bezitten die tot uitdrukking komt in hun partijbinding(en).

Op basis van deze hypothese mogen wij verwachten dat de multipliciteit van partijbinding met name ideologische verwantschap van partijen als basis heeft. Analyse van de 'Nationale Kiezers Onderzoeken' 1981, 1982 en 1986 steunt deze verwachting op meerdere manieren. Wij volstaan hier met een zogenaamde spectraal-kaart (zie figuur 4) waarin voor iedere als eerst gekozen partij staat aangegeven hoeveel procent van de kiezers tevens een binding met elk van de andere partijen heeft. Uit figuur 4 blijkt dat kiezers als regel slechts met - in links-rechts zin - ideologisch verwante partijen een binding hebben.

De algemene konklusie die wij uit de aan figuur 4 ten grondslag liggende data trekken (24) is dat met groter wordende afstand tussen twee partijen op de links-rechts dimensie, de kans op een gelijktijdige binding met beide partijen kleiner wordt. In figuur 4 wordt dit geïllustreerd door de (vertikaal) naar de diagonaal toenemende dichtheden.

Onze hypothese dat 'identifikatie' voor een deel van het electoraat betrekking heeft op ideologie en dat partijen instrumenteel zijn als media bij het tot uitdrukking brengen daarvan, lijkt door dit alles niet gefalsifi-

ceerd. Het feit dat er een (relatief gering) aantal schendingen is van het (vertikaal) vanaf de diagonaal monotoon afnemen van de perFiguur 4.

Figuur 4. Multipele partij-binding

centages (25) hoeft volgens ons niet in tegenspraak te zijn met onze algemene hypothese over het voorkomen van ideologische identifikatie. Kijken wij bijvoorbeeld naar de SGP en het GPV. Voor beide partijen geldt dat gelijktijdige binding met de VVD minder en met het CDA meer dan op grond van de links-rechts ordening mocht worden verwacht, voorkomt. Daarmee wordt echter eens te meer bevestigd dat, alhoewel de links-rechts dimensie voor de meeste kiezers dominant is, voor sommige (kleine) groepen partijbinding een andere (eventueel aanvullende) basis heeft. Het ligt voor de hand om voor SGP en GPV 'identifiers' daarbij aan religie te denken.

Vatten wij de resultaten tot nu toe samen dan stellen we vast dat partijen niet als 'zuivere' indicatoren voor ideologische posities kunnen worden opgevat. Tot op zekere hoogte wordt een partij ook gekenmerkt door unieke, andere dan ideologische aspecten als leiderschap, partij-imago, -cultuur, -gedrag en dergelijke. Er is geen reden om aan te nemen dat deze aspecten geen enkele rol zouden spelen bij een individuele response. We moeten daarom aannemen dat een aantal factoren medebepalend is voor de antwoorden op enquêtevragen naar 'partij-identifikatie':

- identifikatie met een positie op het ideologisch continuüm. Partijen die voldoende dicht bij die positie liggen komen in aanmerking om genoemd te worden.
- identifikatie met een partij sui generis, dat wil zeggen met de unieke

aspecten van een partij in plaats van de (gedeeltelijke) ideologische overeenkomst met andere partijen.

- identifikatie met een positie op een ander dan het ideologisch links-rechts continuüm, bijvoorbeeld religie. Ook hier komen partijen die voldoende dicht bij die positie liggen in aanmerking om genoemd te worden. Het belang van het ideologisch continuüm is voor de meeste kiezers echter (veel) groter dan mogelijke andere dimensies.
- een verscheidenheid aan korte-termijn factoren die van kortstondige invloed kunnen zijn op de aantrekkingskracht van een partij.

Vragen naar 'partij-identifikatie' kunnen dus zeker niet worden opgevat als een valide operationalisatie van ideologische identifikatie. Het is op dit moment dan ook niet mogelijk om op grond van de met deze vragen verzamelde data veel te zeggen over het voorkomen en de stabiliteit van ideologische identifikatie. Los van de - overigens belangrijke - vraag hoe men ideologische identifikatie beter zou kunnen operationaliseren teneinde tot een meer zuivere meting van deze faktor te komen, menen wij dat er op grond van het voorafgaande voldoende aanleiding is de ideologische identifikatie hypothese niet te verwerpen. Dat impliceert dat ideologie als faktor niet zonder meer uit het 'normal vote' concept kan worden weggelaten.

Wij brengen in herinnering dat Campbell c.s. ideologie uitsluitend vanwege het geringe empirische belang uit hun model weglieten. Naast de in deze beschouwing gerapporteerde bevindingen blijkt ook uit ander onderzoek, dat in Nederland in het achterliggende decennium de rol van de ideologie aanzienlijk belangrijker was dan in de jaren vijftig en zestig in Amerika. Zo konkludeerden wij eerder:

"One of the most significant conclusions of this Chapter has been that voting behavior, and changes thereof, can be construed as behavior structured and directed by a person's ideological position."(26)

Ook uit het onderzoek op basis van de zogenaamde 'stemkans'-vraag blijkt het belang van ideologie als structurerende faktor bij het bepalen van partij preferenties. Vraagt men kiezers aan te geven hoe groot men de kans acht ooit op elk der politieke partijen te zullen stemmen, dan blijkt dat die kans groter wordt geacht naarmate de desbetreffende partij ideologisch meer verwant is met de huidige partijvoorkeur.

In figuur 5 vinden we dit weer als een spectraal-kaart in beeld gebracht: per kolom vinden we voor de respondenten die op die partij hebben gestemd, de kans dat zij ooit op elk van de 9 partijen zullen stemmen. De kans voor de huidige partijvoorkeur is steeds het grootst

Figuur 5. Gemiddelde stemkans (1986)

terwijl die kans kleiner wordt naarmate een partij een ideologisch minder verwante positie inneemt. Om precies te zijn opteert 81% van de respondenten uitsluitend voor partijen die op een links-rechts dimensie aangrenzende posities innemen, terwijl de schendingen van dit links-rechts patroon voornamelijk stochastisch van aard zijn.(27)

conclusie

Alhoewel wij geen reden hebben om aan te nemen dat partij-identifikatie sui generis in Nederland niet voorkomt moeten wij konstateren dat vele kiezers een of andere binding met een of meer partijen hebben. Het lijkt aannemelijk dat die binding voor een deel van de kiezers voortkomt uit hun ideologische identifikatie, waarbij de partijen instrumenteel zijn als media bij het tot uitdrukking brengen daarvan. Het ligt daarom voor de hand om 'ideologie' niet zonder meer als faktor uit het 'normal vote' concept weg te laten: in hoeverre partij-identifikatie en/of issues daarbij horen en wat het relatieve belang daarvan is, laten wij hier onbesproken. Dat roept tot slot de vraag op, op welke wijze 'ideologie' dan het best geoperationaliseerd zou kunnen worden. Uit het vooraf gaande blijkt dat de vragen naar multiële partij-binding niet ideaal zijn. Naast ideologische identifikatie spelen vermoedelijk ook andere zaken een rol. Als alternatief zou men aan de 'stemkans'-vraag kunnen denken, maar deze operationalisatie lijkt ons nog meer af te wijken van het 'concept zoals bedoeld'. Het meest voor de hand ligt nog de vraag naar de links-rechts positie van

kiezers: elders hebben wij daar uitvoerig over gepubliceerd.(28) De wijze waarop die positie wordt gemeten is echter niet zonder problemen: ieder individu wordt als een punt op het links-rechts continuüm afgebeeld, terwijl wij hierboven hebben gezien dat kiezers gekenmerkt worden door een zekere ideologische 'breedte'. Wellicht daardoor komen Fuchs en Klingemann in hun onderzoek (mede gebaseerd op Nederlandse data) tot de slotconklusie:

"In our view, ideological systems of orientation, issue priorities, and left-right self placements are analytically distinct concepts that have separate and independent explanatory status and power for political attitudes and political behaviour."(29)

In nog lopend onderzoek wordt juist aan deze problemen veel aandacht geschonken; niet alleen om in toekomstig onderzoek over valide operationalisaties te beschikken, maar ook ter beantwoording de vraag op welke wijze de in het verleden verzamelde gegevens over de band tussen kiezer en partij geherinterpreteerd zou moeten worden.

noten

1. P.A. Beck, 'Choice, context, and consequence: beaten and unbeaten paths toward a science of electoral behavior', in: H.F. Weisberg, ed., *Political science: the science of politics*. New York, 1986, blz. 245.
2. P.E. Converse, 'The nature of belief systems in mass publics', in: D.E. Apter (ed.), *Ideology and Discontent*. Glencoe (Ill.), 1966, blz. 206-261.
3. In Amerikaanse termen: 'liberal-conservative'.
4. A. Campbell, e.a., *The American voter*. New York, 1960.
5. Beck, 'Choice, context, and consequence', in: H.F. Weisberg (ed.), *Political science*, blz. 246.
6. A. Campbell, e.a., *Elections and the political order*. New York, 1966, blz. 15.
7. G. Belknap and A. Campbell, 'Political party identification and attitudes toward foreign policy', in: *Public Opinion Quarterly*, 1952, vol.15, blz. 601-623; A. Campbell and R.L. Kahn, *The people elect a president*. Ann Arbor, 1952.
8. A. Campbell, e.a., *The voter decides*. Evanston, 1954, blz. 85-86.
9. Ibidem, blz. 88-89.
10. A. Campbell en H.C. Cooper, *Group differences in attitudes and votes*. Ann Arbor, 1956, blz. 102-103.
11. Campbell, *The American voter*.
12. Wij zullen hier niet ingaan op de discussies die internationaal rond het begrip partij-identifikatie worden gevoerd. Zie bijvoorbeeld I. Budge, e.a., (eds.), *Party identification and beyond: representations of voting and party competition*. London, 1976; en M.P. Fiorina, *Retrospective voting in*

American national elections. Yale University Press, 1981.

13. W.E. Miller, 'The cross-national use of party identification as a stimulus to political inquiry', in: Budge, e.a., *Party identification and beyond*, blz. 24.

14. M.H. Leijenaar, 'Partij identificatie: robuustheid in de tijd en gevoeligheid voor vraagformulering', in: C. van der Eijk, red., *Longitudinaal enquête onderzoek: mogelijkheden en problemen*. Amsterdam, 1980.

15. J.J.A. Thomassen, *Kiezers en gekozenen in een representatieve democratie*. Alphen a/d Rijn, 1976, blz. 68.

16. Ook op andere gronden moet de validiteit van de gehanteerde operationalisatie als onvoldoende worden gekwalificeerd. Met name in onderzoek naar de causale volgorde van identificatie en stemkeuze zijn de resultaten niet in overeenstemming met de gepostuleerde 'funnel of causality' uit het Michigan model. Zo komt bijvoorbeeld Thomassen tot de konklusie: "party identification is not causally prior to the vote, but simply a reflection of the vote, and therefore causally posterior". Zie J.J.A. Thomassen, 'Party identification as a cross-cultural concept: its meaning in the Netherlands', in: *Acta Politica*, 10, blz. 36-56.

17. R.D. Robertson, 'Surrogates for party identification in the rational choice framework', in: Budge, e.a., *Party identification and beyond*, 1976, blz. 368.

18. Aanhangerschap c.q. het zich aangetrokken voelen tot lijkt ons een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde voor partij-identificatie.

19. Zie: C. van der Eijk en B. Niemöller, *Indicators of political preference: some results of experiments in survey-question design*. Paper presented at Joint Sessions of Workshops, ECPR. Florence, 1980.

20. Voor de preciese vraagstelling en nadere bijzonderheden, zie C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands: empirical results and methods of measurement*. Amsterdam, 1983, blz. 334 e.v.

21. Het door ons in 1980 geïntroduceerde concept multi-pele partij-binding heeft weinig gemeen met het recentelijk in de literatuur geïntroduceerde begrip 'multiple party identification', waarmee wordt aangeduid dat "quite frequently individuals hold different feelings about parties at multiple levels of government". Zie R.G. Niemi, e.a., 'Multiple party identifiers and the measurement of party identification', in: *The Journal of Politics*, blz. 49.

22. Van der Eijk en Niemöller, *Electoral change in the Netherlands*, 1983, blz. 338-339.

23. Zie bijvoorbeeld Van der Eijk en Niemöller, *Electoral change in the Netherlands*, 1983.

24. *Ibidem*, blz. 343.

25. Het betreft hier uitsluitend per kolom vergelijkbare percents-tages.

26. Van der Eijk en Niemöller, Electoral change, blz. 305.
27. Zie C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), blz. 192-204, en C. van der Eijk, B. Niemöller en J.N. Tillie. The two faces of 'future vote': voter utility and party potential. Paper presented at Joint Sessions of Workshops, ECPR. Göteborg, 1986.
28. Zie bijvoorbeeld Van der Eijk en Niemöller, Electoral change in the Netherlands, 1983.
29. D. Fuchs en H.D. Klingemann, nog te verschijnen.

KLEIN LINKS EN DE NIEUWE SOCIALE BEWEGINGEN

door M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman

1. inleiding

In mei 1989 kwamen CPN, PSP, en PPR overeen om samen met 'onafhankelijke' kandidaten onder de naam Groen Links de verkiezingen voor de Tweede Kamer in te gaan. Op de valreep werd de EVP bij dit akkoord betrokken. Aan dit samenwerkingsverband was bijna tien jaar van soebatten voorafgegaan.¹ Na de zware nederlaag van CPN, PPR en in mindere mate PSP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 was het onderwerp van klein linkse samenwerking langzamerhand op de agenda gekomen. De discussie die niet permanent maar wel regelmatig werd gevoerd, riep binnen de betrokken partijen grote weerstanden op. Aanvankelijk kwamen CPN, PSP en PPR niet verder dan lijstverbindingen. Na een tweede zware verkiezingsnederlaag in 1986 die CPN en EVP de kop kostte, werd in 1989 uiteindelijk voor verdergaande samenwerking in de vorm van Groen Links gekozen. Dit samengaan zal uiteindelijk moeten resulteren in een nieuwe politieke formatie, waarna de oude partijen waarschijnlijk worden opgeheven.

Bij deze toenadering tussen de klein linkse partijen hebben nieuwe sociale bewegingen zoals de vrouwen-, vredes-, milieu- en anti-kernenergiebeweging die in de jaren zeventig en tachtig een grote vlucht namen, mede een rol gespeeld. Op gezette tijden werd vanuit deze hoek op samenwerking tussen CPN, PPR en PSP aangedrongen. Ook waren deze bewegingen vaak

trefpunt voor delen van de klein linkse achterban, die elkaar in acties voor bijvoorbeeld legalisering van abortus, voor sluiting van kerncentrales of bij protesten tegen de plaatsing van kernraketten tegen kwamen.

Tenslotte lijken de nieuwe sociale bewegingen door aandacht te vragen voor nieuwe of tot dan toe onderbelichte, vaak immateriële thema's mede te hebben bijgedragen aan de programmatische convergentie van CPN, PSP en PPR. In het onderstaande zal hierop nader worden ingegaan. Daarbij wordt - hoofdzakelijk aan de hand van verkiezingsprogramma's en congresuitspraken - de ontwikkeling van de denkbeelden van PPR, PSP en CPN nagegaan op de terreinen waarop de vredes-, vrouwen-, milieu- en anti-kernenergiebewegingen actief zijn.

Het is hier in eerste instantie niet de bedoeling een causale relatie te construeren waarbij de sociale bewegingen als ideeënleverancier van klein links worden beschouwd. Hoewel dit op sommige punten wellicht het geval is geweest, lijkt op andere terreinen een meer autonome gedachtenvorming waarschijnlijk. Per slot van rekening lijken PSP, PPR en - later - CPN enerzijds en de nieuwe sociale bewegingen anderzijds min of meer uit hetzelfde nest te komen, hetgeen het simultaan opduiken van bepaalde issues in de hand werkt. Partij en beweging zijn immers beide in aanzienlijke mate beïnvloed door de ingrijpende sociaal-economische, culturele en politieke veranderingen in de jaren zestig en recruterende waarschijnlijk hun aanhang grotendeels uit de met die veranderingen samenhangende nieuwe sociale middenklasse.²

In het onderstaande zal eerst worden stilgestaan bij de veranderingen in de jaren zestig. Daarna wordt in vogelvlucht een overzicht gegeven van de hierboven genoemde sociale bewegingen en hun organisatorische samenwerking met klein links. Vervolgens zal de opstelling van CPN, PSP en PPR tegenover deze bewegingen worden weergegeven, waarna de ontwikkelingen in het denken van deze partijen over vraagstukken als milieu, kernenergie, vrouwenemancipatie en internationale veiligheid aan de orde komen.

2. de jaren zestig

In de loop van de jaren zestig veranderde de Nederlandse samenleving ingrijpend. Met de voortdurende economische groei deden welvaartsstaat en massaconsumptie hun intrede. Mede door de toenemende secularisatie, individualisering en de opkomst van de televisie kwam de ontzuiling op gang. Lijdzzaamheid maakte plaats voor activisme; politisering en de aandacht voor materiële kwesties verschoof tot op zekere hoogte naar 'postmateriële' zaken als milieu, zelfontplooiing en vrouwenemancipatie.³ Het maatschappelijk draagvlak hiervoor werd gevormd door de opkomende nieuwe middenklasse.

Deze ontwikkelingen gaven mede ruimte voor de opkomst van de vrouwen-, vredes-, milieu- en anti-kernenergiebeweging. Daarnaast beïnvloedden zij de PvdA, PSP en PPR. De gedachte won terrein - in Nederland evenals in vele andere Westeuropese landen - dat de samenleving radicaal gedemocratiseerd en de heersende mentaliteit ingrijpend veranderd moest worden door acties 'van onderop'. Deze ideeën vonden vooral weerklank in de nieuwe sociaal-culturele middengroepen (studenten, onderwijzers, welzijnswerkers en dergelijke), waaruit linkse partijen en sociale bewegingen hun aanhang meer en meer recruteerden.

3. nieuwe sociale bewegingen

Aan het einde van de jaren zestig kwamen een groot aantal actiegroepen op die zich roerden op immateriële terreinen als vrede, milieu, kernenergie, huisvesting, emancipatie en dergelijke. Pluriformiteit zowel wat betreft actievorm als maatschappijvisie was een belangrijk kenmerk van deze 'nieuwe sociale bewegingen'. De actoren waren vooral afkomstig uit de zogenaamde nieuwe middenklasse.⁴ In deze paragraaf wordt in kort bestek een overzicht gegeven van de hoofdstromen binnen de vredes-, milieu-, anti-kernenergie- en vrouwenbeweging.

De milieubeweging, ontstaan in de loop van de jaren zestig, kreeg met het Rapport van Rome uit 1972 de wind in de zeilen. In dit rapport werd gepleit voor grenzen aan de econo-

mische groei, omdat anders de "bevolkings- en produktiegroei zou stagneren door schaarste aan voedsel en natuurlijke hulpbronnen en door milieuvervuiling".⁵ De milieugroeperingen hielden zich veelal bezig met bewustmaking (onder andere door acties), politieke pressie en het formuleren van alternatieve economische scenario's.

De milieubeweging enerzijds en de PPR en PSP anderzijds stonden aan het begin van de jaren zeventig aan de basis van de anti-kernenergiebeweging. Na aanvankelijk actie te hebben gevoerd tegen de kweekreactor in het Westduitse Kalkar richtte de aandacht zich later vooral op sluiting van de ultra-centrifugefabriek (UCN) in Almelo en de kerncentrales in Borssele en Dodewaard. Na verloop van tijd groeiden de meer gematigde en radicale delen van de beweging uit elkaar. Uit de radicale stroming ontstond de Dodewaard-Gaat-Dicht beweging, die zich op het principe van de basisdemokratie organiseerde en gebruik wilde maken van het blokkade-middel.

De vredesbeweging is zonder twijfel de sterkste beweging geweest in Nederland. Door het samengaan van vredesgroepen, politieke partijen en vakbonden had ze een groot maatschappelijk draagvlak. De 'nieuwe' vredesbeweging kende haar oorsprong in de jaren zestig. In die tijd kregen anti-militarisme en vredesdenken meer aandacht van de kerken. In 1977 leidde dit tot de campagne van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) 'Help de kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland'. De CPN startte tezelfder tijd een eigen actie, 'Stop de neutronbom'. Hoogtepunten voor de vredesbeweging waren de massale demonstraties aan het begin van de jaren tachtig tegen de plaatsing van kruisraketten.

De 'tweede' feministische golf kwam in Nederland tegen het eind van de jaren zestig op gang. Vrouwen kwamen in verzet tegen hun achterstelling op allerlei gebied. Vooral de werkgroep Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) en de socialistische actiegroep Dolle Mina timmerden aan de weg. Vrije abortus werd een belangrijke eis, waartoe het comité Wij Vrouwen Eisen in 1974 werd opgericht. Later kwamen binnen de vrouwenbeweging bewustwording en verandering van de eigen

directe leefomgeving hoog op de agenda te staan.

4. de opstelling van PSP, PPR en CPN ten aanzien van de nieuwe sociale bewegingen

4.1 PSP

'New Left' had in de jaren zestig op de PSP haar stempel gedrukt. De partij, in 1957 voortgekomen uit de vredesbeweging en groepjes 'dakloze' socialisten, legde naast ontwapening steeds meer de nadruk op zelfbestuur, culturele bevrijding en milieubehoud. De waarde die de PSP daarbij aan directe actie toekende ging gepaard met een afkeer van bestuursverantwoordelijkheid. Niet alleen door haar programmatische opstelling, maar ook door de strategische stellingname was de PSP al in een vroeg stadium ontvankelijk voor de nieuwe sociale bewegingen.

Volgens de politicoloog Lucardie werd "de 'New Left' orientatie... vastgelegd in het Analyse en Beleidsplan en het verkiezingsprogram van 1971".⁶ In dit plan werd de PSP een 'bundelende' taak bij de opkomende bewegingen toegedicht. De PSP moest zich ontwikkelen tot een "terugkoppelingsinstituut, waar al haar leden en sympathisanten die actief op verscheidene terreinen samen met anderen werkzaam zijn, op kunnen steunen."⁷ Een jaar later stelde het partijbestuur voor om op de terreinen waarop sociale bewegingen actief waren, themagroepen in te stellen waardoor een voortdurende wisselwerking kon plaatsvinden tussen de "praktische strijdervaring aan de basis" en de "algemene maatschappij-analyse en socialistische strategie."⁸ Pas in 1975 werd de uitvoering van deze voorstellen ter hand genomen. De themagroepen werden opgericht en het partijbestuur werd uitgebreid met een aantal politiek secretarissen, die doorgaans actief waren in sociale bewegingen.

Ook in latere jaren bleef de PSP aan de sociale bewegingen een vooraanstaande rol toekennen. In 1983 werd een strategiestuk aangenomen waarin deze bewegingen werden beschouwd als "de belangrijkste kracht voor maatschappijverandering." Ver-

sterking van de linkse en progressieve sociale bewegingen zou "de hoogste prioriteit in de PSP-strategie" moeten hebben. Tevens werd aangegeven wat de taak van de PSP ten opzichte van sociale bewegingen moest zijn, namelijk "de verbanden tussen de verschillende vormen van verzet tegen kapitalisme, patriarchaat en bewapening duidelijk (te) maken, en om te werken aan het leggen van dwarsverbindingen tussen de verschillende sociale bewegingen."⁹

De PSP deed deze uitpraken overigens op een moment dat de sociale bewegingen over hun hoogtepunt heen waren. Toch zou de PSP nog regelmatig het belang van de sociale bewegingen voor maatschappijverandering beklemtonen. Zo sloot het verkiezingsprogramma van 1986 de mogelijkheid uit dat structurele veranderingen slechts via een parlementaire meerderheid van bovenaf konden worden afgedwongen. "Een werkelijke democratische maatschappelijke ordening... is gebaseerd op democratische machtsvorming van mensen zelf, in buurten en bedrijven, in vrouwen- en vredesbeweging, enzovoort. Daarom legt de PSP haar hoogste prioriteit bij het versterken van linkse sociale bewegingen, die gestalte geven aan de tegenmachtsvorming van onderop." ¹⁰

4.2 PPR

De in 1968 van de KVP afgesplitste PPR sloeg na haar oprichting eveneens de richting van 'New Left' in. Naast de sociaal-economische belangen van de 'maatschappelijke achterhoede' waren democratisering, zelfbeheer, milieubescherming en ontwikkelingssamenwerking op de voorgrond tredende issue's, later aangevuld met thema's als kleinschaligheid, zelfontplooiing, bewustwording en dergelijke. In 1973 werden door het partijcongres vier werkterreinen afgebakend waaraan de PPR prioriteit verleende: vrede; democratisering van de economische orde; milieu en welzijn.¹¹ Overeenkomstig deze indeling werden vier themagroepen in het leven geroepen, die zich met deze onderwerpen bezighielden.

De PPR beschouwde zichzelf als een "aktiepartij die mentaliteit

en maatschappelijke structuren wil veranderen"¹² en onderstreepte deze instelling door partijafdelingen 'actiecentra' te noemen. Daarbij erkenden de radicalen van meet af aan het belang van buitenparlementaire actie. Het congres van 1968 beschouwde deze als "een welkome aanvulling op de bestaande democratische rechten",¹³ zij het dat dergelijke acties wel geweldloos dienden te zijn.

Aan het begin van de jaren zeventig kwamen de sociale bewegingen nadrukkelijker in beeld. De PPR nam zich in 1971 voor "de politieke vormgever te worden van een meeromvattende hervormingsbeweging", waarbij voorrang werd gegeven aan "vredespolitiek en leefmilieu".¹⁴ Deze buitenparlementaire oriëntatie ging vergezeld van een bestuurlijke instelling. Zo maakte de partij van 1973 tot 1977 deel uit van het kabinet-Den Uyl. Deze dualistische opstelling kwam tot uitdrukking in de van ex-Provo Roel van Duijn overgenomen 'twee handen'-strategie, die directe actie combineerde met parlementaire hervormingen. Anders dan de PSP, die vooral de nadruk legde op de buitenparlementaire component, zag de PPR beide als gelijkwaardig. "Eén van die handen afkappen, zou de partij verlammen", zo meende het partijbestuur in de nota De PPR in de jaren tachtig; "de kunst is, beide handen tegelijk sterk te maken".¹⁵ Hoewel de PPR in deze nota haar verwantschap uitsprak met "de Derde Wereldbeweging, de Vredesbeweging, de Emancipatiebeweging en de Ekologische beweging" gaf men evenals in 1971 prioriteit aan de vredes- en milieuproblematiek.¹⁶

Aan het begin van de jaren tachtig, met de bloei van de buitenparlementaire bewegingen en het vervagen van het perspectief op het Catshuis, leek de PPR wat meer op te schuiven in de richting van de PSP. Dit bleek onder andere op het partijcongres dat zich in 1981 over de buitenparlementaire actie boog. In diezelfde tijd meende het partijbestuur dat het parlement "niet de voorhoede vormt in het proces van maatschappelijke verandering", maar slechts "sluitstuk".¹⁷ De samenleving zou alternatieven aandragen, en hierin school voor de PPR het belang van buitenparlementaire actie. Dit proces werd versterkt

door het besluit van de regering om op termijn nieuwe Amerikaanse kernwapens op Nederlands grondgebied te stationeren. Onder invloed hiervan ging de PPR zich beraden over burgerlijke ongehoorzaamheid.¹⁸

Wanneer de sociale bewegingen een stap terug doen, lijkt ook de buitenparlementaire oriëntatie van de PPR enigszins te verzwakken. Andere discussies eisen de aandacht van de partij op: de samenwerking met CPN en PSP; de - steeds groener wordende - ideologische kleur van de partij (in 1983 sprak de partij zich uit voor een 'rood-groene' koers); en de nieuwe 'vrolijk linkse' beeldvorming. Het begrip 'twee handen'-theorie raakte op de achtergrond, ofschoon de verbondenheid met het "maatschappelijk verzet" overeind bleef.¹⁹

4.3 CPN

In tegenstelling tot PPR en PSP stond de CPN aan het begin van de jaren zeventig geheel in de traditie van 'Old Left'. Op haar verlanglijstje stond de sociaal-economische belangenbehartiging van de arbeiders centraal; 'post-materiële' zaken waren er vrijwel niet op te vinden. Daarbij verschilden de drie partijen organisatorisch nogal van elkaar: waren PSP en PPR in hoge mate gedemocratiseerd, de CPN was van oudsher centralistisch en stalinistisch georganiseerd.

Ook de dualistische 'New Left' strategie die PSP en PPR aanhingen, werd door de communisten niet gedeeld. In navolging van Lenin beschouwde de CPN zich als de bewuste voorhoede van de arbeidersklasse in de klassenstrijd. Deze leidende rol impliceerde dat maatschappelijke bewegingen als vakbond of vredesbeweging van secundair belang waren en ondergeschikt aan het partijbelang. Deze bewegingen waren vooral nuttig in hun functie van 'transmissieriem' tussen partij en arbeidersklasse. De acties die zij voerden waren niet meer dan een deelstrijd binnen de alomvattende klassenstrijd tussen arbeid en kapitaal.

Het door de zware nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1977 op gang gekomen vernieuwingsproces veranderde

deze opstelling. Met het afscheid van het stalinistische erfgoed maakte geleidelijk aan het gedachtengoed van 'New Left' zijn opwachting. Dit resulteerde onder andere in een herwaardering van de nieuwe sociale bewegingen, waarbij de traditioneel-annexionistische opstelling langzamerhand werd verlaten.

Het nieuwe strategische concept dat door de CPN op het 26ste partijcongres in januari 1978 werd ontvouwd, richtte zich op coalitievorming met als uiteindelijk doel progressieve machtsvorming. Daarbij werden de 'democratiseringsbewegingen' - zoals de bewegingen in het CPN-jargon werden genoemd - als bondgenoten aangemerkt, die in onderlinge samenwerking in de buitenparlementaire akties deze machtsvorming moesten voorbereiden. Hoewel de CPN de bewegingen nu als partners leek te beschouwen, bleven zij nog wel dienstbaar aan de strijd van de arbeidersklasse.²⁰

Eind 1981 verscheen het ontwerp-partijprogram van de CPN.²¹ Hierin waren de leninistische contouren van de CPN vervaagd. Het marxistische leerstuk van de centrale positie van de klassenstrijd bleef echter onverkort gehandhaafd. De ondergeschiktheid van de sociale bewegingen had plaats gemaakt voor een meer tweeslachtige opstelling: op strategisch niveau werden zij autonoom verklaard, maar in ideologisch opzicht 'ingepast' in de klassenstrijd. "Het is duidelijk dat nieuwe krachten in de klassenstrijd zijn getreden", zo stelde het ontwerp. Deze "massale bewegingen voor progressieve, democratische, vredelievende en sociale doeleinden" werden door de CPN ondersteund zonder ze te willen "kanaliseren, te dirigeren of te manipuleren".²² De bewegingen werden nadrukkelijk beschouwd als partners in het bondgenootschap dat moest leiden tot progressieve machtsvorming en waartoe ook sociaal-democraten, radicalen en pacifisten werden uitgenodigd. Van de 'leidende rol' die de CPN zich eerder vaak toedichtte was nu nog maar een schim over: de partij wilde slechts als 'bindende kracht' optreden.

In het partijprogram Machtsvorming voor een socialistisch Nederland, dat in februari 1984 door het partijcongres werd vastgesteld, werden partij en beweging letterlijk gelijkwaardig

verklaard.²³ Met nadruk stelde de CPN dat zij "elke hiërarchische rangschikking van bewegingen" verwierp. Ook de notie van de klassenstrijd als motor van de geschiedenis werd verlaten. In plaats van één dominerende maatschappelijke tegenstelling werden er diverse erkend, zoals die tussen arbeid en kapitaal, mens en natuur, Noord en Zuid, vrouw en man, hetero- en homosexualiteit. De CPN onderkende hierbij "zowel de onderlinge verwevenheid als de afzonderlijke dynamiek van deze tegenstellingen".²⁴ Geheel afscheid van de vroegere stellingname werd evenwel niet genomen. De CPN bleef bij haar standpunt dat de "strijd voor vrede, voor vrouwenbevrijding, voor politieke democratie, voor een leefbare aarde en voor gelijkwaardigheid van diverse etnische-culturele groepen verbonden wordt met het perspectief van en de strijd voor opheffing van de klassentegenstellingen, voor een socialistische maatschappij".²⁵

5. vrede

5.1 PSP

Grotendeels voortgekomen uit de vredesbeweging ten tijde van de Koude Oorlog pleitte de PSP vanaf de oprichting in 1957 onophoudelijk voor algehele ontwapening, zowel conventioneel als nucleair. Eenzijdige ontwapening, uittreden uit de NAVO en opheffing van de beide machtsblokken waren steeds terugkerende eisen. In de jaren zestig vervulde de PSP een belangrijke rol in de Ban-de-Bom-beweging. Nadien was de partij bij kleinere acties betrokken.

Toen in 1977 de vredesbeweging haar come-back maakte, kon de PSP gezien haar pacifistische inslag, actieverleden en programmatische opvattingen hierop eenvoudig inhaken: plaatsing van nieuwe kernwapens werd door haar onvoorwaardelijk afgewezen. Het probleem was echter welke beweging zij zou steunen. Anders dan bij de Ban-de-Bom-beweging was het initiatief tot de nieuwe vredesacties dit keer niet van de PSP uitgegaan. Voornaamste krachten achter het herlevend protest

waren nu het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), die toen de campagne 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland' startte en de door de CPN geïnitieerde Initiatiefgroep Stop de Neutronenbom (Stop de N-bom). Het partijbestuur riep de afdelingen tot ondersteuning van de IKV-campagne op, alhoewel men zich de beperktheid ervan realiseerde aangezien discussies over de NAVO en eenzijdige ontwapening buiten beschouwing bleven. Meer moeite had men echter met de strategie van Stop de N-bom. "Naast bezwaren tegen het beperkte karakter.. waren er in het partijbestuur ernstige bezwaren tegen de overheersing door de CPN."²⁶ Voor PSP-leden was dit overigens geen beletsel om actief mee te doen aan de actie tegen de neutronenbom.

In de jaren tachtig speelde de PSP binnen de vredesbeweging een vooraanstaande rol. Tijdens de demonstratie die op 21 november 1981 werd gehouden tegen de plannen van de NAVO om nieuwe kernraketten te stationeren bleek een groot deel van haar aanhang te zijn opgekomen.²⁷ De PSP nam met onder andere PPR en CPN en een aantal vredesorganisaties zitting in het Comité Kruisraketten Nee (KKN), dat in 1983 een demonstratie en een volkspetitionnement tegen de komst van de kruisraketten organiseerde. Na het plaatsingsbesluit van november 1985 ging het KKN 'slapen'. De PSP, die in de Tweede Kamer als enige partij een oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid tegen plaatsing had ondertekend - hetgeen door alle partijen inclusief PPR en CPN werd bekritiseerd -, nam daarop het initiatief tot een nieuw samenwerkingsverband: het Breed Initiatief tot Verdergaande Acties tegen Kruisraketten (BIVAK). Hierin zetten PSP, CPN, PPR samen met onder andere enkele kleinere vredesorganisaties op bescheiden schaal de acties tegen plaatsing van kruisraketten voort, waarbij het gebruik van 'burgerlijk ongehoorzame' actiemiddelen als boycot en blokkade tot het actie-arsenaal werd gerekend.

5.2 PPR

Ook de PPR hield zich vanaf haar ontstaan bezig met vredes-

vraagstukken. Wapenbeheersing en ontspanning, geweldloze weerbaarheid en een mondiaal veiligheidsstelsel stonden centraal. In 1973 werd vrede tot één van de kernpunten van het beleid aangewezen. De PPR hanteerde hierbij het begrip 'positieve vrede', dat is "niet alleen afwezigheid van oorlog en geweld, maar het samenleven in harmonie, gerechtigheid en gedeelde welvaart, van volken en staten over de hele wereld".²⁸ Voor een dergelijk veiligheidsstelsel op wereldschaal, waarbij voor de Verenigde Naties een voorname taak was weggelegd, was een mentaliteitsverandering noodzakelijk. Hierbij speelden "niet-parlementaire aktie-groepen een steeds belangrijker rol. De PPR wil nauwe banden onderhouden met deze groepen", aldus het verkiezingsprogram in 1972.²⁹

Concreter liet de PPR zich uit over ontwapening. Voornaamste eis op dit vlak was de afschaffing van de kernbewapening, die vanaf het prille begin op haar program stond. Minder eenduidig was aanvankelijk de opstelling tegenover de NAVO. Het "verfoeide" lidmaatschap van deze organisatie werd voortgezet om van binnenuit aan de ontspanning te kunnen bijdragen, aldus het het program van 1971.³⁰ Aan deze tweeslachtige houding kwam drie jaar later een einde, toen het partijcongres besloot dat Nederland uit de NAVO diende te stappen. Zolang dat evenwel nog niet gebeurd was, moest Nederland zich uiterst kritisch binnen de verdragsorganisatie opstellen. Aan dit standpunt werd sindsdien vastgehouden.

In de jaren tachtig leek de PPR het in het denken over vrede en veiligheid dichterbij huis te gaan zoeken. Hoewel men oog bleef houden voor de economische gevolgen van de wapenwedloop voor de Derde Wereld, raakte het begrip 'positieve vrede' in onbruik en trad het thema van de 'sociale verdediging' naar voren. Deze verdedigingsvorm waarin de bevolking weigert een bezetter te gehoorzamen, moest worden voorbereid door maatschappelijke veranderingen, aldus het in 1982 gehouden congres dat zich over deze materie boog.³¹ Dit congres rekende tevens pacifisme en antimilitarisme tot belangrijke inspiratiebronnen voor de PPR.

Verder sprak het congres zich onvoorwaardelijk uit tegen de

stationering van nieuwe kernwapens in Nederland en voor "steun aan en samenwerking met de vredesbeweging".³² Al in de jaren zeventig had de PPR zich geschaard achter de acties van het IKV voor een kernwapenvrij Nederland. Ook de beweging tegen de N-bom werd ondersteund. In 1978 nam zij mede het initiatief tot de instelling van een Overlegorgaan Tegen de Kernbewapening.³³ De warme kontakten met het IKV leken langzamerhand wat te bekoelen. Zo verweet de PPR het IKV een "vrijblijvende opstelling" bij de verkiezingscampagne van 1981.³⁴ De PPR bleef binnen het KKN met het IKV samenwerken, maar kreeg daarbij meer oog voor de kleinere, meer radicale vredesgroepen. Deze groepen hielden zich onder andere bezig met de ontwikkeling van alternatieve verdedigingsvormen, hetgeen de PPR nogal aansprak. Na het plaatsingsbesluit in 1985 trad de PPR toe tot Bivak en riep zij op tot ondersteuning van de Beweging Weigering Defensiebelasting. Hierbij werd binnen de partij gediscussieerd over de vraag hoever de PPR bij deze vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid mocht gaan.³⁵

5.3 CPN

Na 1945 had de CPN naast de loonstrijd ook de 'vredesstrijd' bovenaan de dagorde geplaatst, waarbij zij zich inzette voor een "neutraal en atoomvrij Nederland". Tijdens de Koude Oorlog sloot de partij zich echter niet aan bij de roep van de vredesbeweging om een mondiaal verbod op kernbewapening. Dit streven stond haaks op de opstelling van de CPN en de met haar gelieerde Nederlandse Vredesraad, die hun pijlen uitsluitend richtten op de Verenigde Staten, die men tot aanstichters van de wapenwedloop bestempelde. De bewapening van de Sovjet-Unie zag men als een noodgedwongen tegenwicht voor de imperialistische dreiging (zoals bijvoorbeeld in Vietnam bleek). In de jaren zestig, toen de CPN zich wat van Moskou verwijderde, werd de toon kritischer. De CPN nam toen de eis tot algemene afschaffing van kernbewapening over.³⁶

Met de toenadering tot Moskou rond 1970 keerde de welwillen-

de houding ten aanzien van de Sovjet-Unie weer terug en werd deze weer gezien als "het voornaamste beletsel voor de imperialistische plannen."³⁷ Aan het einde van de jaren zeventig verdween ook deze opvatting langzamerhand in het vernieuwingsproces. In het partijprogramma in 1984 werd de Sovjet-Unie medeverantwoordelijkheid voor de kernwapenwedloop aangewezen, alhoewel de VS als "grootste gangmaker" werd beschouwd.³⁸

Intussen had de CPN zich steeds meer gevoegd in de brede vredesbeweging, waarbij zij kon voortborduren op het standpunt van algehele kernontwapening. Voordat het zover was gaf de CPN nog in 1977 de stoot tot de actie 'Stop de Neutronenbom', die op aanzienlijke weerklank kon bogen. Na verloop van tijd raakte deze eigen onderneming meer en meer op de achtergrond. De toenadering van de CPN tot het IKV en andere vredesgroepen kreeg gestalte in de toetreding van de partij tot het KKN. Nadien zou de CPN eveneens in Bivak zitting nemen.

6. milieu

6.1 PSP

Van klein links was de PSP de eerste die zich op het milieubehoud wierp. Geruime tijd voordat het Rapport van de Club van Rome in 1972 verscheen en de milieubeweging de wind in de zeilen kreeg, werd door de PSP de noodzaak van hoge economische groei verworpen. In 1965 werd in Bevrijding het PSP-standpunt als volgt verwoord: "In onze samenleving is de materiële welvaart geen voor zichzelf sprekend doel meer, maar voorwaarde voor een menswaardig bestaan. Nog steeds een belangrijke en onmisbare voorwaarde, maar bepaald niet de enige."³⁹ In het programma voor de Kamerverkiezingen van 1967 was voor het eerst een aparte paragraaf over de 'verontreiniging van het leefmilieu' opgenomen, waarin de PSP onder meer maatregelen eiste ter voorkoming van milieuvervuiling door bedrijven en het weren van schadelijke chemicaliën in

landbouw en huishouding.⁴⁰ Aan het einde van de jaren zestig verzette de PSP zich dan ook tegen de vestiging van de zwavelkoolstoffabriek Progil in Amsterdam.

Bij de bewustwording van de PSP van het milieuprobleem speelde de bioloog B. van der Lek een prominente rol. In de Tweede Kamer gaf hij uitdrukking aan de groeiende zorg over het milieu en in 1972 verscheen zijn Milieuboekje, dat vele herdrukken beleefde.⁴¹

De voortrekkersrol die de PSP op dit terrein in de Nederlandse politiek speelde hing samen met haar ethisch-socialistische traditie, waarin de nadruk lag op culturele waarden en de kwaliteit van het bestaan. Meer dan de CPN, die zich sterk op economische groei richtte, had de PSP oog voor de vervuilende kanten van de kapitalistische produktiewijze. De PSP plaatste haar milieu-beleid echter wel nadrukkelijk in een anti-kapitalistisch kader. Het verkiezingsprogramma van 1977 bepleitte dat niet langer de winst zou bepalen hoe(veel) geproduceerd werd, maar de maatschappelijke behoefte en het milieu. "Deze problemen kunnen alleen worden opgelost in een socialistische maatschappij."⁴²

Hoewel de PSP zich dus al vroeg in haar bestaan bewust was van de toenemende milieuvervuiling, heeft zij zich niet tot een ecologische partij ontwikkeld. De noodzaak om te breken met kapitalisme, patriarchaat en bewapening stond hoger genoteerd dan de milieu-vervuiling. De keuze tussen socialisme en ecologie viel in de PSP steeds in het voordeel van de eerste uit; eerst moest de samenleving 'rood' kleuren, voordat 'groen' tot zijn recht kon komen. In 1987 leidde de huiver voor groene overheersing tot de congresuitspraak dat het te vormen klein linkse samenwerkingsverband voor de Europese Verkiezingen "een verzamelnaam moet krijgen waarin het begrip 'links' wel voorkomt en het begrip 'groen' niet."⁴³ Anderhalf jaar later was de PSP bij de totstandkoming van Groen Links kennelijk over deze koudwatervrees heen.

6.2 PPR

Evenals de PSP liet de PPR zich met betrekking tot het milieu-behoud niet onbetuigd. Met vrede werd milieu tot de centrale thema's binnen het beleid van de PPR gerekend.

Werd in het eerste program er nog van afgezien hieraan woorden te wijden omdat men "ook zo wel (zal) willen geloven dat de PPR tegen vervuiling van lucht en water" is,⁴⁴ in 1971 werd het milieu wel expliciet in het verkiezingsprogram opgenomen. De PPR eiste "erkenning van ieders recht op vrijwaring van stank, smerig water, bodemvervuiling en lawaai" en wilde een "geïntegreerde aanpak van alle vormen van milieuverontreiniging" door de instelling van een ministerie voor milieu.⁴⁵

Het rapport van de Club van Rome en de politieke 'vertaling' ervan door de Commissie van Zes (ook wel Commissie Mansholt genoemd) die bestond uit leden van PPR, PvdA en D'66, beïnvloedde de opvattingen binnen de PPR over het milieu. Het idee van de 'selectieve groei' dat door de Club van Rome werd bepleit, vond veel weerklank.⁴⁶ Later zou het begrip gedefinieerd worden als "een economische ontwikkeling, die expliciet rekening houdt met de fysieke dimensies van de aarde, het milieu, de grondstoffen en de energievoorraden, en die getoetst wordt aan en gericht wordt op het realiseren van maatschappelijke doelstellingen".⁴⁷ Een ander economisch bestel werd hiervoor noodzakelijk geacht, zoals door D. Coppes al was aangegeven in 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg', waarin de radicale beginselen werden uiteengezet.⁴⁸ Hierin werd het kapitalisme als bron van alle ellende aangemerkt en voorgesteld de gemeenschap zeggenschap te geven over de produktie.

Vanaf het begin van de jaren zeventig werd selectieve groei het paradepaardje van de PPR. Zo bekritiseerde het program van 1972 de "dwangmatigheid van de economische groei" en stelde dat er niet meer van uit mocht worden gegaan "dat méér hetzelfde is als gelukkiger".⁴⁹ In alle daaropvolgende verkiezingsprogramma's was selectieve groei of de 'economie van het genoeg' conditio sine qua non voor behoud van het milieu. Hierbij werd het scenario van het Centrum voor Energiebesparing overgenomen, dat zou aantonen dat ecologisch verant-

woord economisch beleid bij behoud van het welvaartspeil werk kon opleveren.⁵⁰

In de loop der jaren bepaalde het milieubeleid in toenemende mate het gezicht van de PPR, waardoor de partij steeds 'groener' begon uit te slaan. Bij de Europese Verkiezingen in 1979 hoopte de PPR op een zetel om met milieupartijen uit andere landen een 'groen front' te vormen. Hoewel deze opzet mislukte, zette de ontwikkeling van de PPR in ecologische richting door. Dit proces culmineerde in 1983 in een uitspraak van het partijcongres waarin de PPR werd omschreven als "radikaal, solidair, non-konformistisch, ecologisch en libertair".⁵¹ De PPR nam een rood-groene kleur aan, die naast de ecologische instelling ook de wens tot nauwere samenwerking met PSP en CPN tot uitdrukking bracht. Deze ecologische lijn werd doorgetrokken in het discussiestuk 'Groen Licht', waarin het partijbestuur een 'ekologische democratie' bepleitte.⁵²

6.3 CPN

Door alle aandacht die de loonstrijd kreeg stond de zorg voor het milieu bij de CPN in het verleden niet hoog aangeschreven. Zo kreeg het rapport van de Club van Rome bepaald geen warme ontvangst. De Club van Rome zou "in handen van monopolisten" zijn; bovendien waren niet de arbeiders, maar de kapitalisten 'gifmengers'.⁵³ Beteugeling van de economische groei waarvan het materiële welbevinden van de arbeidersklasse afhing, werd afgewezen. Bescherming van het milieu was niet gebaat bij afremming van de groei, maar met de komst van het socialisme. Milieuverontreiniging werd door de CPN beschouwd als het directe gevolg van de 'anarchistische' kapitalistische produktiewijze.

Door deze afweging legde in de verkiezingsprogramma's van de jaren zestig en zeventig het milieubelang het dan ook af tegen directe werknemersbelangen als toename van de materiële welvaart en uitbreiding van de werkgelegenheid. Weliswaar eiste de CPN "afdoende maatregelen" tegen lucht- en watervervuiling op kosten van het bedrijfsleven, maar daarbij bleef het

dan ook hoofdzakelijk. Hoewel in het program van 1977 een milieuparagraaf was opgenomen, werd het eisenpakket niet wezenlijk uitgebreid.

Het 26ste partijcongres in 1978 vormde ook hier weer de waterscheiding. Het milieu kreeg vergeleken bij vroeger in het eisenprogram dat de CPN na dit congres uitbracht ruime aandacht. Deze lijn werd voortgezet in het verkiezingsprogram van 1981, waarin de CPN zich geheel achter de ideeën van de milieubeweging schaarde. Niettemin bleef de CPN de milieu-problematiek nog lange tijd bezien door de bril van de klassenstrijd. De opvatting dat met de overgang naar een socialistische economie het milieuprobleem zich haast vanzelf zou oplossen, riep discussie op. Daarbij speelde een rol dat de Oosteuropese centraal geleide economieën er nog minder dan het Westen in slaagden het leefmilieu te beschermen.

Omstreeks 1982 werd binnen de partij een milieugroep gevormd, die zich bezighield met de relatie tussen de CPN en de milieubeweging.⁵⁴ Het in 1984 vastgestelde partijprogram werd door deze groep enthousiast onthaald.⁵⁵ De CPN brak hierin met haar traditionele standpunt en erkende dat hoewel milieuproblemen verweven zijn met de kapitalistische produktiewijze, deze "niet onmiddellijk oplosbaar zijn door het breken van de kapitalistische produktieverhoudingen".⁵⁶ Tevens werd de ondergeschiktheid van milieubehoud aan economische ontwikkeling verlaten. "Herstel van werkgelegenheid moet.. niet worden gezocht in ongerichte groei", aldus het verkiezingsprogram van 1986, dat pleitte voor een "ecologisch verantwoord beleid".⁵⁷

7 kernenergie

7.1 PSP

In de eerste jaren van haar bestaan was de PSP voorstander van vreedzaam gebruik van kernenergie. Hoewel er hier en daar binnen de partij twijfel rees, wijdde het verkiezingsprogram van 1971 hieraan nog geen passage. In de loop van 1972 kwam in

het PSP-standpunt verandering door eigenmachtig optreden van Van der Lek, die in zijn toentertijd verschenen Milieuboekje ook aan de gevaren van kernenergie aandacht had geschonken. Als lijsttrekker van de PSP introduceerde hij tijdens de verkiezingscampagne de afwijzing van kernenergie als een partij-standpunt.⁵⁸ Hoewel daaraan geen discussie was voorafgegaan, werd vanuit de PSP geen kritiek op deze solo-actie vernomen. Het verkiezingsprogramma van 1977 zag een nadere uitwerking van de visie van de PSP op kernenergie. Onder andere werd de sluiting geëist van de kerncentrales in Borssele en Dodewaard en van de UCN-fabriek in Almelo. Tegenover de hardere acties die de anti-kernenergiebeweging aan het einde van de jaren zeventig ging ondernemen had het partijbestuur moeite om haar positie te bepalen. Na enige aarzeling riep het bestuur in 1980 de PSP-leden op om deel te nemen aan de voorbereiding van de actie Dodewaard-gaat-dicht - die door de meer radicale stroming van de anti-kernenergiebeweging werd georganiseerd -, maar zich tegelijkertijd te keren tegen de aangekondigde terreinbezetting.⁵⁹

Aan de sluiting van de kerncentrales en UCN hield de PSP ook later vast, waarbij ze tevens aandrang op de invoering van energiebesparende maatregelen en onderzoek op het terrein van de alternatieve energiebronnen. Evenals het milieubeleid werd de energiepolitiek in een socialistisch kader geplaatst.

7.2 PPR

Ook de PPR was niet onmiddellijk een uitgesproken tegenstander van kernenergie. In de eerste programma's werd over deze energiebron niet gerept. Net als de PSP echter wezen de radicalen in 1972 het vreedzaam gebruik van kernenergie "in eerste instantie beslist af".⁶⁰ Vooral de risico's van het kernafval en de mogelijke militaire toepassing deden de partij twijfelen. Langzamerhand begon zich een definitieve afwijzing af te tekenen. In 1973 werd op initiatief van de PPR het Anti Kalkar Comité opgericht - waarin onder andere ook de PSP zitting had -, dat zich keerde tegen de bouw van een kweekreactor in het

plaatsje Kalkar, vlak over de grens met Duitsland. Samen met de PSP en een aantal milieugroepen vormde de PPR twee jaar later het Landelijk Energie Comité (LEK), dat vooral tegen het ultra-centrifugeproject (UCN) in Almelo actie ondernam. Toen het kabinet-Den Uyl in 1976 over wilde gaan tot uitbreiding van het UCN-project wist de PPR, die deel uitmaakte van de regering dit te voorkomen. De partijraad had de PPR-bewindslieden opgedragen om op te stappen wanneer dit nodig zou zijn.⁶¹ Ook tegen de voorgenomen uitbreiding van het aantal kerncentrales in Nederland werd toentertijd stelling genomen. In 1977 wees het partijbestuur kernenergie definitief van de hand, hetgeen uitgebreid werd beargumenteerd in het rapport 'Geen kernenergie, wat dan wel?'. Zowel het afvalprobleem als de risico's van een ongeval werden te groot geacht; daarnaast zou "vreedzame en militaire toepassing van kernenergie steeds moeilijker te scheiden zijn".⁶² Als alternatief zag de PPR een energieverbruik "op menselijke maat": besparing door bijvoorbeeld isolatie en een grotere bijdrage van alternatieve energiebronnen.⁶³ Vanaf 1977 bepleitte de PPR in haar verkiezingsprogramma's de sluiting van de bestaande kerncentrales. Blokkades die hiertoe werden ondernomen konden op bijval van de PPR rekenen, alhoewel de radicalen tegen gewelddadige acties bedenkingen koesterden. De blokkade van het LEK werd door de PPR wel ondersteund, bij die van de Dodewaard-gaat-dicht-beweging hield zij zich op de vlakte.

7.3 CPN

De CPN was van oudsher overtuigd voorstander van de vreedzame aanwending van kernenergie. Zo werd deze energiebron van vitaal belang geacht voor de opbouw van het socialisme in de Sovjet-Unie en elders. Ook voor Nederland was het "de energie van de toekomst", aldus partijbestuurslid Wolff in 1969. "De omschakeling van de energieproductie op kernenergie is immers onafwendbaar en de bescherming tegen radioactiviteit in het arbeidsproces is reeds ver gevorderd".⁶⁴ Aan deze optimistische kijk hield de CPN in de jaren zeventig vast,

veel langer dan PSP en PPR. Wel kreeg men geleidelijk meer oog voor de risico's. In het verkiezingsprogramma van 1977 werd voorgesteld dat de "opwekking en toepassing van kernenergie een overheidstaak (moet) zijn, die omgeven is met maximale en controleerbare veiligheidsgaranties".⁶⁵

Ook met betrekking tot het standpunt ten aanzien van kernenergie luidde het 26ste partijcongres in januari 1978 een wijziging in. In het 'Actie- en eisenprogramma' dat enkele maanden later verscheen, wenste de CPN geen uitbreiding van het aantal kerncentrales "zolang de vraagstukken op het gebied van veiligheid en milieu niet afdoende zijn opgelost".⁶⁶ De echte ommekeer kwam evenwel na de bijna-ramp in de kerncentrale in het Amerikaanse Harrisburg in 1979. Vlak na dit ongeluk verklaarde het partijbestuur dat de toepassing van kernenergie "ontoelaatbare gevaren en risico's met zich mee brengt en dat het gebruik van de centrales van Borssele en Dodewaard dient te worden stopgezet".⁶⁷ Twee jaar later zei de CPN in haar verkiezingsprogramma de anti-kernenergiebeweging nadrukkelijk alle steun toe. Sluiting van de kerncentrales in Nederland werd op de agenda geplaatst en acties om sluiting af te dwingen werden van harte ondersteund. Voortaan wenste de CPN on dubbelzinnig een "veilige en milieuvriendelijke energievoorziening onder democratische controle".⁶⁸

Hoewel de CPN geruime tijd kernenergie positief tegemoet heeft getreden, was zij wel van begin af aan een verklaard tegenstander van de bouw van de ultra-centrifugefabriek in Almelo. Deze afwijzing had niet zozeer te maken met mogelijke bedrijfsrisico's, als wel met de angst voor "een Duitse vinger aan de atoomtrekker".⁶⁹ Vanwege de Duitse deelname in dit project zouden 'revanchistische krachten' in de BRD het gefabriceerde verrijkte uranium uit Almelo kunnen aanwenden voor de produktie van een atoombom. Om dezelfde reden was de CPN ook fel gekant tegen de bouw van een kweekreactor in het Duitse Kalkar en de Nederlandse participatie daarin. In haar programma van 1977 verlangde de CPN optreden "tegen alles wat Duitse atoombewapening dichterbij kan brengen (Kalkar, het ultracentrifugeproject)".⁷⁰ In de jaren tachtig hield de CPN

nog wel aan deze eis vast, maar verbond deze niet meer met mogelijke Westduitse atoombewapening.

8. vrouwenbeweging

8.1 PSP

Hoewel de PSP al in 1967 legalisering van abortus in haar programma had opgenomen en zich in haar visie op sexualiteit had laten leiden door de NVSH,⁷¹ nam zij aan het einde van de jaren zestig nog steeds een traditioneel standpunt in. Volgens de geschiedschrijvers van de PSP zag men de vrouw vooral als huisvrouw, verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen.⁷² In het verkiezingsprogramma van 1971 was deze houding geheel verdwenen. Er werden voorstellen gedaan om de rolbevestigende opvoeding te doorbreken en de wettelijke discriminatie van de vrouw weg te nemen. Verder werd gepleit voor voorzieningen die de "aktieve deelname aan het maatschappelijke gebeuren" voor vrouwen mogelijk moest maken. Bovendien werd bij het pleidooi voor legalisering van de abortus toegevoegd dat "de stem van de vrouw of het echtpaar beslissend is".⁷³ Ook ondersteunde de PSP naast 'Wij Vrouwen Eisen' ook Dolle Mina, "eigenlijk als enige partij", aldus S. Leydesdorf, "de rest hield zich afzijdig".⁷⁴

Ook binnen de partijorganisatie zelf werd de invloed van het feminisme manifest. In 1973 werd in Amsterdam de eerste PSP-vrouwengroep opgericht, waarin ook niet-PSP-vrouwen zaten. Om de onderlinge uitwisseling van ervaringen te verbeteren, werd in 1976 een landelijke coördinatiegroep opgericht. Met het partijbestuur van de PSP werd overeengekomen dat de PSP-vrouwen op hun eigen terrein autonoom zouden zijn.

De toegenomen invloed van het feminisme bleek bij de opstelling van het programma van 1977, toen de PSP-vrouwen het hoofdstuk vrouwenbevrijding voor hun rekening namen. Hierin werd aan de seksetegenstelling een zwaarder gewicht toegekend dan aan de klassentegenstelling. "Het patriarchaat, de feitelijke en ideologische overheersing van mannen over vrouwen is

ouder dan het kapitalisme; het kapitalisme steunt op het patriarchaat en profiteert ervan." Het gevolg was dat de strijd tegen het kapitalisme "nog geen garantie (is) voor de bevrijding van de vrouw."⁷⁵ Mede onder druk van de vrouwen sprak de PSP enkele jaren later uit dat socialisme voor haar een samenleving inhoudt "die ontstaat door het opheffen van alle uitbuiting en onderdrukking die voortvloeien uit het kapitalisme en het patriarchaat."⁷⁶

In 1983 werd een speciaal congres georganiseerd over de relatie vrouwenstrijd en socialisme. Op dit feminisme-congres werd de term 'patriarchaat' nader omschreven als het 'systeem van heteroseksualiteit'. Hiermee werd bedoeld "dat de maatschappij zo is georganiseerd dat de heteroseksuele relatie verondersteld wordt, en dat mensen die als 'normaal' hebben leren zien. Binnen dit systeem worden mensen tot mannen en vrouwen gemaakt, en krijgen beide seksen een apart gedrag en een aparte maatschappelijk rol en positie toebedeeld."⁷⁷ Tevens werd op het congres een begin gemaakt met de feminisering van de partijorganisatie, zonder al te veel succes overigens. Quoteringsregelingen die het partijbestuur voorstelde om de achterstand van vrouwen in de bestuursorganen weg te werken, werden later evenwel weggestemd. Toch nam vanaf het midden van de jaren tachtig het aantal vrouwen in het hoogste bestuursorgaan van de PSP toe.

8.2 PPR

Ondanks het feit dat al in 1973 in de PPR een vrouwengroep werd gevormd, bleef binnen de partij het feminisme lange tijd op het tweede plan. Het bestaan van de vrouwengroep, als variant op de feministische organisatie Man-Vrouw-Maatschappij aanvankelijk 'Man-Vrouw-Partij' geheten, kon niet voorkomen dat bijna alle aandacht uitging naar de milieu- en vredesproblematiek.⁷⁸ Daarnaast hadden de 'PPR-vrouwen', zoals de vrouwengroep later ging heten, moeite om binnen de partijorganisatie geheel geaccepteerd te raken.

Eigenlijk pas in de jaren tachtig kreeg het feminisme in pro-

grammatisch opzicht een grotere plaats toebedeeld. In het verkiezingsprogramma van 1977 was de PPR niet veel verder gegaan dan de eis dat mannen en vrouwen op "op gelijkwaardige wijze en op grond van gelijke rechten" moesten deelnemen aan het maatschappelijk leven.⁷⁹ In 1981 echter wijdde de partij een aparte paragraaf aan vrouwenemancipatie. Dit was met lichte tegenzin gedaan, aangezien het eigenlijk discriminerend werd gevonden "wanneer vrouwen, die ongeveer de helft van de totale bevolking uitmaken, als aparte groep worden opgesomd".⁸⁰ Voor het eerst werd nu roldoorbreking tussen mannen en vrouwen als eis opgevoerd.

Ook wat betreft abortus nam de PPR langzamerhand duidelijker stelling. Het propageren door de PPR-vrouwen - die waren vertegenwoordigd in 'Wij Vrouwen Eisen' - van het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw inzake abortus riep binnen de partij weerstand op. Wellicht speelde hier haar christelijke achtergrond de PPR parten. Voor de PPR-vrouwen was het echter moeilijk te verteren dat dit recht "met mystificerende verhalen van tafel wordt geveegd. Zelfbeschikking voor iedereen, behalve voor vrouwen", zo luidde de kritiek.⁸¹ Gaandeweg kregen hun wensen toch meer aandacht: werd in het verkiezingsprogramma van 1977 slechts verlangd dat abortus in het ziekenfondspakket zou worden opgenomen, vier jaar later was daaraan toegevoegd dat "de vrouw beslist".⁸²

In de loop van de jaren tachtig breidde de feministische werkzaamheid op het organisatorische en programmatische vlak zich verder uit. Feminisering van partij en samenleving en de economische zelfstandigheid van de vrouw werden aan de orde gesteld.⁸³ In 1984 organiseerde de partij een speciaal congres over feminisering, dat uitsprak dat "mannen vooralsnog tegenstanders" waren, omdat ze niet zo maar hun macht zouden prijsgeven.⁸⁴ Tevens werd ervoor gepleit dat in partijorganen en commissies "tijdelijk vrouwen in de meerderheid zijn", waarna later een evenwichtige verdeling moest volgen.⁸⁵

Van de toegenomen aandacht voor het feminisme getuigde het programma van 1986, waarin in extenso allerlei emancipatoire maatregelen werden opgesomd die een einde moesten maken

aan de achterstelling van vrouwen. In dit program erkende de partij overigens "dat ook in eigen kring theorie en praktijk nog niet altijd hand in hand gaan".⁸⁶ Enkele jaren later zou E. Bartowska, emancipatiemedewerkster van de PPR dit bevestigen. "De PPR vergeet de vrouwen", zo luidde haar kritiek, waarbij zij wees op het feit dat de gelijke verdeling tussen mannen en vrouw binnen de PPR-organen niet tot stand was gekomen (hoewel deze verdeling wel was verbeterd ten opzichte van de jaren zeventig). Met het inslaan van de "vrolijk linkse" koers door de PPR werden tegelijkertijd "emancipatoire ideeën steeds meer losgelaten", aldus Bartowska.⁸⁷

8.3 CPN

Tot 1978 was de vrouwenbeweging binnen de CPN er bekaaid afgekomen. Er zaten amper vrouwen in het partijbestuur - laat staan in het dagelijks bestuur - en in de verkiezingsprogramma's waren geen specifiek-feministische eisen opgenomen. Enige uitzondering hierop was de eis tot legalisering van abortus. In verband hiermee maakte de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB), de vrouwenorganisatie van de CPN, evenals de PSP- en PPR-vrouwen deel uit van 'Wij vrouwen eisen'.⁸⁸

Deze onderbedeling vloeiده voort uit de principiële ondergeschiktheid van de vrouwenstrijd aan de klassenstrijd in de CPN. Nog in 1977 betoogde E. Izeboud, toentertijd één der kopstukken van de NVB, dat de achterstelling van de vrouw uitsluitend het gevolg was van de kapitalistische klasseverhoudingen. Vrouwenstrijd was een onderdeel van de algemene strijd van de werkende bevolking. Het 'burgerlijke' feminisme wees Izeboud van de hand, met name omdat erin "de solidariteit tussen de vrouwen (werd) gesteld boven de solidariteit met de klasse".⁸⁹ Dit zou slechts verdeeldheid sorteren binnen de arbeidersklasse terwijl de hoofdvijand, het kapitaal, buiten schot bleef.

Na het verkiezingsdebacle in 1977 kwam er geleidelijk meer aandacht voor het feminisme, zonder dat overigens het formele partijstandpunt onmiddellijk gewijzigd werd. Op het 26ste congres wierp de CPN zich voor het eerst openlijk op als

pleitbezorger voor gelijke rechten van de vrouw. Toch bleef de vrouwenstrijd niet meer dan een weliswaar noodzakelijke deelstrijd in "de strijd voor het socialisme".⁹⁰

Deze bijrol voor de vrouwenbeweging binnen de arbeidersbeweging leidde in 1979 tot een polemiek in Politiek en Cultuur. Deze werd geopend door een artikel van Izeboud, waarin zij het traditionele partijstandpunt uitdroeg.⁹¹ In de reacties die dit uitlokte werd haar verweten dat zij de vrouwenstrijd teveel in de sociaal-economische en te weinig in de persoonlijke sfeer plaatste. Het seksisme, de "onderdrukking op basis van geslacht", zou immers dwars door de klassentegenstellingen heenlopen. Gepleit werd voor een debat binnen de partij hoe "socialisme en feminisme, seksenstrijd en klassenstrijd" waren te combineren.⁹²

Langzamerhand won het feminisme binnen de CPN aan invloed. Het 27ste partijcongres van juni 1980 sprak na hoogoplopende discussies uit dat de CPN "de strijd voor de bevrijding van de vrouw als een wezenlijk en integraal bestanddeel van haar strijd" beschouwde.⁹³ Naast deze ideologische terreinwinst maakte de feministische stroming ook organisatorische vorderingen. Zo zouden in het partijbestuur meer vrouwen worden opgenomen. Verder boekte het feminisme met het scheppen van de mogelijkheid van aparte vrouwenbijeenkomsten zijn eerste overwinning op het democratisch centralisme.

In de 'Doelstellingen' die de CPN in december 1981 in haar ontwerpprogram ontvouwde, kreeg het persoonlijke aspect van het feminisme binen de CPN voor het eerst formeel erkenning. Naast de repressie die van het kapitalisme uitging signaleerde het ontwerp ook "tegen de vrouw als persoon gerichte patriarchale onderdrukking". Daarnaast werd de vrouwenbeweging opgewaardeerd tot "een alomvattende maatschappelijke vernieuwingsbeweging", en als zodanig een "autonome revolutionaire factor in de totale bevrijdingsbeweging".⁹⁴

De definitieve doorbraak voor het feminisme kwam in 1984, in het nieuwe beginselprogram. De seksentegenstelling werd geheel gelijkwaardig beschouwd aan de klassentegenstelling en op aandringen van het vrouwenoverleg werd het feminisme

naast het marxisme tot de inspiratiebronnen van de CPN gerekend. De in het vooruitzicht gestelde 'feminisering' van de partijorganisatie kreeg in 1989 haar beslag.

Evenals het beginselprogramma was ook het verkiezingsprogramma van 1986 op alle terreinen doortrokken van feministische verlangens. Zo stond de CPN de economische zelfstandigheid van de vrouw voor, quoteringsregelingen bij de bezetting van arbeidsplaatsen, uitbreiding van de kinderopvang en van het zwangerschapsverlof, bestrijding van seksueel geweld, kortom een "gefeminiseerde samenleving".⁹⁵

9. slot

Beïnvloed door 'New Left' denkbeelden stonden PSP en PPR elkaar aan het begin van de jaren zeventig behoorlijk na. Dat parlementaire werkzaamheid vergezeld diende te gaan van buitenparlementaire actie was voor beide gemeengoed, ook al was de PSP activistischer ingesteld en de PPR meer bestuurlijk georiënteerd. Ook bestond er met betrekking tot de vredes- en milieuproblematiek vanaf het begin een grote mate van overeenstemming, hetgeen zich onder meer uitte in een actieve ondersteuning van de sociale bewegingen die op deze terreinen actief waren. Hoewel de standpunten over de NAVO aanvankelijk uiteen liepen, vond men elkaar geheel in de onvoorwaardelijke afwijzing van kernbewapening. Het beginsel van selectieve groei als voorwaarde voor milieubehoud werd door beide partijen onderschreven, ofschoon dit principe bij de radicalen meer domineerde. Kernenergie vond vanaf 1972 in beide partijen verklaarde tegenstanders.

Ondanks alle eenstemmigheid verried de wijze waarop de twee partijen accenten legden hun ideologische inslag. De pacifistische PSP gaf aan vrede en bewapening prioriteit en plaatste het milieuvraagstuk in socialistisch perspectief. De PPR daarentegen ontwikkelde zich meer in ecologische richting, waardoor het milieu op het eerste plan kwam. Wel legden beide nadruk op democratisering aan de basis.

Op het gebied van het feminisme waren de verschillen tussen

PSP en PPR groter. Waarschijnlijk vanwege de christelijke herkomst van vele radicalen van het eerste uur waren de weerstanden binnen de PPR ten aanzien van abortus nogal groot. Terwijl de PSP het uitgangspunt dat de vrouw bij abortus beslist in 1971 al in haar program op had genomen, duurde het nog tien jaar voordat de PPR zover was.

De afstand tussen PPR en PSP enerzijds en de CPN anderzijds was in de jaren zeventig aanzienlijk. De onderlinge verschillen waren te herleiden tot die tussen 'New Left' en 'Old Left'. Conform de leerstellingen van het marxisme-leninisme gaf de CPN absolute voorrang aan de materiele belangenbehartiging van de arbeidersklasse. Daarbij toonde zij zich lange tijd programmatisch immuun voor de 'immaterialia' die door de nieuwe sociale bewegingen naar voren werden geschoven. In navolging van Lenin werden deze bewegingen bovendien als dienstbaar aan de klassenstrijd beschouwd.

De electorale terugslag in 1977 zette binnen de CPN een vernieuwingsproces op gang dat tot een spectaculaire inhaalmanoeuvre leidde. De CPN toonde zich ontvankelijk voor de thema's die door de bewegingen naar voren werden gebracht en ging deelnemen aan hun acties. Bij de aanvaarding van het nieuwe partijprogram in 1984 bleek dat de CPN haar achterstand op alle fronten had ingelopen. Naast de VS werd ook de Sovjet-Unie medeverantwoordelijk gehouden voor de wapenwedloop; de heilige koe van de economische groei was geslacht en kernenergie werd afgewezen. Vooral op het punt van vrouwenemancipatie was de verandering duidelijk. Het leninisme werd als inspiratiebron ingeruild voor het feminisme, dat daarmee op voet van gelijkheid kwam met het marxisme. In deze opvatting vertoont de CPN veel overeenkomsten met de PSP, die kapitalisme en patriarchaat als de voornaamste vijanden beschouwt.

De in mei 1989 tot stand gekomen nieuwe politieke formatie Groen Links kan min of meer worden beschouwd als culmineerpunt van de hierboven beschreven programmatische convergentie van CPN, PPR en PSP. Evenals in de afzonderlijke

verkiezingsprogramma's van klein links in de jaren tachtig vloeiden in 'Verder kijken', het Groen Linkse program bij de Kamerverkiezingen van 1989, de wensen van de verschillende sociale bewegingen samen. Dat de nieuwe sociale bewegingen bij deze ideologische toenadering van dienst zijn geweest, lijkt door de betrokken partijen te worden erkend door het inruimen van plaatsen op de Groen Linkse kandidatenlijst voor "onafhankelijke mensen uit belangrijke maatschappelijke bewegingen".⁹⁶ Als de nieuwe sociale bewegingen over hun hoogtepunt heen zijn, zoals tegenwoordig wordt beweerd, dan kan Groen Links tot op zekere hoogte als een naijleffect worden beschouwd.

noten

1. Zie voor de organisatorische ontwikkeling van de samenwerking tussen PSP, PPR en CPN vanaf het begin van de jaren zeventig tot aan de totstandkoming van Groen Links in 1989: G. Voerman, 'Hoe CPN, PPR en PSP van kleur vershoten: van klein links naar Groen Links', in: Namens, april 1990. Nog te verschijnen.
2. Zie H. Kriesi. Nieuwe sociale bewegingen: op zoek naar hun gemeenschappelijke noemer. Z.pl., z.j. (1986).
3. Zie hiervoor onder andere A.P.M. Lucardie, *The New Left in the Netherlands (1960-1977): A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in The Netherlands with Comparative References to France and Germany*. Kingston (Ontario), 1980; J.W. van Deth, *Politieke waarden: een onderzoek naar de politieke waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam, 1985.
4. H. van der Loo, E. Snel, B. van Steenbergen, *Een wenkend perspectief, Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, Amersfoort, 1984, blz. 213
5. J. Cramer, *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de milieubeweging*. Utrecht, 1989, blz. 36.
6. A.P.M. Lucardie, 'De "New Left" in Nederland. Een interpretatie van ideologische ontwikkelingen in Provo, PSP, PPR

en PvdA in de periode 1960-1977', in: Jaarboek 1979 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Groningen, 1980, blz. 127.

7. 'Analyse en Beleidsplan', in: Socialisties Perspectief, nulnummer (maart 1972), blz. 20.

8. Socialisme zonder Omwegen: nieuwe maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en de taken van de PSP. Amsterdam, 1973, blz. 12.

9. 'De strategie van de PSP: uitspraken van het kongres van de PSP op 11 en 12 juni 1983 te Steenwijk', in: On(s)Genoegen, nr. 151 (sep. 1983).

10. Verkiezingsprogramma PSP 1986-1990, blz. 4.

11. Zie Selektieve groei. Amsterdam, 1975, blz. 13.

12. PPRAK, nr. 12 (oktober 1969).

13. 'Congres in Arnhem', in: PPRAK, nr.4 (okt. 1968), blz. 3.

14. 'Kerngroep (2 oktober): "Als basis voor de PPR: rechten van de mens"', in: PPRAK, nr. 29 (oktober 1971), blz. 3.

15. 'De PPR in de jaren 80: een beleidsnota van het partijbestuur'; bijvoegsel van PPRAK, nr. 140, (okt. 1979), blz. 3.

16. Ibidem, blz. 2 (citaat), blz. 20.

17. 'Diskussienota partijbestuur PPR', in: PPRAK nr. 176, (aug. 1981), blz. 4. Zie verder J. Dirx, Buiten het Binnenhof: over buitenparlementaire aktie. Amsterdam, 1982, blz. 12.

18. Zie bijvoorbeeld Burgerlijk verzet en de kruisraketten. PPR-standpunten, dl.1. Amsterdam, 1984.

19. Zie bijvoorbeeld de inleiding op 'Verzet en vernieuwing', het verkiezingsprogram van de PPR in 1986.

20. Zie 'De CPN en de democratie: schets ter voorbereiding van een hoofdstuk van het partijprogram voor een Nederlandse weg naar het socialisme', in: Politiek en Cultuur, jg. 39 (1979), nr. 4 (april), blz. 180, 182.

21. Doelstellingen en toekomstvisies van de Nederlandse communisten: ontwerp-program van de CPN. Amsterdam, 1981.

22. Ibidem, hoofdstuk VI, VII.

23. Machtsvorming voor een socialistisch Nederland: partijprogram van de CPN. Amsterdam, 1984, blz. 13.

24. Ibidem, blz. 32.
25. Ibidem.
26. Ontwapenend: geschiedenis van 25 jaar PSP. Amsterdam, z.j. (1982), blz. 216.
27. Zie B. Schennink, T. Bertrand, H. Fun, De 21 november demonstranten: wie zijn ze en wat willen ze? Nijmegen, 1982.
28. Naar een ander buitenlands beleid: een samenvatting van standpunten die de PPR heeft ingenomen, gemaakt door en onder verantwoordelijkheid van de kommissie vredespolitiek van de PPR. Amsterdam, 1973, blz. 5.
29. Ibidem, blz. 10.
30. 'Verkiezingsprogram 1971', in: Parlement en Kiezer. Den Haag, 1972, blz. 458.
31. Zie de stellingen van het congres van de PPR van 15 mei 1982, in: Verdediging: een alternatief. Amsterdam, 1982, blz. 16-19.
32. Ibidem, blz. 17.
33. De beknopte, mooie, droeve, aardige, ellendige en continuerende geschiedenis van de Politieke Partij Radikalen. Z. pl., z.j. (1981), blz. 9.
34. Zie de 'Verantwoording partijbestuur aan de kerngroep van 5 september 1981', stuknr. 4998, in: DNPP, collectie congresstukken.
35. Zie Burgerlijk verzet en de kruisraket. Amsterdam, 1984.
36. M. Luimstra, 'De Nederlandse Vredesraad, 1949-1969' in: Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Groningen, 1985, blz. 98.
37. Zie Parlement en Kiezer. Den Haag, 1972, blz. 187.
38. Machtsvorming, 20.
39. Bevrijding, 6 maart 1965
40. PSP-programma 1967-1971, blz. 20-21.
41. B.van der Lek, Het milieuboekje: over produktie, vervuiling en aktie. Amsterdam, 1972.
42. Aktieprogramma PSP 1977-1981, blz. 42.
43. 'Kongreskrant 2', bijlage bij Bevrijding, jg. 31 (1987), nr. 14, (nov.).
44. Parlement en Kiezer. Den Haag, 1971, blz. 291.

45. Parlement en Kiezer. Den Haag, 1972, blz. 458.
46. Zie bijvoorbeeld L. Jansen e.a., (red.), Barsten in de groei: produktie en konsumptie tegen de achtergrond van welzijn, derde weeld, milieu en macht. Z. pl., 1974.
47. M. Henkemans, 'Instrumenten ter realisering van selectieve groei', in: PPR-studieblad. Bijvoegsel van PPRAK, nr. 110 (okt. 1977), blz. 10.
48. In 1972 uitgegeven door het Studiecentrum voor Radikale Politieke Vernieuwing.
49. Verkiezingsprogram PPR 1972, blz. 2.
50. Verzet en Vernieuwing PPR 1986-1990, blz. 12.
51. De PPR gaat verder. Z. Pl, z.j. (1983), blz. 20.
52. 'Groen Licht op weg naar een ekologische democratie', in: Radikale notities, jg. 6 (1988), nr. 3, blz. 24.
53. Zie W. Kremer, 'Milieuvervuiling en klassenstrijd', in: Politiek en Cultuur, jg. 32 (1972), nr. 2 (feb.); en De kapitalist als gifmenger: klassenstrijd tegen milieuvervuiling. Amsterdam, 1972.
54. Zie 'CPN en ecologie', in: CPN-ledenkrant, 19 mei 1982, blz. 4.
55. 'Naar een CPN met een mens- en milieuvriendelijke toekomst', in: CPN-ledenkrant, 18 november 1983, blz. 7.
56. Machtsvorming, blz. 37.
57. Met alle macht: verkiezingsprogram van de CPN voor 1986-1990, blz. 16.
58. Radikaal, jg. 6 (1972), nr. 23 (nov.).
59. Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 18 (sep.).
60. Verkiezingsprogram PPR 1972, blz. 6.
61. Verslag kerngroep, in; PPRak nr. 95, 1976, blz. 4
62. '"Geen kernenergie, wat dan wel?"', belangrijkste conclusies', in: PPRAK, nr. 97 (feb. 1977), blz. 1.
63. Zie Geen kernenergie, wat dan wel?. Amsterdam, 1977.
64. J. Wolff, 'Splijtend atoom - splitsend stelsel', in: Politiek en Cultuur, jg. 29 (1969), nr. 10 (okt.), blz. 398.
65. 'Actie- en eisenprogram 25ste congres CPN, juni 1975' (geldig als verkiezingsprogram 1977), in: Verkiezingsprogramma's 1977: bijeengebracht en van een register voorzien door

- Prof. Dr. I. Lipschits. Den Haag, 1977, blz. 30.
66. Actie- en eisenprogram van de CPN. Amsterdam, 1978, blz. 19.
67. 'Verklaring van het partijbestuur van de CPN over atoomcentrales in Nederland', in: Politiek en Cultuur, jg. 39 (1979), nr. 6 (juni), blz. 283.
68. Met alle macht, blz. 17.
69. 'Congresrede Henk Hoekstra', in: Politiek en Cultuur, jg. 38 (1978), nr. 1 (jan./feb./mrt.), blz. 13.
70. 'Actie- en eisenprogram', in: Verkiezingsprogramma's, 1977, blz. 30.
71. Zie Rapport over het bevolkingsvraagstuk, uitgebracht door de commissie bevolkingsbeleid van de PSP. Leiden, 1964.
72. Ontwapenend, (1982), blz. 205.
73. Werkprogramma PSP 1971-1975, blz. 34.
74. S. Leydesdorf in Vrij Nederland, 15 maart 1980, Kleuren-bijlage.
75. Aktieprogramma PSP 1977-1981, blz. 27.
76. Verkiezingsprogramma PSP 1981-1985, p.7
77. De visie van de PSP op feminisme & socialisme. Amsterdam, 1984, blz. 6.
78. Zie 'Geschiedenis van de PPR-vrouwen', in: PPR-studieblad; bijvoegsel van PPRAK, nr. 128, (okt. 1978), blz. 6-8.
79. 'Verkiezingsprogramma PPR 1977-1981', in: Verkiezingsprogramma's, 1977, blz. 110.
80. PPR-programma 1981-1985, blz. 39.
81. 'Geschiedenis van de PPR-vrouwen', in: PPR-studieblad, 1978, blz. 29.
82. PPR-programma 1981-19985, blz. 42.
83. Zie bijvoorbeeld PPR vrouwen manifest: uitgangspunten. Z. pl., 1982.
84. Feminisering. Amsterdam, 1984, blz. 6.
85. Ibidem, blz. 10.
86. Verzet en vernieuwing, blz. 15.
87. E. Bartowska, 'De PPR vergeet de vrouwen', in: Radikale Notities, jg. 6 (1988), nr. 2, blz. 22-24.
88. Vrouwenstrijd in deze tijd. Amsterdam, 1977, blz. 9.

89. Ibidem, blz. 11.
90. 'Stellingen van het partijbestuur van de CPN voor het 26ste congres', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 37 (1977), extra nr., blz. 19.
91. E. Izeboud, 'Feministische golf of feministisch hoogtij?', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 39 (1979), nr. 6 (juni), blz. 244.
92. J. de Klerk en M. Aerts, 'Vrouwenstrijd of feminisme?', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 39 (1979), nr. 8 (oktober), blz. 365, 371.
93. 'Resoluties van het 27ste partijcongres van de CPN', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 40 (1980), nr. 7 (sep.), blz. 279.
94. Doelstellingen, VIII.
95. Met alle macht, blz. 28-29.
96. 'Akkoord over één lijst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer', in: *Bevrijding*, jg. 33 (1989), nr. 6 (juni), blz. 5.

DS'70 IN DE BESTANDEN VAN HET DNPP

Overzicht van het archief- en documentatiemateriaal betreffende de politieke partij Democratisch Socialisten '70

G. Voerman

In april 1990, ten tijde van het verschijnen van dit Jaarboek, is het twintig jaar geleden dat op 4 april 1970 in Den Dolder de politieke partij Democratisch Socialisten '70 (DS'70) werd opgericht. Tot op heden is door historici en politicologen aan DS'70 weinig aandacht besteed. Dit gebrek aan belangstelling is enigszins vreemd, aangezien er van DS'70 veel (bronnen-)materiaal bewaard is gebleven. In de hoop de bestudering van deze partij te stimuleren, wordt in het onderstaande een overzicht gegeven van het op het DNPP aanwezige materiaal. Hoewel vele belangwekkende archivalia al op het DNPP zijn gedeponeerd, streeft het Centrum ernaar zijn bestanden zoveel mogelijk te completeren. Het zou het ontvangen van aanvullend materiaal dan ook zeer op prijs stellen. Aan de opsomming gaat een kort overzicht van de geschiedenis van DS'70 en haar geschiedschrijving vooraf.

Democratisch Socialisten '70

DS'70 kan worden beschouwd als een afsplitsing van de Partij van de Arbeid. De oprichters van DS'70 waren uit de PvdA gestapt uit onvrede over het optreden van Nieuw Links binnen deze partij en het streven van de PvdA naar progressieve samenwerking. De afsplitsing kreeg op parlementair niveau een vervolg toen in mei 1970 drie leden van de Tweede Kamerfractie van de PvdA uit de fractie traden en aansluiting zochten bij DS'70.

In april 1971 nam DS'70 voor het eerst deel aan de Tweede Kamerverkiezingen. Onder leiding van lijsttrekker W. Drees jr. werden acht zetels behaald. Samen met de confessionele partijen en de VVD vormde

DS'70 het kabinet-Biesheuvel, dat echter al na een jaar ten val kwam.¹ Bij de op de breuk volgende Kamerverkiezingen van november 1972 bleek dat DS'70 over haar hoogtepunt heen was. De partij verloor twee zetels en kwam daarmee uit op zes. De neergang zette zich voort in mei 1977, toen na de parlementsverkiezingen alleen R. Nijhof, die Drees als politiek leider had opgevolgd, voor DS'70 in de Kamer zitting kon nemen. De ondergang van DS'70 tekende zich af bij de Kamerverkiezingen van mei 1981. DS'70 verloor haar ene zetel en slaagde er een jaar later, in september 1982, niet in deze terug te winnen.

De electorale achteruitgang van DS'70 ging vergezeld van een daling van het aantal leden. In 1972 telde de partij naar schatting 2.100 betalende leden. Vijf jaar later, in 1977, was dit aantal teruggelopen tot ongeveer 1.500. Aan het eind van 1978 stonden er nog maar 500 betalende leden ingeschreven.

De teleurstellende resultaten van DS'70 leidden binnen de partij regelmatig tot bezinning over de koers die moest worden gevaren. Commissies werden ingesteld die de partij van advies moesten dienen. In 1975 leidde onenigheid over de politieke lijn tot een crisis, waarna een deel van het hoofdbestuur en de Kamerfractie de partij verliet. Na verloop van tijd konden steeds meer stemmen worden vernomen die de opheffing van DS'70 bepleitten. Uiteindelijk werd hiertoe door het partijcongres van 15 januari 1983 besloten, waardoor er formeel op 31 maart 1983 een einde kwam aan het bestaan van DS'70.

geschiedschrijving DS'70

Afgezien van enkele journalistieke artikelen met een historische inslag staat de geschiedschrijving van DS'70 staat in de kinderschoenen. Voor zover op het DNPP bekend zijn er slechts twee doctoraalscripties (geschiedenis) aan deze partij gewijd. In 1983 verscheen 'Democratisch Socialisten '70: 'het vierde alternatief' (Rijksuniversiteit Groningen, 1983), van de hand van P. Schonewille. Onlangs werd door J. Pfaff 'Demokratisch-Socialisten 1970: wortels en ontstaan, wording en ideeën' (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1989) afgerond. De tot dusver geringe belangstelling van professionele historische zijde kan niet liggen aan gebrek aan bronnenmateriaal, zoals het onderstaande mag aantonen.

¹. In de plaatsingslijsten van het partijarchief van DS'70 en het persoonlijke archief van W. Drees, afgedrukt in respectievelijk het *Jaarboek 1986 DNPP* en *Jaarboek 1987 DNPP* staat vermeld dat het kabinet-Biesheuvel "door toedoen van de DS'70 bewindslieden ten val kwam". Door deze zinsnede wordt ten onrechte gesuggereerd dat de val van het kabinet uitsluitend aan de DS'70 ministers te wijten zou zijn geweest.

archiefmateriaal

Het DNPP beheert een aantal archieven betreffende DS'70. In de eerste plaats is het *DS'70-archief* (3,40 m.) op het DNPP gedeponneerd. In 1984 werd dit archief van het hoofdbestuur en het secretariaat door het daartoe gemachtigde laatstzittende dagelijks bestuur van DS'70 aan het Centrum overgedragen. Het DS'70-archief dat de periode 1970-1983 omvat, bestaat uit uiteenlopend materiaal betreffende het partij-secretariaat, het dagelijks- en hoofdbestuur, congressen, commissies en nevenorganisaties van DS'70 en van de Tweede Kamerfractie van de partij. De plaatsingslijst behorende bij het partijarchief is gepubliceerd in het *Jaarboek 1986 DNPP*. Groningen, 1987, blz. 180-194.

Naast het partijarchief zijn ook enkele persoonlijke collecties van vooraanstaande leden van DS'70 op het DNPP raadpleegbaar, zoals het *archief-W. Drees jr.* (0,80 m.) inzake DS'70. W. Drees jr. was na zijn ministerschap van Verkeer en Waterstaat jarenlang fractievoorzitter van DS'70. Naast materiaal betreffende deze activiteiten bevat het archief stukken aangaande DS'70, zoals rapporten, programma's, correspondentie en dergelijke uit de jaren 1970-1983. De bij deze collectie behorende plaatsingslijst is gepubliceerd in het *Jaarboek 1987 DNPP*. Groningen, 1988, blz. 152-157. Verder zijn in 1988 op het DNPP de persoonlijke collecties gedeponneerd van J. M. Drees en A. Russchen. De plaatsingslijsten van deze collecties zijn hieronder als bijlagen opgenomen. Het *archief-J.M. Drees* (0,75 m.) bestaat hoofdzakelijk uit stukken aangaande bijeenkomsten van hoofdbestuur, partijraad en congres alsmede de redactie van het partijorgaan *Politiek Bulletin* en *Het Buitenhof*. De *collectie-Russchen* (0,10m.) bevat hoofdzakelijk correspondentie betreffende de breuk in de Tweede Kamerfractie van DS'70 in 1975.

periodieken

Alle landelijk uitgegeven periodieken van DS'70 zijn op het DNPP raadpleegbaar. Zij maken onderdeel uit van de tijdschriftencollectie van het DNPP:

DS'70-Actueel. Informatieblad van Democratisch Socialisten '70; jg.1 (1975)-jg.2 (1977).

Het Buitenhof. Orgaan van Democratisch Socialisten '70; jg.1 (1978)-jg.4(1982)

Politiek Bulletin van DS'70 (titel in november 1972 gewijzigd in *Politiek Bulletin*; in januari/februari 1976 opnieuw gewijzigd in *Politiek Bulletin DS'70*); nr.1 (1970)-nr.63 (1978).

Naast deze uitgaven zijn in de archieven ook nog exemplaren van regionale en locale periodieken aanwezig. Van de jongerenorganisatie

van DS'70 zijn enkele nummers van de *SDJA Aktiefkrant* opgenomen.

geluidsarchief

Het DNPP-geluidsarchief bevat de volgende opnamen betreffende DS'70:

- oprichtingscongres 4 april 1970 in Den Dolder.
- bijeenkomst te Rotterdam (oprichting van een afdeling), 11 april 1970.
- congresredevoering DS'70-fractievoorzitter in de Tweede Kamer J.J.A. Berger, 31 oktober 1971 in Utrecht.
- congresredevoering partijvoorzitter F.L. Polak, 31 oktober 1971 in Utrecht.
- congres 15 mei 1982 in Apeldoorn.
- verkiezingslied 'De ware Democraten'.

overige

Tot slot verdienen nog enkele deelcollecties van het DNPP vermelding vanwege relevant materiaal betreffende DS'70. In de eerste plaats bevat de brochureverzameling vrijwel alle door DS'70 uitgegeven exemplaren. Verder zijn veel artikelen over DS'70 uit een drietal landelijke dagbladen te vinden in het knipselbestand van het DNPP. Artikelen uit opiniebladen zijn via de systematische bibliografie te achterhalen. In de affiche-collectie bevinden zich vele verkiezings-affiches van DS'70.

AANWINSTENLIJST 1989

Overzicht van de door het DNPP aangeschafte werken en verworven schenkingen, opgesteld door Ida Noomen

Het materiaal is als volgt ingedeeld:

1. boeken en brochures (voor zover niet onder 2): alfabetisch op hoofdwoord (auteur of eerste woord van de titel)
2. boeken en brochures van of over partijen: per partij geordend, daarbinnen alfabetisch op hoofdwoord
3. tijdschriften: per partij geordend, daarbinnen alfabetisch op hoofdwoord
4. overig materiaal (geluidsopnamen, archiefmateriaal e.d.)

De aanwinsten zijn deels verworven door schenkingen, deels door eigen aanschaf. Schenkingen ontving het DNPP evenals in de voorgaande jaren van alle politieke partijen en van enkele instellingen en particulieren. Deze schenkingen zijn in de lijst van een (*) voorzien.

1. BOEKEN EN BROCHURES - algemeen

Afscheid H. van Kuilenburg, socialist en zakenman : drie redevoeringen uitgesproken op 28 en 29 juni 1963 ter gelegenheid van het afscheid van de heer H. van Kuilenburg als directeur van de N.V. De Arbeiderspers te Amsterdam. - Amsterdam : De Arbeiderspers, 1963. - 45 p. (*)

Beschouwingen en voorstellen der staatscommissie van enquête omtrent het spoorwegpersoneel, benoemd bij K.B. van 20 April 1903, no. 27 / [voorz. J.D. Veegens]. - Haarlem : Tjeenk Willink, 1904. - 105 p. (*)

Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. - Amsterdam : Stichting tot beheer van materialen op het gebied van de sociale geschiedenis IISG ; [Amsterdam] : Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis, 1988. Dl. 3 (XX, 298 p.

Bischoff, N.H. De 'Kerkradenaar' Louis Ackens : analyse van een politiek weekblad 1915-1919. - Sittard : Kurver, 1974. - 218 p. (*)

Boon, G.A. De bezwaren en gevaren van fascisme en nationaal-socialisme. - [S.l. : s.n.], [ca. 1930]. - 8 p.

Campens, Mies. De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. - 2e herz. en uitgebr. dr. - Amsterdam : Stichting Beheer IISG, 1989. - xxxi, 504 p. (*)

Castenmiller, Peter. Participatie in beweging : ontwikkelingen in

- politieke participatie in Nederland. - Rijswijk : Sociaal en Cultureel Planbureau, cop. 1988. - 204 p. - (Cahier / Sociaal en Cultureel Planbureau ; nr. 59)
- Deventer**, L.W.R. van. Het nationale kabinet : schets der Nederlandsche partijen : historische ontwikkeling van het parlementarisme en het vertegenwoordigend systeem vanaf de middeleeuwen tot de huidige phase. - Assen : Van Gorcum, 1934. - 163 p. (*)
- Doedens**, Lammert. Lex Metz : een vrij tekenaar / tekst : Lammert Doedens : red. : Rob van der Heijden, Mariëtte Wolf. - Amsterdam : Nederlands Persmuseum, 1988. - 37 p. (*)
- Eeden**, Frederik van. Vae victis! : Wee den overwonnenen! - Amsterdam: Versluijs, 1903. - 36 p. (*)
- Eerdmans**, B.D. Het liberalisme als grondslag van onze volksovrijheden. - [S.l. : s.n.], [ca. 1930]. - 8 p.
- Eskes**, J.A.O. Repressie van politieke bewegingen in Nederland : een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988. - Zwolle : Tjeenk Willink, 1988. - XIII, 643 p.
- Evers**, Chiel. Eenvoudige staatsinrichting. - 2e, herz. dr., 3e dr. - Leiden : Stichting Burgerschapskunde, 1989. - 64 p.
- Evers**, Chiel. De Tweede Kamer. - 2e, herz. dr. - Leiden : Stichting Burgerschapskunde, cop. 1989. - 56 p. - (Basisboek)
- Franssen**, H.M. Hoofdzaken van de staatsinrichting van Nederland. - Groningen : Wolters, 1963. - 29 p.
- Hirl**, Lieselotte. Der organisierte Rechtsextremismus in den Niederlanden nach 1945 unter besonderer Berücksichtigung seiner Traditionen. - Wien : [s.n.], 1987. - 447 bl. (*)
- Hoekstra**, D.J. Klein politiek woordenboek. - 3e geheel herz. dr. - Leiden : Stichting Burgerschapskunde, Nederlands Centrum voor Politieke Vorming, cop. 1989. - 32 p.
- Hoogerwerf**, Andries. Verandering van politieke stelsels. - Alphen aan den Rijn : Samsom, 1969. - 24 p. Inaugurele rede Nijmegen
- Huygens**, W. Kentering en bezinning : gemeenschapsovereiniteit als universalistische, theoretische en ideologische grondslag voor democratie en parlementair stelsel. - Haarlem : Tjeenk Willink, 1936. - [vi], 157 p. (*)
- Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum** 1988. - Nijmegen : Katholiek Documentatie Centrum, 1989. - 371 p. (*)
- K. ter Laan**, 8 juli 1961 : verschenen ter gelegenheid van de negentigste verjaardag van Nederlands volkskunde-nestor : aangeboden door het Nederlands Volkskundig Genootschap, het Beraad voor het Nederlands Volksleven en de in Nederlands Volksleven samenwerkende organisaties / bijeengebracht door Tj.W.R. de Haan c.s.. - Wassenaar : [Nederlands Volkskundig Genootschap], 1961. - 92 p. (*)

Knuvelde, Gerard. Vernieuwing van staatsbestel : essay over de revolutie van rechts en de katholieke staatsleer. - Hilversum : Brand, 1934. - 179 p. (*)

Kolthek, H. Het complot ontmaskerd of de tactiek der sociaal-democraten : een uitvoerig verslag van de twee beruchte nachtvergaderingen te Amsterdam, na het eindigen der reuzenstrijd der Nederlandsche arbeiders. - Amsterdam : De Boer, 1903. - 52 p. (*)

Kultuur van de politiek / red.: Simon Franke, Rutger Hageraats, Marijke Linthorst. - Amsterdam : De Populier, 1985. - 88 p. (Heimwee naar de toekomst ; 3)

Lenin, V.I. Briefwisseling van V.I. Lenin met Hollandse communisten.- Moskou : Uitgeverij Progres, 1988. - 79 p.

De leugens van het verraad-rapport. - Amsterdam : De Boer, [1903].- 68 p. (*)

Liberal parties in Western Europe / ed. by Emil J. Kirchner.- Cambridge [etc.] : Cambridge University Press, 1988. - XX, 507 p.

Mierlo, J.G.A. van. Pressiegroepen in de Nederlandse politiek. - 's-Gravenhage : Stichting Maatschappij en Onderneming, 1988. - 259 p. + Korte weergave (16 p.). - (SMO-boek)

De Nederlandse kiezer : een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen / [samengest. door de Staatscommissie, voorz. J. Donner]. - 's-Gravenhage : Staatsuitgeverij, 1956. - 121 p. (*)

Ommen, A.F. van. De liberale kiezersvereniging "De Grondwet" te Middelburg van 1858 tot 1880. - [Middelburg] : [Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen], [1981]. - 128 p. (*)

Op de grens van twee eeuwen : positie en perspectief van Nederland in het zicht van het jaar 2000 / S.W. Couwenberg (red.). - Kampen : Kok Agora, cop. 1989. - 310 p.

Opstand der burgers : de Franse Revolutie na 200 jaar / S.W. Couwenberg (red.). - Kampen : Kok Agora, cop. 1988. - 240 p. - (Civis Mundi brochurereeks)

Oudegeest, J. De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland. - Amsterdam : N.V.V., 1926-1932. - 2 dl. (*)

Oudegeest, J. Naar den opgang. - Amsterdam : Van Looy, 1924. - 104 p. (*)

Panbianco, Angelo. Political parties : organization and power.- Cambridge [etc.] : Cambridge University Press, 1988. - viii, 318 p. (Cambridge studies in modern political economies)

Politiek(e) opstellen 8-9. - Nijmegen : Centrum voor parlementaire geschiedenis, 1988-1989 (*)

Portegijs, Nico. Politieke partijen. - 2e herz. dr. - Leiden : Stichting Burgerschapskunde, cop. 1988. - 64 p. - (Basisboek) (*)

Praag, M.M. van. De radicalen. - Assen : Van Gorcum, 1939. - 71 p. (*)

- Putten, J. van.** Ontevredenheid over politiek. - Meppel : Boom, cop. 1971. - 39 p.
- Ramaer, J.C.** Religie in verband met politiek in Nederland. - Groningen: Van der Kamp, 1909. - 145 p.
- Rapport** van de commissie van onderzoek betreffende het verweer tegen de stakings-wetontwerpen in Maart-April 1903. - Amsterdam, [ca. 1903]. - 272 p. (*)
- Regeerakkoord** 1989 : resultaat programmatische besprekingen informateur Lubbers. - 's-Gravenhage : SDU uitgeverij, 1989. - 61 p.
- Roode, Jan de.** Jan de Roode 45 jaar : een keur uit zijn journalistieke werk. - Amsterdam : De Arbeiderspers, 1931. - 32 p. (*)
- Ruud Lubbers** : manager in de politiek / [red.] Arendo Joustra, Erik van Venetië. - Baarn : Anthos, cop. 1989. - 295 p. (*)
- Socialisten** in no nonsense-tijd / onder red. van Pim Fortuyn en Siep Stuurman. - Nijmegen : SUN, cop. 1987. - 240 p.
- Spoormans, Huub.** 'Met uitsluiting van voorregt' : het ontstaan van liberale democratie in Nederland. - Amsterdam : SUA, cop. 1988. - IX, 310 p.
- Tekenen** voor vrede : het volkspetitionnement tegen de kruisraketten / Bert Klandermans (red.) ... [et al.]. - Assen [etc.] : Van Gorcum, 1988.- X, 150 p. (*)
- Tussen** steekproef en stembus : beschouwingen over verkiezingspeilingen naar aanleiding van de discrepantie tussen de peilingen en de verkiezingsuitslag van 21 mei 1986 / Rudi B. Andeweg (red.). - Leiden : DSWO Press, 1988. - 118 p. - (Sociaal-wetenschappelijk perspectief ; [5])
- Verkiezingsprogramma's** 1989 : verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 6 september 1989 / bijeengebr. en van een register voorz. door I. Lipschits. - 's-Gravenhage : SDU, 1989. - 498 p.
- Vis, Jan C.P.M.** Politiek en democratie. - Groningen : Wolters-Noordhoff, cop. 1988. - Docentenhandleiding. - (124 p.)
- Vis, Jan C.P.M.** Politiek en democratie. - Groningen : Wolters-Noordhoff, cop. 1988. - Een inleiding. - (269 p.)
- Vis, Jan.** Politiek en democratie. - Groningen : Wolters-Noordhoff, cop. 1988. - Lees- en werkboek. - (102 p.)
- Vissering, G.** De stakingen : een ernstig woord tot het Nederlandsche volk. - Amsterdam : De Bussy, 1903. - 30 p. (*)
- Zielonka-Goei, Mei Lan.** Uitzicht op de toekomst : de totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. - Delft : Eburon, 1989. - 302 p. (*)
- Zimmerman, A.R.** De vakbeweging : het vraagstuk der naaste toekomst. - 's-Gravenhage : Leopold, 1933. - 21 p.

2. PUBLIKATIES VAN OF OVER PARTIJEN

Antirevolutionaire Partij

De **ARP** en het onderwijsbeleid : handleiding bij de discussie over een totaal-onderwijsbeleid. - 's-Gravenhage : Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, [ca. 1975]. - 15 p. (*)

Berghuis, W.P. Kruispunt der historie. - 's-Gravenhage : Antirevolutionaire Partij-stichting, [ca. 1960]. - 24 p. Openingsrede gehouden in de vergadering van het A.R. Partij Convent van 12 november 1960 te Amsterdam. (*)

Beschrijvingsbrief van de Buitengewone Deputatenvergadering van de Anti-Revolutionaire Partij : te houden op zaterdag 15 juni 1968 in "De Doelen" te Rotterdam. - ['s-Gravenhage : s.n.], [ca. 1968]. - 8p. (*)

Beschrijvingsbrief van de Deputatenvergadering van de Anti-Revolutionaire Partij te houden op zaterdag 23 maart 1963 te Utrecht in Tivoli. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van de Anti-Revolutionaire Kiesverenigingen, [1963]. - 38 p. (*)

Beschrijvingsbrief voor de Buitengewone Deputatenvergadering op woensdag 22 juni 1955 te Utrecht. - 's-Gravenhage : Anti-Revolutionaire Partijstichting, [1955]. - 62 p. (*)

Beschrijvingsbrief voor de Huishoudelijke (buitengewone) Deputatenvergadering te houden op woensdag 10 januari 1934, des voormiddags om 11 uur, in het gebouw "Tivoli" te Utecht. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van de Anti-Revolutionaire Kiesverenigingen, [ca. 1933]. - 24 p. (*)

Boer, Hans de. Opdracht / [tekst Hans de Boer ; tek. Josephine Jeannette]. - Den Haag : ARJOS, Anti-Revolutionaire Jongeren Studiekлубs, [ca. 1975]. - ongepag., [11 p.] (*)

Centraal Comité van de Antirevolutionaire Kiesverenigingen : ter voorbereiding van de verkiezingsactie onzer partij met betrekking tot de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal in 1952.- 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen, 1952. (*)

Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen : ter voorbereiding van de verkiezingsactie onzer partij met betrekking tot de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal in 1956.- 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen, 1956. (*)

Colijn, H. De Overzeesche gewesten gedurende de laatste 25 jaar.- [S.l. : s.n.], [ca. 1936]. - p. 490-515 (*)

3 A.R.J.O.S. studieschetsen. - [S.l. : s.n.], 19XX. - 16 p. (*)

Gesprekken met Kuiper : aantekeningen van A.W.F. Idenburg over gesprekken met dr. A. Kuiper uit 1920 / J. de Bruijn (red.).-

Amsterdam : Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), 1989. - 35 p. - (Donum reeks ; 3) (*)

Houwaart, Dick. De mannenbroeders door de bocht : herinneringen aan en van dr. W.P. Berghuis, van 1956 tot 1968 voorzitter van de Anti-Revolutionaire Partij. - Kampen : Kok, cop. 1988. - 131 p.

Het **Millioenplan** II van de Antirevolutionaire Partij. - ['s-Gravenhage : Antirevolutionaire Partij], [1947]. - 11 p. (*)

Nota van de Onderwijscommissie van het College van Advies der Anti-Revolutionaire Partij inzake het ontwerp van wet tot regeling van het voortgezet onderwijs. - 's-Gravenhage : Anti-Revolutionaire Partijstichting, [1959]. - 14 p. - (College van Advies der Anti-Revolutionaire Partij ; no. 14) (*)

Programma van de buitengewone Deputatenvergadering van de Anti-revolutionaire Partij te houden op zaterdag 10 juni 1961 te Utrecht in Tivoli / [Centraal Comité van Anti-revolutionaire Kiesverenigingen].- 's-Gravenhage : ARP, [1961]. - 20 p. (*)

Puchinger, G. Colijn : momenten uit zijn leven. - Kampen : Kok, [1962]. - 204 p., [15] p. pl. - (Boeketreeks ; 33) (*)

Schouten, J. "Je maintiendrai" : rede van den Heer J. Schouten over de onderwerp [i.e. ontwerp] overeenkomst van Linggadjati in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. - 's-Gravenhage : Centraal Comité, [ca. 1946]. - 30 p.

Studieschetsen 1957. - 's-Gravenhage : Nationale Organisatie van A.R. Jongeren. Studieclubs, 1957. (*)

Verantwoorde emigratie. - 's-Gravenhage : Antirevolutionaire Partijstichting, [1951]. - 24 p. (*)

Verslag van de Buitengewone Deputatenvergadering der Anti-Revolutionaire Partij, gehouden op 23 januari 1946 te Utrecht. - [S.l. : s.n.], [ca. 1946]. - 40 p. (*)

Voor de Deputaten-vergadering van 1920 : beschrijvingsbrief van het Centraal-Comité aan de besturen der Antirevolutionaire Kiesverenigingen. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen, [1920]. - 73 p. (*)

Voor het Centralen Convent 1933 : voorstellen voor de verkiezing van 1933. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen, 1933. (*)

Voor het Centralen Convent 1937 : voorstellen voor de verkiezing van 1937. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen, 1937. (*)

Voor het Centralen Convent 1952 : voorstellen voor de verkiezing van 1952. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen, 1952. (*)

Voorstel van het Centraal Comité tot reorganisatie der Anti-revolutionaire Partij : te behandelen op de Deputaten vergadering op

woensdag 22 juni 1955. - 's-Gravenhage : Anti-revolutionaire Partijstichting, [1955]. - 30 p. (*)

Voorstellen voor de Deputatenvergadering van 23 januari 1946 en het voorstel van de candidaatstelling voor de Kamerverkiezingen 1946, dat evenwel eerst op de Deputatenvergadering van 2 april 1946 zal worden behandeld. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesverenigingen, [ca. 1946]. (*)

Het **vraagstuk** van de Republiek der Zuid-Molukken en de Ambonezen. - 's-Gravenhage : Anti-Revolutionaire Partij-Stichting, [1959]. - 48 p. (*)

Van de ARP verwierf het DNPP verder nog beschrijvingsbrieven van het Centraal Comité aan de besturen der Antirevolutionaire Kiesverenigingen uit de jaren 1933, 1937, 1946 en 1948.

Bond van Vrije Liberalen

Verkiezingsmanifest van den Bond van Vrije Liberalen / [het Hoofdbestuur van den Bond van Vrije Liberalen : H.C. Dresselhuys, voorz. ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Bond van Vrije Liberalen, 1918. - 8 p.

Christen Democratisch Appèl

Bestuur met menselijke maat : aanzet tot een nieuwe gemeentelijke indeling in de provincie Groningen / CDA, Christen democratisch appèl. - Groningen : CDA Provincie Groningen, [1979]. - [32] p.

Burgers en bestuurders samen verantwoordelijk : christen-democratische gemeentepolitiek in een verantwoordelijke samenleving / CDA. - Den Haag, 1989. - 31 p. - Model gemeenteprogram '90-'94. **CDA : een voorwaardenscheppend beleid** : (commentaar van de CDA Statenfractie op de Werkgelegenheidsnota 1977). - [S.l. : s.n.], [1977]. - 8 p.

Discussienota milieubeleid / [Partijbestuur van het CDA]. - [S.l. : s.n.], [1988]. - 31 p.

Documentatie verkiezingen 1974. - Den Haag : Christen Democratisch Appèl, 1974. - 1 bd. (versch. pag.)

Economische groei : een christen-democratische beschouwing / rapport van een commissie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA ; J. Zijlstra (voorz.). - [Deventer] : Van Loghum Slaterus, 1989. - 100 p. - (Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) (*)

Het **functioneren** van de gemeentelijke afdeling. - Den Haag : Stichting Kader- en Vormingswerk, CDA, [ca. 1988]. - 60 bl.

Gemeenten en buitenlands beleid : gezamenlijke notitie van de CDA-

Tweede-Kamerfractie, de CDA-bestuurdersvereniging en de partij. - Den Haag : Vereniging van Christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders, 1988. - 24 p. (*)

Helvoirt, C. van, & H.M. ten Napel. Politieke stromingen : liberalisme, socialisme, christendemocratie. - Den Haag : Stichting Kader- en Vormingswerk, CDA, [ca. 1988]. - 35 bl.

Nieuw perspectief / CDA. - Den Haag : CDA, 1977. - 24 p. Bevat de teksten van redevoeringen, gehouden op het derde CDA-congres, 10 december 1977, Amsterdam. - Bevat: 'n Nieuw perspectief / P.A.J.M. Steenkamp. Om de eenheid van het CDA / W. Aantjes. Resoluties CDA-congres.

Op het spoor van de verantwoordelijke samenleving : eindresultaat van een CDA discussie. - [Den Haag] : CDA, [ca. 1988]. - 18 p.

Post, D. Gezondheidszorg. - Den Haag : Stichting Kader- en Vormingswerk CDA, [ca. 1989]. - 26 p. - (Praatstuk ; 25)

Ruimte voor kwaliteit : rapport van een commissie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA / A.M. Oostlander (voorz.) ... [et al.]. - 173 p. - (Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) (*)

Samen werken aan wonen : advies van de CDA-Werkgroep Volkshuisvesting aan de CDA-Tweede Kamerfractie over het volkshuisvestingsbeleid in de jaren negentig. - 2e dr. - Den Haag : CDA, 1989. - 46 p.

Vrede en veiligheid : vrede zonder onderwerping, veiligheid zonder overmacht : rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU / H.J. Neuman (voorz.) ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Centrum voor Staatkundige Vorming [etc.], 1979. - 59 p. (*)

Voorlopige standpuntbepaling over de Beleidsnota Ruimtelijke Ordening provincie Groningen door de CDA Statenfractie. - Veendam : CDA provincie Groningen, 19XX. - [10] p. (*)

Vrouwen in Europa in 1992 / CDA-Vrouwenberaad, Europese Volkspartij. - Den Haag : CDA-Vrouwenberaad, [ca. 1989]. - 26 p.

Zuid Afrika : mensenrechten en buitenlands beleid / leden van de Studiecommissie Zuid Afrika : H. de Haan (voorz.) ... [et al.]. - [Deventer] : Van Loghum Slaterus, 1989. - 144 p. - (Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA)

Christen Democratische Unie

Langeveld, H.J. Protestants en progressief : de Christelijk-Democratische Unie 1926-1946. - 's-Gravenhage : SDU, 1988. - X, 560 p.

Christelijk Historische Unie

CHU : beknopte informatie- en adressengids 1976. - 's-Gravenhage : Christelijk Historische Unie, 1976. - 93 p.

Jonge volwassenen, jonge kiezers, mondige mensen. - [S.l.] : Christelijk-Historische Unie, [ca. 1972]. - 16 p. (*)

Communistische Partij van Nederland

CPN : strijdbaar, ook met Groen Links / [Elli Izeboud, Nico Schouten]. - [S.l. : s.n.], [1989]. - 3 bl. (*)

Het **CPN-program** in kort bestek : samenvatting van het partijprogramma "Machtsvorming voor een socialistisch Nederland". - Amsterdam : CPN, 1985. - 11 p. - ([CPN-brochures] ; nr. 52)

Discussie-grondslag voor het eerste punt op de agenda van het 17de congres van de CPN : goedgekeurd door het Partijbestuur van de CPN op zijn zitting van 22-23 Januari 1955. - [S.l. : s.n.], [ca. 1955]. - 47 p. (*)

Geugjes, Siep. Voorwaarts en niet vergeten : de Nederlandse vakbeweging van koude oorlog naar het jaar 2000. - Amsterdam : Stichting Vorming en Scholing v.d. CPN, 1987. - 65 p.

Groot, Paul de. Dertig jaar strijd en de nieuwe perspectieven. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1975. - 15 p. Rede op de zitting van het Partijbestuur van de CPN van 11 en 12 januari 1975. (*)

Izeboud, Elli. Zeventig jaar CPN : manifestatie 30 oktober 1988, Meervaart, Amsterdam. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1988. - 12 p. - ([CPN-brochures] ; no. 60)

Manifest voor een werkelijk sociale politiek : sociaal kernpuntenprogram CPN 1988/1989. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1988. - 8 p.

Nu alle kernwapens weg!. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1987. - 11 p. - (CPN informatie ; no. 60) (*)

Positieve aktie in je afdeling : resultaten enquête / [Werkgroep Positieve Aktie, CPN]. - [S.l.] : Emancipatieproject CPN, 1989. - [8] p. (*)

Steun het ANC voor een vrij, democratisch en niet-racistisch Zuid-Afrika / [samengest. door de Zuid-Afrika Werkgroep van het partijbestuur van de CPN: Henk Hoekstra (voorz.) ... [et al.]. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1988. - 24 p. - ([CPN-brochures] ; no. 61) (*)

Tot de strijd ons geschaard : beeldverhaal over het communisme in Nederland / [samengest. door Jeroen de Vries ... et al.]. - Amsterdam : Pegasus, cop. 1979. - [212] p.

Ambtenaar en politicus : twee handen aan het stuur van de samenleving? / red.: D.A. van der Hoeven ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, [1989]. - 160 p. - (Publikaties van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; nr. 72)

Basisnota sociaal en cultureel welzijnsbeleid / nota van de werkgroep CRM van D'66. - [S.l.] : Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1974.- 11 bl. (*)

Het **beleid** van zeehavens en het Europees zeehavenbeleid : nota / van een subwerkgroep van de Werkgroep Europa van de Stichting Wetenschappelijk bureau D'66. - Den Haag : Stichting Wetenschappelijk bureau D'66, 1975. - 26 p. (*)

D'66 en de woningbouw : een geactualiseerd overzicht van de standpunten met betrekking tot het volkshuisvestingbeleid voorkomend in het politiek programma, het Beleidsplan (1971-1975) en Keerpunt '72, voor zover dit voor D'66 geen compromis inhoudt / Werkgroep volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening. - 's-Gravenhage : Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1973. - 14 p.- (Rapport. Werkgroep volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening ; 5)

D66 op weg naar 2015 : een discussiebundel naar aanleiding van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening / onder red. van Ina Klaasen, Peter Schouten. - [s-Gravenhage] : Stichting Wetenschappelijk Bureau D66, 1988. - 90 p. - (Ter discussie ; 18)

D'66 : programma van de politieke partij Democraten '66. - 3e dr. - [Amsterdam : s.n.], [ca. 1966]. - 51 p.

D'66 : programma van de politieke partij Democraten '66. - 5e, gew. en geh. herz. dr. - [Amsterdam : s.n.], 1970. - 94 p.

Discussie nota technologische ontwikkeling en de Nederlandse samenleving. - 2e uitg. - Eindhoven : Landelijke werkgroep technologie van D'66, 1969. - 17 p. (*)

Discussiedag 22 mei 1976 / J.F. Glastra van Loon, A. Riemen, M. van Baarsel ... [et al.]. - Den Haag : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 23 p. - (Discussiestukken ; A 20) (*)

Discussienota onderwijsbeleid / Landelijke politieke werkgroep onderwijs en wetenschappen van D'66. - [S.l.] : D'66, 1968. - Dl. 1: Het niet-wetenschappelijk onderwijs. (*)

Does de Willebois, J.L.J.M. van der. Ondernemingsdemocratie. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 15 p.- (Discussiestukken / Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; A 12) (*)

De **drie** fasen van een wetenschapsbeleid. - Eindhoven : Landelijke werkgroep technologie D'66, 1971. - 6 p. (*)

"**Drug**" nota / D'66. - [S.l.] : D'66, 1971. - 10 p. (*)

het Nederlands
reeks ; 3) (*)
erinneringen aan
er van de Anti-
- 131 p.
[s-Gravenhage :

Advies der Anti-
regeling van het
ti-Revolutionaire
vies der Anti-

g van de Anti-
51 te Utrecht in
esverenigingen].-

Kampen : Kok,
(*)
chouten over de
i in de Tweede
al Comité, [ca.

nisatie van A.R.

ntirevolutionaire

ng der Anti-
Utrecht. - [S.l. :

gsbrief van het
ntirevolutionaire
Comité van
(*)

e verkiezing van
ntirevolutionaire

e verkiezing van
ntirevolutionaire

e verkiezing van
ntirevolutionaire

atie der Anti-
vergadering op

woensdag 22 juni 1955. - 's-Gravenhage : Anti-revolutionaire
Partijstichting, [1955]. - 30 p. (*)

Voorstellen voor de Deputatenvergadering van 23 januari 1946 en het
voorstel van de candidaatstelling voor de Kamerverkiezingen 1946, dat
evenwel eerst op de Deputatenvergadering van 2 april 1946 zal worden
behandeld. - 's-Gravenhage : Centraal Comité van Antirevolutionaire
Kiesverenigingen, [ca. 1946]. (*)

Het **vraagstuk** van de Republiek der Zuid-Molukken en de Ambonezen.-
's-Gravenhage : Anti-Revolutionaire Partij-Stichting, [1959]. - 48 p.
(*)

Van de ARP verwierf het DNPP verder nog beschrijvingsbrieven van het
Centraal Comité aan de besturen der Antirevolutionaire
Kiesverenigingen uit de jaren 1933, 1937, 1946 en 1948.

Bond van Vrije Liberalen

Verkiezingsmanifest van den Bond van Vrije Liberalen / [het
Hoofdbestuur van den Bond van Vrije Liberalen : H.C. Dresselhuys,
voorz. ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Bond van Vrije Liberalen, 1918. - 8
p.

Christen Democratisch Appèl

Bestuur met menselijke maat : aanzet tot een nieuwe gemeentelijke
indeling in de provincie Groningen / CDA, Christen democratisch appèl.
- Groningen : CDA Provincie Groningen, [1979]. - [32] p.

Burgers en bestuurders samen verantwoordelijk : christen-
democratische gemeentepolitiek in een verantwoordelijke samenleving /
CDA. - Den Haag, 1989. - 31 p. - Model gemeenteprogram '90-'94.
CDA : een voorwaardenscheppend beleid : (commentaar van de CDA
Statenfractie op de Werkgelegenheidsnota 1977). - [S.l. : s.n.], [1977].-
8 p.

Discussienota milieubeleid / [Partijbestuur van het CDA]. - [S.l. : s.n.],
[1988]. - 31 p.

Documentatie verkiezingen 1974. - Den Haag : Christen Democratisch
Appèl, 1974. - 1 bd. (versch. pag.)

Economische groei : een christen-democratische beschouwing / rapport
van een commissie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA ;
J. Zijlstra (voorz.). - [Deventer] : Van Loghum Slaterus, 1989. - 100 p.
- (Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) (*)

Het **functioneren** van de gemeentelijke afdeling. - Den Haag : Stichting
Kader- en Vormingswerk, CDA, [ca. 1988]. - 60 bl.

Gemeenten en buitenlands beleid : gezamenlijke notitie van de CDA-

- Tweede-Kamerfractie, de CDA-bestuurdersvereniging en de partij. - Den Haag : Vereniging van Christen-democratische gemeente- en provinciebestuurders, 1988. - 24 p. (*)
- Helvoirt, C. van, & H.M. ten Napel. Politieke stromingen : liberalisme, socialisme, christendemocratie. - Den Haag : Stichting Kader- en Vormingswerk, CDA, [ca. 1988]. - 35 bl.
- Nieuw perspectief / CDA. - Den Haag : CDA, 1977. - 24 p. Bevat de teksten van redevoeringen, gehouden op het derde CDA-congres, 10 december 1977, Amsterdam. - Bevat: 'n Nieuw perspectief / P.A.J.M. Steenkamp. Om de eenheid van het CDA / W. Aantjes. Resoluties CDA-congres.
- Op het spoor van de verantwoordelijke samenleving : eindresultaat van een CDA discussie. - [Den Haag] : CDA, [ca. 1988]. - 18 p.
- Post, D. Gezondheidszorg. - Den Haag : Stichting Kader- en Vormingswerk CDA, [ca. 1989]. - 26 p. - (Praatstuk ; 25)
- Ruimte voor kwaliteit : rapport van een commissie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA / A.M. Oostlander (voorz.) ... [et al.]. - 173 p. - (Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) (*)
- Samen werken aan wonen : advies van de CDA-Werkgroep Volkshuisvesting aan de CDA-Tweede Kamerfractie over het volkshuisvestingsbeleid in de jaren negentig. - 2e dr. - Den Haag : CDA, 1989. - 46 p.
- Vrede en veiligheid : vrede zonder onderwerping, veiligheid zonder overmacht : rapport van een commissie van de wetenschappelijke instituten van KVP, ARP en CHU / H.J. Neuman (voorz.) ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Centrum voor Staatskundige Vorming [etc.], 1979. - 59 p. (*)
- Voorlopige standpuntbepaling over de Beleidsnota Ruimtelijke Ordening provincie Groningen door de CDA Statenfractie. - Veendam : CDA provincie Groningen, 19XX. - [10] p. (*)
- Vrouwen in Europa in 1992 / CDA-Vrouwenberaad, Europese Volkspartij. - Den Haag : CDA-Vrouwenberaad, [ca. 1989]. - 26 p.
- Zuid Afrika : mensenrechten en buitenlands beleid / leden van de Studiecommissie Zuid Afrika : H. de Haan (voorz.) ... [et al.]. - [Deventer] : Van Loghum Slaterus, 1989. - 144 p. - (Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA)

Christen Democratische Unie

- Langeveld, H.J. Protestants en progressief : de Christelijk-Democratische Unie 1926-1946. - 's-Gravenhage : SDU, 1988. - X, 560 p.

Christelijk Historische Unie

CHU : beknopte informatie- en adressengids 1976. - 's-Gravenhage : Christelijk Historische Unie, 1976. - 93 p.

Jonge volwassenen, jonge kiezers, mondige mensen. - [S.l.] : Christelijk-Historische Unie, [ca. 1972]. - 16 p. (*)

Communistische Partij van Nederland

CPN : strijdbaar, ook met Groen Links / [Elli Izeboud, Nico Schouten]. - [S.l. : s.n.], [1989]. - 3 bl. (*)

Het **CPN-program** in kort bestek : samenvatting van het partijprogramma "Machtsvorming voor een socialistisch Nederland".- Amsterdam : CPN, 1985. - 11 p. - ([CPN-brochures] ; nr. 52)

Discussie-grondslag voor het eerste punt op de agenda van het 17de congres van de CPN : goedgekeurd door het Partijbestuur van de CPN op zijn zitting van 22-23 Januari 1955. - [S.l. : s.n.], [ca. 1955]. - 47 p. (*)

Geugjes, Siep. Voorwaarts en niet vergeten : de Nederlandse vakbeweging van koude oorlog naar het jaar 2000. - Amsterdam : Stichting Vorming en Scholing v.d. CPN, 1987. - 65 p.

Groot, Paul de. Dertig jaar strijd en de nieuwe perspectieven.- Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1975. - 15 p. Rede op de zitting van het Partijbestuur van de CPN van 11 en 12 januari 1975. (*)

Izeboud, Elli. Zeventig jaar CPN : manifestatie 30 oktober 1988, Meervaart, Amsterdam. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1988. - 12 p. - ([CPN-brochures] ; no. 60)

Manifest voor een werkelijk sociale politiek : sociaal kernpuntenprogram CPN 1988/1989. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1988. - 8 p.

Nu alle kernwapens wegl. - Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1987. - 11 p. - (CPN informatie ; no. 60) (*)

Positieve aktie in je afdeling : resultaten enquête / [Werkgroep Positieve Aktie, CPN]. - [S.l.] : Emancipatieprojekt CPN, 1989. - [8] p. (*)

Steun het ANC voor een vrij, democratisch en niet-racistisch Zuid-Afrika / [samengest. door de Zuid-Afrika Werkgroep van het partijbestuur van de CPN: Henk Hoekstra (voorz.) ... [et al.].- Amsterdam : Brochurehandel CPN, 1988. - 24 p. - ([CPN-brochures] ; no. 61) (*)

Tot de strijd ons geschaard : beeldverhaal over het communisme in Nederland / [samengest. door Jeroen de Vries ... et al.]. - Amsterdam : Pegasus, cop. 1979. - [212] p.

Ambtenaar en politicus : twee handen aan het stuur van de samenleving? / red.: D.A. van der Hoeven ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, [1989]. - 160 p. - (Publikaties van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; nr. 72)

Basisnota sociaal en cultureel welzijnsbeleid / nota van de werkgroep CRM van D'66. - [S.l.] : Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1974. - 11 bl. (*)

Het **beleid** van zeehavens en het Europees zeehavenbeleid : nota / van een subwerkgroep van de Werkgroep Europa van de Stichting Wetenschappelijk bureau D'66. - Den Haag : Stichting Wetenschappelijk bureau D'66, 1975. - 26 p. (*)

D'66 en de woningbouw : een geactualiseerd overzicht van de standpunten met betrekking tot het volkshuisvestingsbeleid voorkomend in het politiek programma, het Beleidsplan (1971-1975) en Keerpunt '72, voor zover dit voor D'66 geen compromis inhoudt / Werkgroep volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening. - 's-Gravenhage : Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1973. - 14 p. - (Rapport. Werkgroep volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening ; 5)

D66 op weg naar 2015 : een discussiebundel naar aanleiding van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening / onder red. van Ina Klaasen, Peter Schouten. - [s-Gravenhage] : Stichting Wetenschappelijk Bureau D66, 1988. - 90 p. - (Ter discussie ; 18)

D'66 : programma van de politieke partij Democraten '66. - 3e dr. - [Amsterdam : s.n.], [ca. 1966]. - 51 p.

D'66 : programma van de politieke partij Democraten '66. - 5e, gew. en geh. herz. dr. - [Amsterdam : s.n.], 1970. - 94 p.

Discussie nota technologische ontwikkeling en de Nederlandse samenleving. - 2e uitg. - Eindhoven : Landelijke werkgroep technologie van D'66, 1969. - 17 p. (*)

Discussiedag 22 mei 1976 / J.F. Glastra van Loon, A. Riemen, M. van Baarsel ... [et al.]. - Den Haag : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 23 p. - (Discussiestukken ; A 20) (*)

Discussienota onderwijsbeleid / Landelijke politieke werkgroep onderwijs en wetenschappen van D'66. - [S.l.] : D'66, 1968. - Dl. 1: Het niet-wetenschappelijk onderwijs. (*)

Does de Willebois, J.L.J.M. van der. Ondernemingsdemocratie. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 15 p. - (Discussiestukken / Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; A 12) (*)

De **drie** fasen van een wetenschapsbeleid. - Eindhoven : Landelijke werkgroep technologie D'66, 1971. - 6 p. (*)

"Drug" nota / D'66. - [S.l.] : D'66, 1971. - 10 p. (*)

Economische groei in het licht van de milieu-problematiek : interimrapport / [nota van de Werkgroep Economische Structuurpolitiek van D'66]. - Amsterdam : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1973. - 21 bl. (*)

Energie op een laag pitje : naar een rationeler gebruik van energie / [voorw. door E. Nypels]. - Den Haag : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1974. - 40 p. (*)

Europese veiligheid : nota van de Subgroep Europese Veiligheid van de werkgroep Buitenland van D'66. - Amsterdam : Stichting wetenschappelijk bureau van D'66, 1973. - 39 p. (*)

Glastra van Loon, J.F. Maatschappij-analyse. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 14 p.- ([Discussiestukken] / Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; A 11) (*)

Glastra van Loon, J.F. Ondernemingswijze productie en sociaal ondernemerschap. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 18 p. - (Discussiestukken / Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; A 16) (*)

Gruyters, J.P.A. Profileren en organiseren. - [S.l. : s.n.], [1973]. - Div. pag. (*)

Halm, Jan. Abortus : een oriënterende beschouwing. - Amsterdam [etc.] : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, [1975]. - 32 p. (*)

De haven van Amsterdam : nota van de D'66-fractie van de gemeenteraad van Amsterdam / werkgroep Zeehavenbeleid van de Stichting wetenschappelijk bureau D'66. - [Den Haag : Stichting wetenschappelijk bureau D'66], 1974. - 15 p. (*)

Industriebeleid / Werkgroep Technologie, Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66. - [Hoofddorp] : SWB D'66, [1976]. - 15 p.- (Discussiestukken ; A 14) (*)

Interim nota globale structuurschets gezondheidszorg / van de subgroep Structuur Gezondheidszorg uit de Open Werkgroep Volksgezondheid van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66. - Amsterdam : Stichting wetenschappelijk bureau van D'66, 1974. - div. pag. (*)

Jansen, F.L. Werk maken is werk willen maken. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1989. - 96 p. - (Publikaties van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 ; nr. 71)

Lange, Jan de, & R. van Leeuwen. Een markt voor D'66. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 12 p. (*)

Marissing, J.G.M. van, & A. Martini. De toekomst van de grote stad. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 14 p.- (Discussiestukken / Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; A 15) (*)

Mogelijkheden en moeilijkheden voor open deelneming in onze technologische maatschappij. - Eindhoven : Landelijke werkgroep technologie van D'66, 1969. - 3 p. (*)

Naar een effectief milieubeleid : proeve van een overzicht van wenselijke maatregelen ter bescherming van het milieu : nota / uitgebracht door de Werkgroep Milieubeheer, Gezondheidsbescherming en Technologie van de Stichting Wetenschappelijk Bureau van D'66.- Amsterdam : Stichting Wetenschappelijk Bureau van D'66, 1974. - 20 p. (*)

Nota over de oprichting van een Centrum voor Toekomstonderzoek.- [S.l.] : D'66, 1969. - 8 p. (*)

Nota structuuronderzoek bouwnijverheid / Werkgroep volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening van D'66. - [S.l.] : D'66, 1974.- 6 bl. (*)

Nypels, E. De omvang van de collectieve voorzieningen / bijdr. E. Nypels aan het debat in de 2e Kamer over de "Regerings nota over het te voeren beleid ter zake van de collectieve voorzieningen en de werkgelegenheid". - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1976. - 23 p. (*)

Nypels, E. Op weg naar bewonerszelfbestuur / inbreng van E. Nypels bij het debat in de Tweede Kamer in februari 1975 over de wijziging van de wettelijke regeling van de positie van de woningbouwcorporaties in de Woningwet. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1975. - 16 p. (*)

Nypels, E. De wet op de ondernemingsraden : bijdrage van het lid E. Nypels aan het debat over wetsontwerp 13 954 Herziening Wet op de Ondernemingsraden, 15 maart 1977. - Heruitg. - Den Haag : Stichting wetenschappelijk bureau D'66, 1979. - 8 p. (*)

Pensioenvoorziening in Nederland / rapport van de Sociaal economische werkgroep D'66. - [S.l.] : Sociaal economische werkgroep D'66, 1970.- 17 p. (*)

Plan voor een warmte-isolatie project in Nederland : nota / van de Subgroep Energie van de Werkgroep Milieu, Gezondheidsbescherming en Technologie van D'66. - Amsterdam : Stichting Wetenschappelijk Bureau van D'66, 1973. - 13 bl. (*)

Pre-advies inzake de herziening van het ondernemingsrecht / Landelijke sociale en economische werkgroep ; hoofdgroep democratisering arbeidsbestel. - [Amsterdam] : Wetenschappelijke stichting van D'66, 1968. - Dl. 2: Ondernemingsraad of personeelsraad. (*)

Provinciaal programma / D'66. - Amstelveen : D'66, [ca. 1970]. - [7] p. (*)

Rapport betreffende abortus provocatus / Landelijke werkgroep bestudering abortus vraagstuk. - Amsterdam : D'66, 1970. - 9 p. (*)

Rapport ziektekostenverzekering. - Den Bosch : Werkgroep ziektekostenverzekering van D'66, ca. 1969. - 5 p. (*)

Het subsidiebeleid van de gemeente Groningen / nota van de

verzicht van
u : nota /
bescherming en
van D'66.-
1974. - 20 p.

sonderzoek.-

shuisvesting,
D'66, 1974.-

/ bijdr. E.
nota over het
ngen en de
elijk Bureau

n E. Nypels
de wijziging
van de
e : Stichting

n het lid E.
g Wet op de
g : Stichting

economische
D'66, 1970.-

ta / van de
scherming en
elijk Bureau

ingsrecht /
hoofdgroep
schappelijke
soneelsraad.

70]. - [7] p.

werkgroep
- 9 p. (*)
Werkgroep

ota van de

gemeenteraadsfractie van D'66. - [Groningen] : Werkgroep D'66, [1971].
- 11, 13 p. (*)

Ter discussie. - 's-Gravenhage : Stichting Wetenschappelijk Bureau
D'66, 1976. - 14 p. - Bevat: Inkomenspolitiek en de groeiende
collectieve sector in een democratische markteconomie / E. Nypels ;
Maak een begin met wederkerend onderwijs / H. Veenhuys ; Komt
milieubeheer achteraan? / Ineke Lambers. (*)

Utrecht, stokoud, springlevend : het gemeenteprogramma voor Utrecht
van de politieke partij Democraten '66 voor de zittingsperiode van de
gemeenteraad 1978 - 1982. - Utrecht : D'66, [ca. 1978]. - 58 p. (*)

Van oliecrisis op weg naar een optimaal energiebeleid : nota / van de
Subgroep Energie van de werkgroep Milieu, Gezondheidsbescherming en
Technologie. - Amsterdam : Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66,
1973. - 14 bl. (*)

Verdiert de monumentenzorg meer aandacht?. - [S.l.] : Landelijke
werkgroep ruimtelijke ordening D'66, 1969. - 9 p. (*)

Vervolg-memorandum betreffende de voorstellen van de Tweede
Kamerfractie van D'66 tot verbetering van de inspraakprocedures bij
de ruimtelijke ordening, gedaan bij de behandeling van de
regeringsnota over de openbaarheid bij de voorbereiding van het
ruimtelijk beleid (12.006) op 4 februari 1974 / deze voorstellen werden
ontworpen in samenw. met de Werkgroep Volkshuisvesting en
Ruimtelijke Ordening van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66,
na raadpleging van Prof. Mr. J. Wessel. - Den Haag : Stichting
Wetenschappelijk Bureau D'66, [1974]. - 13 bl. (*)

Voorhoeve, Joris J.C. Verbetering van de Verenigde Naties : nota van
de secretaris van de landelijke werkgroep-buitenland van D'66. - Den
Haag : [s.n.], 1970. - 11 p.

Vraag en antwoord : informatiemap ten behoeve van de politieke
scholingscursus van de 9 samenwerkende vrouwenverenigingen / [medew.
Laurens Jan Brinkhorst ... et al. ; eindred. Ruud Stam]. - [Den Haag] :
Stichting Wetenschappelijk bureau D'66, 1978. - 22 p. (*)

Een wereld in verandering / [H.K. Boswijk ... et al.]. - Den Haag :
Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, 1988. - 127 p. - (Publicaties
van de Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66 ; nr. 70)

Wolffensperger, G.J. Het triale bestel : een actualisering van de D66
visie op het Nederlandse televisiebestel / [G.J. Wolffensperger, P.H.
Frankfurter, L. van der Meulen]. - [Den Haag] : Stichting
Wetenschappelijk Bureau D66, 1988. - 48 p. - (Publicaties van de
Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 ; nr. 69)

Democratisch Socialisten '70

Adressenlijst DS'70. - Amsterdam : Democratisch Socialisten '70, [ca.

1973]. - 1 bd. (ongepag.) (*)

Gereformeerd Politiek Verbond

Haasdijk, Th. Een vaste burcht : basisboek voor de politiek van het GPV. - Barneveld : De Vuurbaak, 1989. - 192 p. - (Publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting ; nr. 60) (*)

Mensenrechten wereldwijd : een gereformeerde politieke visie / E. Bos ... [et al.]. - Barneveld : De Vuurbaak, 1989. - 119 p. - (Publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting ; nr. 61) (*)

Statuten en reglementen / Gereformeerd Politiek Verbond, Groen van Prinsterer Stichting, Stichting Mandaat. - Amersfoort : GPV, 1989. - 41 p. (*)

Groen Links

Sterft gij oude vormen en gedachten : Groen Links en een andere politieke cultuur / [red. Bas Elfrink, Rik Grashof, Maarten van Poelgeest]. - [S.l.] : Groen Links, [1989]. - [26] p. (*)

Humanistische Partij

Documenten / Humanistische Internationale. - [S.l. : s.n.], 1989. - 42 p. (*)

Katholieke Volkspartij

Beschouwingen en aanbevelingen terzake van het ontwerp nieuwe woningwet : rapport van de Commissie-Van Banning. - 's-Gravenhage : Centrum voor staatkundige vorming, [1957]. - 27 p. - (Centrum voor Staatkundige vorming ; nr. 87) (*)

Blauwdruk voor de zeventiger jaren : schets van het beleid, dat de KVP vanuit haar christelijke visie op mens en samenleving wil voeren. - 's-Gravenhage : Secretariaat KVP, 1969. - 32 p.

Defensie in de jaren '70 : rapport van een commissie van het Centrum voor Staatkundige Vorming / [door Th.E.E.H. Mathon ... et al.]. - 's-Gravenhage : Centrum voor Staatkundige vorming, 1972. - 102 p.

De Duitse kwestie : rapport van een commissie van het Centrum voor Staatkundige Vorming, aanvaard door het partijbestuur van de Katholieke Volkspartij op 28 nov. 1970 / S.Th. van Bijsterveld, voorz. - Den Haag : Centrum voor staatkundige vorming, 1970. - 52 p.

H.J.A.M. Schaepman : (1844-1903) / onder red. van J. Meijer. - Hilversum : Polygoon, [ca. 1959]. - 19 p. - (Podium der politici ; dl. 3) (Polygoon filmstrip ; 238) (*)

Herinneringen aan Marga Klompé / onder red. van Michel van der Plas.
- [Baarn] : Arbor, cop. 1989. - 166 p.

Onze staatsinrichting. - 7e dr. - Den Haag : Katholieke Volkspartij, 1953. - 112 p. (*)

Overheid en openbare zeden / voorz. van onderzoekscommissie van het Centrum voor Staatkundige Vorming; C.Ch.A. van Haren. - 's-Gravenhage : Centrum voor Staatkundige Vorming, 1950. - 27 p.-(Centrum voor Staatkundige Vorming ; 22) (*)

Richtlijnen en organisatieschema voor de jongerengroepen in de K.V.P. - [S.l.] : K.V.P., [ca. 1964]. - 11 p.

Romme, C.P.M. Katholieke politiek. - Utrecht [etc.] : Het Spectrum, 1953. - 87 p. (*)

Samenwerking. - 's-Gravenhage : Algemeen secretariaat der K.V.P., 1946. - 46 p. (*)

Schlichting, L.G.A. Volk en volksvertegenwoordiging : tekst van de inleiding gehouden in de jaarvergadering van de bestuursraad van het Centrum voor Staatkundige Vorming op 23 mei 1964. - 's-Gravenhage : Centrum voor Staatkundige Vorming, 1964. - 16 p. - (Geschrift ; nr. 129) (*)

Het **tekort** aan hulp in de huishouding : mogelijkheden tot verbetering van de toestand. - 's-Gravenhage : Centrum voor Staatkundige Vorming, 1949. - 12 p. (*)

Van spijtstemmers tot KVP-radicalen / [samengest. door M. van Hulten]. - Utrecht : Lumax, 1967. - 64 p.

Veldkamp, G.M.J. Problemen van onze democratie : tekst van de inleiding, welke Z.E. staatssekretaris G.M.J. Veldkamp gehouden heeft tijdens de KVP-bijeenkomst te Berg en Dal. - Den Haag : KVP, 1959. - 18 p. (*)

Wettelijke regeling van de werkstaking / [rapport van een commissie ingesteld door het Centrum voor Staatkundige Vorming]. - 's-Gravenhage : Centrum voor staatkundige vorming, [1961]. - 23 p.-(Centrum voor Staatkundige Vorming ; nr. 112)

Liberale Staatspartij "De Vrijheidsbond"

De **Vrijheidsbond** en de openbare school. - [S.l.] : [s.n.], [1925]. - 14 p.

Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

En gij, middenstanders? / [Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland]. - [S.l. : s.n.], [ca. 1937]. - 8 p.

Nederlandse Middenstandspartij

Partijveroudering, haar oorzaken en (socialistische) gevolgen : een rapport over de communicatie tussen partij en kiezer uitgebracht door de Nederlandse Middenstandspartij. - Amsterdam : [s.n.], 1971. - 19 p. (*)

Neutrale boeren- en plattelanders partij

Venema, F. De neutrale boeren- en plattelanders partij. - Eefde : F. Venema, [ca. 1968]. - 71 p. (*)

Onafhankelijke Socialistische Partij

Duijs 1933 of november 1918?. - Amsterdam : Onafhankelijke Socialistische Partij, 1933. - 16 p. (*)

Pacifistisch Socialistische Partij

Herman Gorter : een revolutionair socialist in politiek Bussum. - 3e [ongew.] dr. - Bussum : PSP Afdeling Bussum/Naarden, [1983]. - 63 p.
Jong, Fokke de. Op weg naar een schone toekomst. - Amsterdam : Wetenschappelijk Bureau PSP, [1989]. - 47 p.

Voor een toekomst zonder NAVO : een pleidooi voor ontwapening en vergaande samenwerking tussen Oost en West / [PSP]. - Amsterdam : Stichting Wetenschappelijk Bureau van de PSP, [1989]. - 77 p.

Door middel van een schenking verkreeg het DNPP verder nog partijraadstukken uit de jaren 1968-1970, 1975-1988.

Partij van de Arbeid

Acker, Hanneke. Sexueel geweld tegen vrouwen. - Brussel : Socialistische Fractie, Europees Parlement, 1986. - 1 bd. (ongepag.)
Adresboekje / Partij van de Arbeid. - Amsterdam-West : Partij van de Arbeid, 1947. - 88 p. (*)

Advies van de 'Commissie van zes' aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR / [adviesgroep ingesteld door overlegorgaan van de PvdA, D'66 en PPR: C. de Galan ... et al.]. - [S.l. : s.n.], 1972. - 45 p. (*)

Allemaal samen : notitie over de arbeidsmarktpositie van etnische groepen / onder red. van Lolke van der Heide. - Amsterdam : Commissie etnische groepen, Partij van de Arbeid, 1988. - 39 p. (*)
Amsterdam 1974-1978 : programma voor de gemeentepolitiek.-

Amsterdam : Partij van de Arbeid, 1973. - 60 p. (*)

De A.R. Partij en de C.H. Unie / Partij van de Arbeid. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, [ca. 1955]. - 21 p. (*)

Banning, W., A.A. van Ameringen & J.M. den Uyl. Liberalisme en socialisme. - Amsterdam : Dr. Wiardi Beckman Stichting, 1956. - 56 p. - (Rapport / Dr. Wiardi Beckman Stichting) (*)

Blom, Rik, & Jim Schuyt. (Voor)uitzicht op een lokaal volkshuisvestingsbeleid. - Amsterdam : Centrum voor Lokaal Bestuur van de Wiardi Beckman Stichting, 1989. - 90 p. (*)

Bouwstenen voor een menselijk Europa. - Brussel : Socialistische Fractie Europees Parlement, 1988. - 71 p. (*)

Congres over gemeentepolitiek te houden op Zaterdag 12 October 1946 in het gebouw Bellevue, Marnixstraat, Amsterdam, aanvang 10 uur : prae-adviezen / van: J. in't Veld ... [et al.]. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, Sectie Gemeente en Provincie van de Dr. Wiardi Beckman-Stichting, [ca. 1946]. - 61 p. (*)

Delcour, Marleen. Twintig jaar Evert Vermeer Stichting, 1967-1987.- Amsterdam : Evert Vermeer Stichting, 1988. - 84 p.

Demokratisch-socialisme in Nederland : over de beginselen van de PvdA / [onder red. van Wouter Gortzak]. - Amsterdam, 1977. - 287 p. (*)

Energieprogramma. - Brussel : Socialistische Fractie, Europees Parlement, 1988. - 24 p.

Europa plus : een sociaal twee-en-negentig / red. en samenst. Nicole Lucas. - Amsterdam : Anne Vondeling Stichting, 1989. - 61 p.

The future of democratic-socialism in Europe / publication of the Socialist group in the European Parliament, Dutch delegation.- Amsterdam : Wiardi Beckman Foundation, 1988. - 168 p.

De gekozen burgemeester / [samenst.: een werkgroep van de Dr. Wiardi Beckman Stichting bestaande uit: A. Hoogerwerf (voorz.) ... et al.].- Amsterdam : Partij van de Arbeid, 1970. - 26 p.

Een goed begin ... : nieuwe afdeling / samenstelling Eelko van den Boogaard. - Amsterdam : Jonge socialisten in de PvdA, 1988. - 22 p. (*)

De grote steden, hun stadsgewesten en het compacte-stadbeleid.- Amsterdam : Wiardi Beckman Stichting, 1988. - 94 p.

Hajer, Maarten A. De stad als publiek domein. - Amsterdam : Wiardi Beckman stichting, 1989. - 73 p. (*)

Honderd over groen : een plan van aanpak voor een schoner milieu.- [Amsterdam : Partij van de Arbeid], [1989]. - 54 p.

In dienst van het gehele volk : de Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing : 1945-1950 / Jan Bank ... [et al.].- Amsterdam : Bakker, 1987. - 177 p.

Infomap ombudswerk '83 / Functionele Werkgroep Ombudswerk. - Den Haag : Funktionale werkgroep Ombudswerk, 1983. - 56 p. (*)

Introductiecursus / samenstelling Eelko van den Boogaard. - Amsterdam: Jonge socialisten in de PvdA, [1988]. Dl. 3c: Afval (*)

Kadt, J. de. De politiek der gematigden : een open wereld voor de jaren zeventig. - Amsterdam : Van Oorschot, cop. 1972. - 596 p. (*)

De katholiek en zijn partij / Partij van de Arbeid. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, [ca. 1956]. - 49 p. (*)

De Katholieke Volkspartij. - [Amsterdam] : Partij van de Arbeid, [1951]. - 30 p. (*)

Kwaliteit in discussie : woningbouw onder invloed van bezuinigingen en deregulering / [onder red. van Noud de Vreeze]. - Deventer : Van Loghum Slaterus, cop. 1989. - 175 p. - (WBS-cahiers)

Het lokale referendum : rapport van de commissie Van den Brink. - Amsterdam : Centrum voor Lokaal Bestuur, 1988. - 51 p.

Loor, D. de. De Anti-Revolutionnaires en de Christelijk-Historischen. - [Amsterdam] : Partij van de Arbeid, [1951]. - 35 p. (*)

Maar ... wat hebben we nu nog samen? / Jonge Socialisten. - [S.l. : s.n., 1989]. - 30 p.

Mensenrechten, voor armen weggelegd? : mensenrechten, ontwikkeling en democratie, in Noord-Zuid perspectief / [eindred.: Nico Schrijver ... et al.]. - Amsterdam : Evert Vermeer Stichting, cop. 1989. - 238 p.

Metzemackers, L.A.V. Alfred Mozer : Hongaar, Duitser, Nederlander, Europeaan. - [Den Haag] : Europese Beweging in Nederland, [1970]. - 44 p. (*)

Molendijk, H. Nieuwe tijden nieuwe taken! : voor en in de gemeente : bouwen aan een nieuwe, sociale staat : vestigen van een nieuwe, levende democratie : werken op wetenschappelijke fundering : gemeenteprogram en toelichting. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, 1949. - 93 p. Rede, gehouden op het Congres van gemeenteraadsleden van de Partij van de Arbeid, Amersfoort, 12 februari 1949. (*)

Muntingh, Hemmo. Milieu in Europees socialistisch perspectief. - [Brussel] : Socialistische fractie van het Europees parlement, 1989. - 64 p.

Onderwijscongres 1950 te houden op 11, 12 en 13 april 1950 / Partij van de Arbeid. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, 1950. (*)

De ontwikkeling in en om de Katholieke Volkspartij / Partij van de Arbeid. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, [ca. 1955]. - 27 p. (*)

Ontwikkelingslijnen voor de provincie. - [Amsterdam] : Wiardi Beckman Stichting, 1986. - 53 p. - (Serie Lokaalschriften ; nr. 10)

Onze man uit Maastricht / installatie van J.G.H. Tans als voorz. van de Partij van de Arbeid. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, [1965]. - 22 p. (*)

De oorlog tegen de Tse-tse : ecologische gevaren van een grootschalig ontwikkelingsprogram in Zuidelijk Afrika / [samenst.:] PvdA, Werkgroep Milieu en Energie, Werkgroep Ecologie en Ontwikkeling. - [Amsterdam]:

- Amsterdam:
(*)
wereld voor de
- 596 p. (*)
Amsterdam :

a de Arbeid,

uinigingen en
venter : Van
)
a den Brink.-
51 p.

Historischen.-
(*)
sten. - [S.l. :

ontwikkeling
o Schrijver ...
1989. - 238 p.
Nederlander,
land, [1970].-

e gemeente :
een nieuwe,
fundering :
n de Arbeid,
nteraadsleden
1949. (*)
perspectief.-
nt, 1989. - 64

1950 / Partij
1950. (*)
Partij van de
- 27 p. (*)
ardi Beckman
10)
s voorz. van
heid, [1965].-

grootschalig
, Werkgroep
Amsterdam]:

: PvdA, [1987]. - 58 p. (*)

Opstaan tegen armoede : ontwikkelingsbeleid in het spoor van de
armsten / [eindred.: C. Paulien van den Tempel, René Cuperus en Jan
Jaap Kleinrensink. - Amsterdam : Evert Vermeer Stichting, 1988. - 138

p.

Parlementaire beïnvloeding / samenstelling Eelko van den Boogaard en
Walter Hooghiemstra. - Amsterdam : Jonge socialisten in de PvdA,
19XX. (*)

Probleemgezinnen / [samenst.: een door de WBS-sectie maatschappelijk
werk ingestelde commissie, bestaande uit T. van Grootheest (voorz.) ...
et al.]. - Amsterdam : Sectie Gemeente en Provincie van de Dr. Wiardi
Beckman Stichting, 1966. - 31 p. - (Documentatie voor
gemeenteraadsleden ; 3) (*)

Puhl, Detlef. Voor een gekleurde toekomst : de strijd tegen racisme en
fascisme in de EG. - Brussel : Socialistische Fractie Europees
Parlement, 1987. - 44 p.

'n **Rechtvaardige** samenleving in een schoner Europa / [werkgroep
d'Ancona en Hemmo Muntingh]. - Amsterdam : PvdA, 1989. - 39 p. (*)

Romijn, Bart. Natuur in Europees socialistisch perspectief. - [Brussel] :
Socialistische fractie Europees Parlement, 1989. - 69 p. (*)

Roobeek, Annemieke. Biotechnologie : een uitdaging met haken en ogen.
- Brussel : Socialistische Fractie Europees Parlement, 1988. - 59 p. (*)

Schilfgaarde, Paul van, Wanda Cornelissen & Jaap Huurman. Eindpunt
baan : massawerkloosheid en nieuwe achterstandssituaties in de grote
steden. - 's-Gravenhage : Seinpost, Centrum voor Stedelijke Processen,
1988. - 108 p. Rapport uitgebracht aan: Het Centrum voor Lokaal
Bestuur van de Wiardi Beckman Stichting.

Solidariteitsproject van de Jonge Socialisten in de PvdA voor het
Boerenfront in Bangladesh / [samenst. Eelko van den Boogaard en Johan
van Rixtel]. - Amsterdam : Jonge Socialisten in de PvdA, 1989. - 26 p.
(*)

Statuten en huishoudelijk reglement. - Amsterdam : Partij van de
Arbeid, 1969. - 62 p.

De **strijd** tegen de woningmisère : huisvestingspolitiek zoals bepleit
door afgevaardigden van de Partij van de Arbeid in de Staten-Generaal
van 1948-1958. - [S.l. : s.n.], [1959]. - 38 p. (*)

De **toekomst** van de stad : verslagen van de conferentie georganiseerd
door de PvdA afdeling Groningen op 29 september 1989. - Groningen :
PvdA, 1989. - 22, 11, ii, iii p. (*)

Uyl, J.M. den. Inzicht en uitzicht : opstellen over economie en
politiek. - 2e [i.e. 3e] dr. - Amsterdam : Bakker, 1988. - 261 p. Uitg.
in samenw. met de Wiardi Beckman Stichting. - (Contact
tijdsdocumenten)

Van Noorderplan tot Noodverband : de lijdensweg van het Integraal

Structuurplan Noorden des Lands nader belicht / Partij van de Arbeid, Gewest Groningen. - Groningen : Partij van de Arbeid, 1979. - 20 p. (*)

Vermeer, E.A. Balans per 31 december 1959 : terugblik op een jaar oppositiebeleid. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, [ca. 1960]. - 196 p. (*)

Vermeer, Evert. Let op hun daden : de daden der Tweede-Kamerfractie der Partij van de Arbeid van 23 juli 1952 tot en met 10 september 1953. - [Amsterdam] : De Arbeiderspers, 1953. - 295 p. (*)

Vermeer, Evert. Let op hun daden : de daden der tweede kamerfractie der Partij van de Arbeid van de bevrijding af tot 1 april 1952.- [Amsterdam] : De Arbeiderspers, 1952. Dl. 1: Periode 20 nov. 1945 t/m 23 dec. 1949. - 254 p. Dl. 2: Periode 31 januari 1950 t/m 1 april 1952.- 243 p. (*)

Verslag van het economisch congres van de Partij van de Arbeid op 3 en 4 oktober 1947 te Amsterdam. - Amsterdam : Arbeiderspers, [ca. 1947]. - 50 p. (*)

Verwey-Jonker, Hilda. Er moet een vrouw in : herinneringen in een kentering van de tijd. - Amsterdam : De Arbeiderspers, cop. 1988.- 272 p., [20] p. foto's.

Vier verslagen van congressen : Amsterdam 5-6 maart 1965 Tweejaarlijks congres, Nijmegen 27 november 1965 Verkiezingscongres, Rotterdam 11-12 november 1966 Buitengewoon congres, Haarlem 7 januari 1967 Verkiezingscongres / Partij van de Arbeid. - [S.l.] : Partij van de Arbeid, [ca. 1967]. - 222 p. (*)

Vooraf : [jongerenprogram] / FJG. - Amsterdam : FJG, [ca. 1979]. - 39 p. - (FJG-brochure ; nr. 10)

Vrede en veiligheid en Europa : defensienota / PvdA Tweede Kamerfractie. - Den Haag : [s.n.], 1987. - 127 p.

Vroegop, Frans, & Eisso Woltjer. Naar een sociaal rechtvaardig en milieuvriendelijk landbouwbeleid. - [Brussel] : Socialistische fractie Europees parlement, [ca. 1988]. - 58 p. (*)

25 jaar Plan van de arbeid / [Fr. de Jong ... et al.]. - Amsterdam : Arbeiderspers, 1961. - 104 p.

Weg met de socialen : leve wie o wie? / [door] K. Voskuil ... [et al.].- Amsterdam : De Arbeiderspers, 1963. - 154 p. - (Pocketboeken 'bij de tijd'). Uitg. voor Partij van de Arbeid (*)

De weg naar vrijheid : verslag congres : redevoeringen / van H. Vos ... [et al.]. - Amsterdam : Partij van de Arbeid, 1952. - 85 p. Redevoeringen op het Plancongres van 28 en 29 dec. 1951 en de resoluties aanvaard door het Verkiezingscongres op 18 en 19 april 1952. (*)

De Wiardi Beckman stichting : taak en werkwijze / [voorw.: J.Th.J. van den Berg]. - Amsterdam : [s.n.], cop. 1989. - 43 p.

in de Arbeid,
1979. - 20 p.
op een jaar
1960]. - 196 p.
Kamerfractie
10 september
p. (*)
kamerfractie
april 1952.-
nov. 1945 t/m
1 april 1952.-
Arbeid op 3
derspers, [ca.
ingen in een
cop. 1988.-
maart 1965
zingscongres,
Haarlem 7
[S.I.] : Partij
a. 1979]. - 39
dA Tweede
htvaardig en
sche fractie
Amsterdam :
l ... [et al.]-
eken 'bij de
van H. Vos
2. - 85 p.
1951 en de
en 19 april
J.Th.J. van

Wie, wat, waar, hoe / Jonge Socialisten in de PvdA. - Amsterdam :
Jonge Socialisten in de PvdA, [1989]. - 14 p. (*)
Zeeuw, Friso de. Gemeentelijk grondbeleid, een wegwijzer. - Amsterdam:
Centrum voor Lokaal Bestuur van de Wiardi Beckman Stichting, cop.
1988. - 105 p.
Zonder commentaar II : commentaar op een recent verleden.-
Amsterdam : Partij van de Arbeid, [1959]. - 31 p. (*)

Van de Partij van de Arbeid verwierf het DNPP verder nog
beschrijvingsbrieven en congresverslagen uit de periode 1947-1963.

Politieke Partij Radikalen

Met kernenergie geen leven / uitg. PPR-Groningen-Drente ; [red. Henk
Moll]. - Groningen : PPR-Drente-Groningen, [1980]. - 135 p. Speciaal
nr. van PPRIK en PPR-Drente-krant. (*)
Naar een memo-isering van de landbouwbedrijven van de gemeente
Groningen, Ter Apel en de Dollard : een nota van de PPR-
Gemeenteraadsfractie en de PPR-Statenfractie. - Groningen : PPR-
Gemeenteraadsfractie; Groningen : PPR-Statenfractie, [ca. 1984]. - 14
p. (*)
Nota chemisch afval / uitgebr. door de PPR Werkgroep Milieu en
Energie. - Groningen : [PPR, Werkgroep Milieu en Energie], 1983.-
[13] p. (*)
Onvrede met de NAVO : discussie rapport Studiestichting P.P.R. /
[samengest. door Dick Bot ... et al.]. - [Amsterdam] : Studiestichting
P.P.R., [ca. 1973]. - 56 p. (*)
Oost, Bart. 'Ik ben afgeschreven ...' : een PPR-visie op problemen rond
baanloosheid. - Groningen : PPR-Groningen stad, 1985. - [20] p. (*)
Radikaal links en de landbouw : een discussienota. - Amsterdam : PPR-
Studiestichting, 1985. - 17 p. (*)
Een **reactie** van de PPR-Studiestichting op het WRR-rapport "Een
poging tot ontlokking" in het kader van het projekt Beleidsgerichte
toekomstverkenning. - Amsterdam : Studiestichting voor Radikale
Politieke Vernieuwing, 1981. - Versch. pag. (*)
Schreur, Jan. PPR afvalplan : naar een radikale aanpak van het
huishoudelijk afval. - Amsterdam : PPR Studiestichting, [ca. 1986]. - 20
p. (*)
Verslag van een gesprek tussen PvdA, PPR en PSP over energiebeleid /
[ten geleide Max van den Berg ... et al. ; red. Egbert Boeker ... et al.].
- [Amsterdam] : [PSP], [1981]. - 32 p. (*)
Vrouwvriendelijke punten uit PPR-programma 1981-1985 / [samenst.,
verbindende tekst: Yvonne Lignac]. - Leiden : PPR-vrouwen, 1981. - 11
p. (*)

Waltmans, Henk. Politieke fragmenten : het buitenlands beleid en de Navo, de defensienota 'om de veiligheid van het bestaan', de Europese Gemeenschap. - Baarn : Het Wereldvenster, 1975. - 85 p. (*)

Regenboog

De **achterkant** van 1992 : tolerantie en cultuur in het Europa zonder grenzen / [bijdr. van: Alexander de Roo ... et al.]. - Brussel : Regenboogfractie in het Europees Parlement, 1989. - 22 p. - (Discussiedagboek ; nr. 4) (*)

Bergen verzetten : naar een sociaal en ecologisch Europees landbouwbeleid / [bijdr. van: Niek Koning ... et al.]. - Amsterdam : Groen Progressief Akkoord, Regenboogfractie in het Europees Parlement, 1988. - 34 p. - (Discussiedagboek ; nr. 2) (*)

Gif of groen : naar een ecologische kringlooeconomie / [bijdr. van: Paul Lucardie ... et al.]. - Brussel : Regenboogfractie in het Europees Parlement, 1989. - 22 p. - (Discussiedagboek ; nr. 5) (*)

Perestrojka in Straatsburg : naar werkelijke ontwapening in Europa / [bijdr. van: Hans van Zon ... et al.]. - Brussel : Regenboogfractie in het Europees Parlement, [1988]. - 27 p. - (Discussiedagboek ; nr. 1) (*)

Werkt een grenzeloos Europa? : de vele dimensies van '1992' / [bijdr. van: Coen Teulings ... et al.]. - Brussel : Regenboogfractie in het Europees Parlement, 1989. - 26 p. - (Discussiedagboek ; nr. 3) (*)

Reformatische Politieke Federatie

Exalto, K. Politieke inzichten in de reformatische traditie.- Nunspeet : Stichting Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF, cop. 1987. - 55 p. - (Publikatie / Stichting Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF ; nr. 2)

Reformatie & revolutie : 200 jaar Franse Revolutie / met bijdr. van N.C. van Velzen ... [et al.]. - Nunspeet : Marnix van St. Aldegonde Stichting, Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF, cop. 1989. - 61 p. - (Publicatie / Stichting Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF; nr. 5). Redevoeringen gehouden tijdens het RPF-congres "Reformatie & revolutie", 11 maart 1989. (*)

De **ruimte** geordend? : advies inzake de vierde nota over de ruimtelijke ordening / [Studiegroep: R.M.M. Berns ... et al.]. - Nunspeet : Marnix van St. Aldegonde Stichting, Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF, [1989]. - 14 p.

Statuten, huishoudelijk reglement / RPF. - Nunspeet : RPF, [ca. 1987]. - [25] p. (*)

Voogt, S.O. Godsdienstvrijheid bedreigd? : van vermeend gelijke monniken en verkapte discriminatie. - Nunspeet : Stichting

Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF, cop. 1988. - 101 p.-
(Publicatie / Stichting Wetenschappelijk Studiecentrum van de RPF ;
nr. 3)

Socialistische Arbeiderspartij

Baltussen, Wim, Harrie Lindelauff & Ernst van Lohuizen. Hoe houden we
het gezond? : het antwoord van de SAP. - Amsterdam : ISP, [ca. 1988].
- 34 p. (*)

Deetman's kabinet moet worden afgezet : samen actie voor studieloon /
Socialistische Arbeiderspartij, Rebel. - Amsterdam : ISP, [1988]. - 18 p.
(*)

De kleintjes, het kind van de rekening? : kinderopvang, het voorstel
van de SAP. - Amsterdam : ISP, [1988]. - 26 p. (*)

Resoluties negende kongres, 1987 / Socialistische Arbeiderspartij.-
Amsterdam : ISP, 1988. - div. pag. (*)

Vrouwenbevrijding en de strijd voor socialisme / [vert.: Timo Krijnen].
- Amsterdam : ISP, [1988]. - 80 p. (*)

Sociaal Democratische Arbeiders Partij

Adressenboekje van het N.V.V. en de S.D.A.P.. - [Amsterdam] : N.V.V.
en S.D.A.P., 19XX. - 64 p. (*)

Banning, W. Terugblik op leven en strijd van althans een deel der
generatie die idealistisch-jong was aan het begin der twintigste eeuw,
toegelicht aan de ontwikkelingsgang van één hunner. - Amsterdam : De
Arbeiderspers, 1958. - 69 p. (*)

Goes van Naters, M. van der. Ferdinand Lassalle en zijn program.-
[Amsterdam] : De Arbeiderspers, 1932. - 80 p.

De grenzen van geweld : vooruitzichten en gevolgen van gewapende
opstanden van het proletariaat / voorw. van J.W. Albarda. - Amsterdam:
Arbeiderspers, 1934. - 56 p. (*)

Hoogland, P. Vijf en twintig jaren sociaal-demokratie in de hoofdstad.-
Amsterdam : Ontwikkeling, 1928. - 200 p. (*)

Lindeijer, G.F. Let niet alleen op hun woorden, maar ook op hun daden:
een aantal stemmingen in de Tweede Kamer 1925-1929 / verzameld
door G.F. Lindeijer. - [Amsterdam] : Sociaaldemocratische
Arbeiderspartij, [1929]. - 43 p. (*)

Lindeijer, G.F. Let niet alleen op hun woorden, maar ook op hun daden:
een aantal stemmingen in de Tweede Kamer 1929-1933 / verz. door
G.F. Lindeijer. - [Amsterdam] : Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
in Nederland, [ca. 1933]. - 40 p. Dl. II. (*)

Reens, A.M. "Een volksverrader" : (Mr. P.J. Troelstra). - Amsterdam :
De Boer, [ca. 1905]. - 31 p. (*)

- Resocidem** (pseud. van J.H. Scheeps). Over de mogelijke ontwikkeling van de S.D.A.P. tot breede Volkspartij. - Herdr. - Den Dolder : Op Korte Golf, [1945]. - 76 p.
- Sanders, J.** Een kwart-eeuw in den Dordtschen Raad : gedenkboek : herinneringen uit een vijftwintigjarig tijdperk van sociaal-democr. gemeentepolitiek in den Gemeenteraad van Dordt, 1901-1926.- [Dordrecht] : Afd. Dordrecht der S.D.A.P., 1927. - 112 p.
- Schaper, J.H.** In den strijd : handboekje ten dienste van de sociaal-demokratische arbeiderspartij in Nederland. - Amsterdam : Brochurenhandel der S.D.A.P., 1909. - 379 p. (*)
- Schaper, J.H.** De politieke strijd : sociaaldemocratisch handboekje voor de verkiezingen van 1913. - Amsterdam : Brochurenhandel der S.D.A.P., 1913. - 544 p. (*)
- Schaper, J.H.** De volksstrijd van 1925 : verkiezingsgids voor de Soc.-Dem. Arbeiderspartij in Nederland. - Amsterdam : Ontwikkeling, 1925.- 291 p.
- Schaper, J.H.** Het woelige kwartaal : overzicht der gebeurtenissen van Januari-April. - Groningen : Vredevoogd, 1903. - 28 p. (*)
- Strijdenskracht** door wetensmacht : opstellen aangeboden aan S. de Wolff ter gelegenheid van zijn 60e verjaardag / [J. v.d. Wijk ... et al.]. - Amsterdam : Arbeiderspers, 1938. - 306 p. (*)
- Tak, P.L.** Diagnose. - Amsterdam : Tierie & Kruyt, 1903. - 20 p. (*)
- Tak, P.L.** Herdrukken uit de kroniek / verz. door J.W. Albarda en H.E. van Gelder ; met een inl. van F.M. Wibaut en een bibliografie.- Rotterdam : Uitgeversmaatschappij v/h Wakker, 1908. - XXIV, 319 p. (*)
- Vier jaren** aanpassing : gids voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 / [red. S. Mok]. - Amsterdam : Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, 1937. - 149 p. (*)
- Vos, H.** Het Plan van de Arbeid. - [Amsterdam : Plancommissie Partij van de Arbeid], [1935]. - 15 p. (*)
- Vos, H.** Waar het op staat : het Plan van de Arbeid verdedigd : antwoord aan het Verbond van Nederlandse Werkgevers. - Amsterdam : De Arbeiderspers, 1936. - 53 p. (*)
- Waar het om gaat** : het Plan van den Arbeid / samengest. door het Verbond van Nederlandsche Werkgevers. - Den Haag : Luctor et Emergo, 1936. - 118 p. (*)
- Werkloosheid** en werkloosheidsbestrijding in Nederland. - [Amsterdam] : S.D.A.P., [1939]. - 16 p. - (Publicatie / Wetenschappelijk Bureau van de S.D.A.P. in Nederland ; 2) (*)
- Wibaut, F.M.** Economische kronieken. - Amsterdam : Brochurehandel der S.D.A.P., 1911. - viii, 394 p. (*)
- Wibaut, F.M.** Trusts en kartellen. - Amsterdam : Soep, 1903. - xii, 234 p. - (Sociale bibliotheek ; no. 5) (*)

Wirdum-Banning, H. van. Willem Banning, 1888-1971 : leven en werken van een religieus socialist. - Amersfoort [etc.] : De Horstink, cop. 1988. - 223 p.

Ijzerman, A.W. Daden en wandaden : gids voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1933. - Amsterdam : Sociaaldemocratische Arbeiderspartij, 1933. - 210 p.

Ijzerman, A.W. De geboortetijd van het moderne kapitalisme.- Amsterdam : "Ontwikkeling", 1927. - 127 p. (*)

Ijzerman, A.W., & J. Oudegeest. Strijdmateriaal : (verkiezingen 1929).- [S.l.] : Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij in Nederland, [ca. 1929]. - 61 p. + Aanvulling van strijdmateriaal : (verkiezingen 1929). - 8 p.

Sociaal Democratische Bond

Domela Nieuwenhuis, F. De algemeene werkstaking van 1903 - wat zij was en wat zij ons leert : eene beschouwing over de aprilbeweging.- Amsterdam : De Boer, [1903]. - 24 p. (*)

Domela Nieuwenhuis, F. De revolutionaire dr. A. Kuyper contra den reaktionairen minister Kuyper. - Amsterdam : Willems en L. de Boer, [1903]. - 24 p. (*)

Sociaal Democratische Partij

Bauman, German. De Tribunisten : de revolutionaire marxisten van Nederland. - Moskou : Progres, cop. 1988. - 248 p.

Buiting, Henny. Richtingen- en partijstrijd in de S.D.A.P. : het ontstaan van de Sociaal-Democratische Partij in Nederland (SDP).- Amsterdam : Stichting Beheer IISG, 1989. - IX, 960 p. - (Studies + essays / IISG ; 9)

Staatkundig Gereformeerde Partij

Herik, H. van den. Secularisatie en gezondheidszorg : over de invloed van de kerk op de ziekenverpleging. - 's-Gravenhage : Stichting Studiecentrum SGP, cop. 1988. - 61 p. - (SSC Zicht-katern ; 29)

Punten van belang voor beleid : een staatkundig gereformeerde visie / [H.G. Abma, voorz. hoofdbestuur]. - [S.l. : s.n.], [1972]. - 30 p. (*)
10 jaar SGP, 1972-1982 / Staatkundig Gereformeerde Partij. - [S.l. : s.n.], [ca. 1983]. - ongepag. 10 jaar-index van SGP.

Van medelanders naar Nederlanders? : staatkundig gereformeerde visie op de migrantenproblematiek in Nederland / C. Dubbeld ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Stichting Studiecentrum SGP, 1988. - 84 p. - (Nota / Stichting Studiecentrum der Staatkundig Gereformeerde Partij ; 10) (*)

Vlies, B.J. van der. Gehoorzaamheid ontzegd!?. - 's-Gravenhage :

Voorlichtings- en Vormingscentrum SGP, [1989]. - 16 p. Partijrede op de Algemene Vergadering van de Staatkundig Gereformeerde Partij, gehouden te Utrecht op 25 februari 1989.

Waal, L. van der. SGP, RPF, GPV in het Europees parlement : zittingsperiode 1984-1989. - Rotterdam : Europese Fractie SGP, RPF, GPV, 1988. - 55 p. (*)

'37 artikelen, ... min één?' / SGP-jongeren. - 's-Gravenhage : Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen, [1988]. - 27 p. - (Info-katernen ; 2) (*)

Verbond van Communisten in Nederland

Voor vrede en socialisme : resoluties van het VCN: partij van communisten in Nederland. - [S.l. : s.n.], [1987]. - [13] p. (*)
7 november 1987, een historische dag : communisten op weg naar hereniging / [bijdr. van Anja van Reemst ... et al.]. - Amstelveen : 7 november initiatief, [1987]. - 42 p. (*)

Vrijzinnig Democratische Bond

Propagandaboek van de vrijzinnige concentratie 1913. - [S.l. : s.n.], [1913]. - 94 p. (*)

Treub, M.W.F. Oorlogstijd : herinneringen en indrukken. - 2e dr. - Haarlem : Willink, 1917. - xii, 402 p.

Treub, M.W.F. Vragen van dezen tijd. - Haarlem : Tjeenk Willink, 1919. - [viii], 152 p. (*)

Vrijzinnig-Democratische Bond : gedenkboek 17 Maart 1901-1926 / comm. van red.: D. van Embden [... et al.]. - 's-Gravenhage : Van Stockum, [ca. 1926]. - VIII, 184 p., [14] bl. pl. (*)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Bergh, Sidney J. van den. Een liberale visie op de buitenlandse handel : redevoering te houden voor de Liberale Sociëteit te Leeuwarden op 18 april 1969. - [S.l. : s.n.], 1969. - 13 bl. (*)

Het **eigen** risico in de ziekenfondsverzekering / [rapport samengest. door de Commissie Sociaal Beleid van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting]. - 's-Gravenhage : Nijhoff, 1967. - viii, 20 p. - (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting ; 16) (*)

Gemeentelijk inkomensbeleid : een discussie / opgesteld door de Werkgroep Gemeentelijk Inkomensbeleid van de Vereniging van Staten- en Raadsleden van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. - 's-Gravenhage : Vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD, 1988. - 18 bl.

Het **huurvraagstuk** = le problème des loyers = the rent problem / [L.S. Godefroi ... et al.]. - 's-Gravenhage : Nijhoff, 1955. - vii, 104 p. - (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting ; 1) (*)

Lokaal liberaal negentig : leidraad gemeenteprogramma 1990-1994 / tekst opgesteld door de Commissie Gemeenteprogramma 1990. Vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD. - ['s-Gravenhage] : Haya van Somerenstichting, 1989. - 64 p.

Ontwikkelingen in de sociale verzekering / [Commissie Sociaal Beleid]. - 's-Gravenhage : Nijhoff, 1965. - 21 p. - (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting ; 12) (*)

Ouderenbeleid / opgesteld door de werkgroep ouderenbeleid van de Vereniging van Staten- en Raadsleden van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. - 's-Gravenhage : Vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD, 1987. - 28 p.

Programma voor de verkiezing van de Gemeenteraad Leeuwarden 1978.- Leeuwarden : VVD, 1978. - 19 p. (*)

Rapport inzake het functioneren van de Partijraad. - [S.l.] : VVD, [1988]. - 35 p.

Sociale wetgeving : misbruik, oneigenlijk gebruik, nieuwe wegen / [rapport uitgebracht door een commissie van voorbereiding ; onder voorzitterschap van W. Verweij]. - 's-Gravenhage : Nijhoff, 1972. - 58 p. - (Geschriften van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting ; 22) (*)

De **toekomst** van de parlementaire democratie : bundel artikelen ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan van de JOVD / met bijdr. van W. Drees Sr. [et al.]. - Amsterdam : Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie, 1979. - 111 p. (*)

Tussen hoop en vrees : beschouwingen over de veiligheid van West-Europa / C.D. Barkman ... [et al.]. - 's-Gravenhage : Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, 1989. - VII, 140 p. - (Geschrift / Prof. Mr. B.M. Teldersstichting ; 68)

3. TIJDSCHRIFTEN

(NIEUWE ABONNEMENTEN EN OUDE JAARGANGEN)

Algemeen

Acta Politica : tijdschrift voor politicologie. Jrg. 8 (1973), nr. 3 ; jrg. 9 (1974) (*)

Politiek Overzicht. 1971, nr. 102 ; 1972, nr. 1, 10 ; 1973 compleet (*)

Anti Revolutionaire Partij

Nederlands(ch)e Gedachten : officieel orgaan ten dienste van de Anti-revolutionaire partij, haar propaganda- en haar jongeren studieclubs.

Jrg. 2 (1945/46) nr. 4, 5, 7-11, 13, 15, 18 ; jrg. 3 (1947) nr. 11 ; jrg. 4 (1948) nr. 5-17 ; jrg. 5 (1949) - jrg. 11 (1955) ; jrg. 31 (1975) nr. 38 ; jrg. 32 (1976) nr. 3, 29/30 ; jrg. 33 (1977) nr. 17, 20, 44 (*)

Democraten 66

Peperbek : onafhankelijk politiek maandblad. Jrg. 8 (1974/75) ; jrg. 10 (1977) (*)

Evangelische Volkspartij

Schering en inslag : een uitgave van de Stichting Vorming en Scholing (E.V.P.). Nr. 1 (1988) -

Katholieke Volkspartij

Katholiek Staatskundig Maandschrift. Jrg. 7 (1953/54) nr. 10 (*)
Politiek perspectief. Jrg. 1 (1972) nr. 2-5

Partij van de Arbeid

Jonge socialisten in de PvdA. Jrg. 2 (1983) nr. 9, 11 ; jrg. 3 (1984) nr. 41, 42 ; jrg. 4 (1985) nr. 43-46, 48-56, 60 ; jrg. 5 (1986) nr. 61, 62, 64-66 ; jrg. 6 (1987) nr. 70, 75, 76 (*)

Info-brief : voor het wijkteamwerk in de periode nov.'81 - feb.'87 (*)

De kapitalist. Jrg. 3 (1971) nr. 2 ; jrg. 4 (1972) nr. 3, 5 (*)

Links-Af : Jonge Socialisten info-blad. Jrg. 4 (1977) nr. 2 ; jrg. 7 (1980) nr. 6-8 ; jrg. 8 (1981) nr. 1-8 ; jrg. 9 (1982) nr. 1-8 ; jrg. 10 (1983) nr. 1, 2, 5-8 ; jrg. 11 (1984) nr. 1-6, 8 ; jrg. 12 (1985) nr. 1-3, 5-7 ; jrg. 13 (1986) nr. 1 ; vanaf 1988 heeft het DNPP een abonnement (*)

Maandbericht PvdA / gewest Groningen. jrg. 2 (1968) nr. 5 ; jrg. 3 (1969) dec. ; jrg. 4 (1970) jan., 2 extra ; jrg. 6 (1972) apr., mei, jul., sep.-nov. ; jrg. 7 (1973) mrt., nov. ; jrg. 10 (1975/76) nr. 3-5, 7 ; jrg. 11 (1976/77) nr. 1-4, 7-9 ; jrg. 12 (1977/78) nr. 2, 4-10 ; jrg. 13 (1979/80) nr. 2 ; jrg. 14 (1980/81) nr. 8 ; jrg. 16 (1982/83) nr. 3, 5, 10 ; jrg. 17 (1983/84) nr. 1-10 ; jrg. 18 (1984/85) nr. 1-10, 12 ; jrg. 19 (1986/87) nr. 3-6 ; jrg. 20 (1987/88) nr. 1-11 ; jrg. 21 (1988/89) nr. 1-11 ; jrg. 22 (1989/90) nr. 1 (*)

Onze Binding. (1968/69) nr. 1-3 ; vanaf 1983 heeft het DNPP een abonnement (*)

Opinie. Jrg. 3 (1967) - jrg. 5 (1969) (*)

Pandkrant. Nr. 1-6 (1987) (*)

Partijkrant. Jrg. 1 (1970) nr. 1-10 ; jrg. 2 (1971) nr. 1-11 ; jrg. 3

(1972) nr. 1-8, 10 ; jrg. 4 (1973) nr. 1-3, 5-10 ; jrg. 9 (1977/78) nr. 10 (*)

Roosie vrouw. Jrg. 2 (1980/81) nr. 4-9 ; jrg. 3 (1981/82) nr. 1-9 ; jrg. 5 (1983/84) nr. 1-9 ; jrg. 6 (1984/85) nr. 1-9 ; jrg. 7 (1985/86) nr. 1-9 ; jrg. 8 (1986/87) nr. 1-9 ; jrg. 9 (1987/88) nr. 1, 2 ; vanaf 1988 heeft het DNPP een abonnement (*)

Roosie vrouwen in de PvdA. (1976/77) nr. 1-3, 6 ; (1977/78) nr. 1, 3, 5-9 ; (1978/79) nr. 1-10 (*)

Roos in de vuist. Jrg. 1 (1975) nr. 3, 6-7 ; jrg. 3 (1976/77) nr. 7-8 (*)

Rosa. Jrg. 1 (1979/80) nr. 1-10 ; jrg. 2 (1980/81) nr. 1-3 (*)

Standpunten : actuele informatie van de Partij van de Arbeid. Nr. 18-21, 23-32, 34 (1986-1988) (*)

Wegwijzer voor Gerepatrieerden : Orgaan van het Comité van Nederlanders uit Indonesië van de Partij van de Arbeid. (1957) nr. 15-16 ; (1958) nr. 18-20 ; (1959) nr. 23 ; (1960) nr. 24 ; (1962) nr. 38 ; (1963) nr. 43 (*)

Witsenkader. (1981/82) nr. 10-11, 13, 15-17, 19-23 ; jrg. 2 (1982/83) nr. 48 ; vanaf 1984 heeft het DNPP een abonnement (*)

Sociaal Democratische Arbeiders Partij

Arbeiders jaarboekje 1899-1935 / uitg. door de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (*)

Cultureel jaarboekje voor 1936 ten dienste van de leden der Nederlandse Arbeidersbeweging en in het bijzonder van hen, die deelnemen aan of belang stellen in het culturele werk der Arbeidersbeweging. - [S.I.] : Arbeiderspers, 1935. (*)

De Gemeente : orgaan van de vereeniging van sociaal-democratische gemeenteraadsleden. Jrg. 21 (1928) - jrg. 25 (1932) ; jrg. 28 (1935) ; jrg. 30 (1937) - jrg. 31 (1938) (*)

De Notenkraaker : politiek-satiriek weekblad. Jrg. 1 (1907) - jrg. 12 (1918) ; jrg. 24 (1930) (*)

Zondagsblad van het volk. Jrg. 1 (1902) - jrg. 5 (1906) (*)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie

Driemaster. Jrg. 1 (1949) - jrg. 5 (1953) ; jrg. 6 (1954) nr. 1-11 ; jrg. 9 (1957) nr. 5, 10 ; jrg. 33 (1981) nr. 9-10 ; jrg. 34 (1982) nr. 1-2 ; jrg. 36 (1984) nr. 6 (*)

HB-info : mededelingenblad voor J.O.V.D. afdelingen en districten. 1974 nr. 7402 ; 1975 nr. 7501-7502, 7504-7516, 7518 ; 1976 nr. 7606-7607, 7609, 7611-7612 ; 1977 nr. 7701, 7703, 7705-7706, 7708-7709, 7711 ; 1978 nr. 7801/1-7806/5, 7808/7-7811/11 ; 1979 nr. 7901/1-7903/3, 7905/5-7912/10 ; 1980 nr. 8002/2-8003/4, 8005/6-8011/11 ; 1981 nr. 2-10 ; 1983

nr. 3-4, 9 ; 1984 nr. 7-8, 10 ; 1985 nr. 7, 10 (*)
Liberaal Reveil. Jrg. 1 (1956) - jrg. 5 (1960) ; jrg. 6 (1961) nr. 1-2 ;
jrg. 13 (1970/71) - jrg. 14 (1971/72) ; jrg. 15 (1973) juli, oktober ;
vanaf 1981 heeft het DNPP een abonnement (*)
Libertas : orgaan van de federatie L.S.V.N. Liberaal
studententijdschrift. Jrg. 4 (1959) nr. 4-5 ; jrg. 5 (1960) nr. 1 (*)
Vrijheid en Democratie. 1964 nr. 802 ; 1965 nr. 817 ; 1968 nr. 968 ;
1969 nr. 1000 (*) ; vanaf 1970 heeft het DNPP het blad compleet

4. OVERIG MATERIAAL

archiefmateriaal

Voor het in 1989 verworven archiefmateriaal raadplege men het jaarverslag van dit Jaarboek.

geluidsopnames

CPN, congres te Amersfoort, 7-9 april 1989
PSP, congres te Amsterdam, 1 juli 1989
PvdA, congres te Den Haag, 6-7 juli 1989
CDA, partijraad te Bussum, 15 juli 1989
PvdA, congres te Amersfoort, 6 november 1989.

Van de VVD ontving het DNPP uitgetikte teksten van integrale geluidsopnames van de volgende bijeenkomsten:

41ste jaarlijkse algemene vergadering te Veldhoven, 27-28 mei, 1988
41ste jaarlijkse algemene vergadering (vervolg) te Ede, 10-11 juni 1988

jaarverslagen, financiële verslagen

Evenals in vorige jaren ontving het DNPP in 1988 jaarverslagen en financiële verslagen van verschillende partijen.

ongepubliceerd materiaal

R. Albers. De weg naar vrijheid? : gedachten over planning binnen de Partij van de Arbeid in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog.- [S.l. : s.n.], 1989. - 17 p. Referaat voor het kernvak "Plan en planning" o.l.v. H. van der Meulen (*)
Bruins, Jaap, Hans van den Hurk & Lidie Koeneman. "Het stalinisme van P. de Groot, van de CPN en de bestrijding ervan door K. van het Reve". - Groningen : [s.n.], [1983]. - II, 42 p. Referaat voor college :

"Marx in Nederland na 1945", oct. 1983

Stouw, Egbert van der. Het theokratische zout van de SGP : smaakmaker of conserveringsmiddel? : een cultureel-antropologisch afstudeeronderzoek naar de inhoud en het functioneren van het theokratiebegrip bij de Staatkundig Gereformeerde Partij.- Utrecht/Bennekom : [s.n.], 1988. - 133 bl.

(ingezonden mededelingen)

BELEID & MAATSCHAPPIJ

Beleid & Maatschappij is een tijdschrift voor de sociaal-wetenschappelijke analyse van beleid en beleidsprocessen in de context van de verzorgingsstaat. Dit geschiedt vanuit een multi-disciplinair perspectief: sociologie, economie, politicologie, bestuurskunde en geschiedwetenschap. Aandacht wordt besteed aan de analyse van maatschappelijke verandingsprocessen in relatie tot (de mogelijkheden van) beleid. Tevens komt de evaluatie en analyse van beleid op specifieke beleidsvelden aan de orde, evenals de rol van de beleidswetenschappen.

Beleid & Maatschappij richt zich op een ieder die in de politieke, private of overheidsector bij beleidsprocessen betrokken is alsmede op degenen die in de wetenschappelijke sector betrokken zijn bij de analyse van beleidsprocessen.

Beleid & Maatschappij verschijnt zevenmaal per jaar: in zes afleveringen en een boeknummer. Afwisselend verschijnen afleveringen waarin een variëteit van onderwerpen aan de orde komt en afleveringen die zijn toegespitst op een studiethema, zoals *Kerntaken van de overheid; een continu debat* (1989-2), *Sociale integratie* (1989-6) en *De veranderende rol van politieke partijen* (1990-1).

Beleid & Maatschappij biedt tevens een *Boekensignalement* en een *Nieuwsrubriek*. In *perspectief* is een rubriek onder verantwoordelijkheid van de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR),

Abonnementen

Beleid & Maatschappij is een uitgave van Boom Meppel, Postbus 1058, 7940 KB Meppel, tel. 05220-54306.

Het abonnement kost f 93,- (instellingen f 152,-); Studenten en Assistenten in Opleiding f 49,50 (max. vier aaneengesloten jaren).

Redactiesecretariaat

W.E. Bakker, Vakgroep Planning, Organisatie en Beleid, Postbus 80140, 3508 TC Utrecht. Tel. 030-531876 (b.g.g. 531959)

CIVIS MUNDI, TIJDSCHRIFT VOOR POLITIEKE FILOSOFIE EN POLITIEKE CULTUUR

Civis Mundi verschijnt sinds 1962 en is een kwartaaluitgave met bij voorkeur themanummers, zoals Politieke filosofie: actuele betekenis en problematiek (febr.1989); Kolonisatie en dekolonisatie: een evaluatie in historisch en mondiaal perspectief (juni 1989); Europese integratie en Europese cultuur (febr. 1990).

Recente jaarboeken van *Civis Mundi*:

- *Hoe wordt de samenleving het best ingericht?*, 178 blz., 1987.
- *Opstand der burgers: de Franse Revolutie na 200 jaar*, 240 blz., 1988.
- *Op de grens van twee eeuwen: positie en perspectief van Nederland in het zicht van het jaar 2000*, 310 blz., 1989.

In voorbereiding: *Oost en West op de drempel van een nieuw tijdperk*, 1991.

Abonnementsprijs f 41,-; voor instellingen f 54,50.

Adres redactie en administratie: Akkerwindestraat 23, 3051 LA Rotterdam. Telefoon: 010-4182580

NAMENS: TIJDSCHRIFT OVER VERTEGENWOORDIGING EN DEMOCRATISCH BESTUUR

Namens is een podium voor iedereen die staat voor vertegenwoordiging en democratisch bestuur. Een blad voor iedereen die zich zorgen maakt over de alledaagse praktijk ervan. Voor mensen die de uitwisseling van inzichten over de grenzen van publieke en private sector heen, zien als een noodzakelijk middel tot verbetering van die vertegenwoordiging en het democratisch bestuur.

Namens behandelt op wetenschappelijk verantwoorde, maar zeer leesbare wijze kwesties van vertegenwoordiging en democratisch bestuur in de publieke en de private sector in Nederland. Zo komt onder meer het functioneren van vertegenwoordigende lichamen als de Tweede Kamer aan de orde, maar ook dat van Kamers van Koophandel, ondernemingsraden en dergelijke. In de semi-publieke en/of semi-private sector richt *Namens* zich bovendien op de problematiek van vertegenwoordigend bestuur binnen politieke partijen, ziekenhuis-organisaties, onderwijs-organisaties en andere non-profit organisaties.

Namens verschijnt acht maal per jaar, onder auspiciën van de Vereniging Thorbecke. Iedere aflevering omvat circa 60 pagina's.

Bel voor een abonnement SDU uitgeverij; tel. 070-3789885.

Abonnement f 125, -; studenten f 100, -.

AUTEURS

H. Anker is als assistent in opleiding verbonden aan de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

M. Brinkman is doctoraal student politicologie aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Hij heeft in 1989 stage gelopen op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

C. van der Eijk is als universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

B. Freriks is publicist. Hij is enige jaren als vrijwilliger verbonden geweest aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

R. Hillebrand is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde van de Rijksuniversiteit Leiden.

R.A. Koole is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

B. Niemöller is als universitair hoofddocent verbonden aan de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

I.M. Noomen is als documentaliste verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

E. Oppenhuis is als assistent in opleiding verbonden aan de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

M.F.J. van Tilburg is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Juridische Faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg. Hij maakt

tevens deel uit van de werkgroep Lokale Politiek van de Rijksuniversiteit Limburg.

P.W. Tops is als universitair docent verbonden aan de Juridische Faculteit van de Katholieke Universiteit Brabant. Hij maakt tevens deel uit van de werkgroep Lokale Politiek van de Rijksuniversiteit Limburg.

G. Voerman is Hoofd ad interim van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

M.L. Zielonka-Goei is als universitair docente verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.